

НИЖНИЙ А. В., ХОДАКІВСЬКИЙ М. П., ЮРОВСЬКА Г. В.

ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ: основи теорії та судова практика

Посібник для суддів

Під редакцією А. В. Нижного

ІЄ ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ
ЮРИДИЧНИХ
ВИДАНЬ

Київ • Алерта • 2020

УДК 347.4:347.9](07)
Н60

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національної школи суддів України
(Протокол №3 від 26.04.2019)*

Рецензенти:

Гудима Дмитро Анатолійович – суддя Великої Палати Верховного Суду, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка;

Шукліна Наталія Георгіївна – проректор Національної школи суддів України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Колектив авторів:

Нижний Андрій Валерійович – суддя Ленінського районного суду м. Дніпропетровська, кандидат юридичних наук, член Комісії з питань правової реформи при Президентові України;

Ходаківський Максим Петрович – суддя Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська;

Юровська Галина Валентинівна – заступник начальника відділу підготовки викладачів (тренерів) Національної школи суддів України, суддя Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у відставці, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України.

Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В.

Н60 **Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів.** / А. В. Нижний, М. П. Ходаківський, Г. В. Юровська. / Під редакцією А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.

ISBN 978-617-566-590-9

Метою посібника є висвітлення існуючих проблем судової практики у сфері недійсності правочинів та напрацьованих шляхів їх вирішення (насамперед, викладених у рішеннях судів касаційної інстанції) або ж пропонування свого варіанту вирішення проблеми.

Розглядаються загальні питання підстав та наслідків недійсності правочинів, співвідношення способів захисту, які можуть бути застосовані судом у відповідних випадках, а також процесуальні і інші особливості розгляду окремих категорій справ у цій сфері.

Посібник стане корисним джерелом знань як для суддів, так і для інших юристів-практиків та науковців, які цікавляться питаннями недійсності правочинів.

УДК 347.4:347.9](07)

© Нижний А. В., Ходаківський М. П.,
Юровська Г. В., 2020

ISBN 978-617-566-590-9

© Видавництво «Алерта», 2020

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 1. Загальна характеристика правочинів	8
<i>Поняття «правочин». Види правочинів. Поняття «договір». Момент вчинення правочину. Вимоги до правочину («умови дійсності»).</i>	
Розділ 2. Поняття, види та наслідки недійсності правочину	19
2.1. Наслідки недотримання вимог до правочину	19
<i>Недійсність правочину. Заборона посылатись на свідчення свідків. Застосування законодавства щодо правочину, який сторони насправді вчинили.</i>	
2.2. Поняття «недійсний правочин». Види недійсних правочинів	22
<i>Поняття «недійсний правочин». Суміжні поняття: «неукладеність», «нечинність» та «розірвання» договору. Види недійсних правочинів. Види позовних вимог, пов'язаних з недійсністю правочину.</i>	
2.3. Наслідки недійсності правочину	38
<i>Загальна характеристика наслідків недійсності правочину. Наслідки недійсності основного зобов'язання.</i>	
2.4. Розмежування реституції та зобов'язань з безпідставного збагачення (кондикції)	39
<i>Поняття та ознаки реституції. Види реституції. Кондикційні зобов'язання (безпідставне збагачення). Співвідношення реституції та кондикції. Субсидіарне застосування кондикції. Способи реституції.</i>	
2.5. Особливості застосування реституції при недійсності договорів оренди, про надання послуг чи виконання робіт	49
<i>Недоліки законодавства та шляхи їх подолання.</i>	

2.6. Інші наслідки вчинення недійсного правочину 54

Відшкодування завданої шкоди. Конфіскація.

Розділ 3. Визнання правочину дійсним як спосіб захисту порушеного права 59

3.1. «Зцілення» недійсних правочинів..... 59

Схвалення правочину уповноваженою особою. Визнання дійсними нікчемних правочинів.

3.2. Визнання дійсним нікчемного правочину, вчиненого з порушенням обов'язкової нотаріальної форми 61

Зміна правового регулювання. Критерії ухилення від нотаріального посвідчення договору. Визнання дійсним договору купівлі-продажу нерухомості та визнання права власності за набувачем. Преюдиційність рішення суду.

Розділ 4. Процесуальні особливості розгляду справ про визнання правочинів недійсними 73

Предметна та суб'єктна юрисдикція (повідомчість). Територіальна юрисдикція (підсудність). Судовий збір та додаткові вимоги до позовної заяви. Відкриття провадження у справі. Учасники справ, пов'язаних із недійсними правочинами. Ознаки заінтересованості позивача, який не є стороною оспорюваного договору. Необхідність захисту порушеного права, свободи або інтересу як обов'язкова підстава для визнання правочину недійсним. Позовна давність та її перебіг за позовами, поданими в інтересах позивача іншою уповноваженою особою. Межі позовних вимог. Заява про визнання недійсним правочину, пов'язаного з предметом спору. Мирова угода сторін.

Розділ 5. Особливості розгляду окремих категорій справ щодо визнання правочинів недійсними..... 95

5.1. Визнання недійсними правочинів, пов’язаних з обігом нерухомості.....	95
<i>Загальні вимоги до правочинів з нерухомістю. Співвідношення реституції та віндикації. Обмеження застосування віндикації щодо добросовісного набувача. Вимоги про визнання права власності та щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.</i>	
5.2. Невідповідність волі та волевиявлення сторони правочину як підстава його недійсності.....	113
<i>Правочин, вчинений під впливом помилки (дарування чи довічне утримання). Правочин, вчинений під впливом обману (оскарження відмови від прийняття спадщини). Правочин, вчинений під впливом насильства, тяжкої обставини чи внаслідок зловмисної домовленості представника з іншою стороною. Фіктивні та удавані правочини.</i>	
5.3. Визнання недійсними правочинів внаслідок їх вчинення за межами дієздатності.....	142
<i>Вчинення правочинів малолітньою, неповнолітньою, обмежено дієздатною, недієздатною, «тимчасово недієздатною» особою. Вчинення правочину без згоди органу опіки і піклування. Укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти. Наслідки вчинення правочину представником з перевищенням повноважень.</i>	
5.4. Визнання недійсними правочинів у сфері кредитних правовідносин	173
<i>Підстави та наслідки недійсності кредитного договору, договорів іпотеки, поруки. Застосування законодавства про захист прав споживачів до кредитних договорів. Наслідки укладення договору іпотеки без згоди іншого з подружжя. Розмежування факторингу та цесії.</i>	
Систематизований покажчик судових рішень судів касаційної інстанції, використаних у посібнику.....	208
Перелік використаних нормативних актів, судової практики та літератури.....	222

Передмова

Недійсність правочинів є одним із найскладніших підрозділів цивільного права та викликає постійні дискусії як серед науковців, так і серед суддів та інших практикуючих юристів.

Це обумовлено, насамперед, особливою правовою природою цього інституту. Переважна частина цивільного права оперує юридичними фактами, які мають незмінне значення для учасників відповідних правовідносин, наприклад: укладення договору, невиконання зобов'язання, заподіяння шкоди тощо. Натомість визнання правочину недійсним фактично змінює його статус на «неправомірний юридичний факт» уже після того, як протягом тривалого часу він розглядався і сторонами, і суспільством як правомірний та обов'язковий до виконання.

Більше того, досить часто визнання правочину недійсним спричиняє наслідки не тільки для його сторін, але і впливає на права третіх осіб. Необхідність балансування інтересів усіх цих суб'єктів є непростим завданням для судді при визначенні наслідків недійсності правочину.

Іншим викликом для ефективного правозастосування є існування значної кількості суміжних термінів, які використовуються і в законодавстві, і в судовій практиці: недійсність, нікчемність, оспорюваність, неукладеність, нечинність, розірвання договору та ін. У деяких ситуаціях непросто відрізнити порушення закону, які спричиняють недійсність правочину, від тих порушень, що можуть мати інші наслідки, проте не є підставою для його недійсності.

Метою посібника є висвітлення існуючих проблем судової практики у сфері недійсності правочинів та напрацьованих шляхів їх вирішення (насамперед, викладених у рішеннях судів касаційної інстанції) або ж пропонування свого варіанту вирішення проблеми.

У посібнику наведено загальну характеристику правочинів, розкрито поняття, види та наслідки недійсних правочинів, а також підстави та наслідки визнання правочинів дійсними, висвітлено процесуальні та інші особливості розгляду окремих категорій справ у цій сфері.

Зауважимо, що теорія недійсності правочинів у посібнику викладена в обсязі, мінімально необхідному для розуміння причин того, чому судова практика пішла відповідним шляхом.

Для спрощення роботи з посібником кожне посилення на судові рішення супроводжується виноскою з гіперпосиланням на текст такого рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Крім того, наприкінці посібника Ви можете знайти таблицю з судових рішень Верховного Суду, Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, систематизованих за відповідною статтею застосованого закону.

Більша частина матеріалів посібника апробована під час викладання тренінгу «Особливості розгляду спорів про визнання правочинів недійсними», який неодноразово проводився Національною школою суддів України як для суддів, так і для кандидатів на посаду судді.

Сподіваємось, що цей посібник стане корисним джерелом знань як для суддів, так і для інших юристів-практиків та науковців, які цікавляться питаннями недійсності правочинів.

Розділ 1.

Загальна характеристика правочинів

Поняття «правочин»

Відповідно до ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України¹ (далі – ЦК України) правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків.

Зі змісту визначення правочину можна виділити такі основні його ознаки:

1) правочин є юридичним фактом, оскільки внаслідок його вчинення виникають, змінюються або припиняються цивільні права та обов’язки;

2) правочин – це вольова дія суб’єктів цивільного права, що характеризує внутрішнє суб’єктивне бажання особи, і за цією ознакою правочин відрізняють від юридичних учинків, правові наслідки яких настають в силу закону незалежно від волі його суб’єктів;

3) правочин породжує правовий наслідок (наприклад, бажання спадкодавця заповісти своє майно визначеному суб’єкту зумовлює виникнення для останнього цивільних прав та обов’язків);

4) правочин – це завжди дії незалежних та рівноправних суб’єктів цивільного права;

5) правочин завжди має бути правомірною дією, не може суперечити закону, інакше він не буде дійсним, законодавцем встановлено презумпцію правомірності правочину, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний недійсним у судовому порядку².

Відповідно до ст. 204 ЦК України правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

² Роз’яснення Міністерства юстиції України від 19 квітня 2011 року «Щодо форми правочинів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0028323-11>

Вказане положення іменується «презумпцією правомірності правочину», яка означає, що вчинений правочин вважається правомірним, тобто таким, що породжує, змінює або припиняє цивільні права й обов'язки, доки ця презумпція не буде спростована, зокрема, на підставі рішення суду, яке набрало законної сили.

У разі неспростування презумпції правомірності правочину всі права, набуті сторонами правочину за ним, повинні безперешкодно здійснюватися, а створені обов'язки підлягають виконанню.

При цьому навіть якщо протягом певного періоду часу існувало рішення суду про визнання правочину недійсним, але в подальшому воно було скасоване, це не свідчить про неправомірність правочину у відповідний період.

Тому у **Постанові Верховного Суду України** (далі – ВСУ) від **03.02.2016 у справі № 6–2026цс15** зазначено, що ухвалення судом рішення про недійсність договору іпотеки, яке згодом було скасоване, не спростовує презумпції правомірності правочину, а договір іпотеки (права й обов'язки сторін) залишається чинним з моменту його первинної реєстрації у відповідному реєстрі³.

Види правочинів. Поняття «договір»

За змістом ст. 202 ЦК України правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори). Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами (наприклад, заповіт). Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін.

Відповідно до ч. 1 ст. 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Основними ознаками договору є:

- договором є домовленість, тобто для його існування повинен бути компроміс, волевиявлення учасників, яке збігається;
- для договору повинна бути домовленість двох чи більше осіб, що означає, що з волевиявлення лише однієї сторони не може виникнути договір;

³ Постанова Верховного Суду України від 03.02.2016 у справі № 6–2026цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55570837>

- договір повинен бути спрямований на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, що свідчить про його правову природу **юридичного факту**⁴.

Крім цього, поняття «договір» використовується також для позначення відповідних **договірних зобов'язань**, що виникли в результаті укладення договору (наприклад, за змістом ч. 1 ст. 640 ЦК України договір може бути розірвано за згодою сторін), а також як певний **документ** (наприклад, згідно з ч. 3 ст. 639 ЦК України якщо сторони домовились укласти у письмовій формі договір, щодо якого законом не встановлена письмова форма, такий договір є укладеним з моменту його підписання сторонами).

У кожному випадку використання поняття «договір» важливо розуміти, що саме мається на увазі: юридичний факт, зобов'язання чи документ.

Визнання договору недійсним означає визнання його недійсним як юридичного факту, наслідком чого є також недійсність зобов'язань сторін, які виникли на підставі такого договору.

У **Постанові Великої Палати Верховного Суду** (далі – ВП ВС) від **14.11.2018 у справі № 161/3245/15-ц** з цього приводу зазначено, що відповідно до норм ЦК України недійсним можна визнати лише договір як правочин. Договір як документ, а також дублікат чи копії такого документа не можуть бути визнані недійсними⁵.

Момент вчинення правочину

Односторонній правочин вважається вчиненим з моменту вчинення дії, з якою законодавство пов'язує набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Двосторонні правочини (договори) залежно від моменту, з якого вони вважаються вчиненими, поділяються на:

- а) консенсуальні, які вважаються укладеними з моменту досягнення домовленості між сторонами за всіма істотними умовами (ч. 1 ст. 638 ЦК України), наприклад, купівля-продаж, підряд;
- б) реальні, для яких досягнення домовленості є недостатнім, і моментом їх укладення вважають момент фактичного виконання необхідних дій (ч. 2 ст. 640 ЦК України), наприклад, позика, перевезення, дарування.

⁴ Цивільне право України: навч. посіб. / Ю.В. Білоусов та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука. К.: Прецедент, 2005. С. 211

⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 161/3245/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78192852>

Крім того, за змістом ст.ст. 209, 210 ЦК України, якщо правочин підлягає нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, то він вважається вчиненим з моменту такого нотаріального посвідчення та/або державної реєстрації.

Вимоги до правочину («умови дійсності»)

Статтею 203 ЦК України передбачено загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, а саме:

1) зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;

2) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

6) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Вказані вимоги досить часто називаються «умовами дійсності» правочину, проте порушення вимоги щодо належної форми правочину не у всіх випадках призводить до його недійсності.

Згідно з ч. 1 ст. 218 ЦК України недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом.

Вимоги до змісту правочину.

Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 1 ст. 203 ЦК України).

Відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ВСУ) від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»⁶ судам необхідно враховувати, що згідно із статтями 4, 10 та 203 ЦК України зміст пра-

⁶ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

вочину не може суперечити ЦК, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства.

Таким чином, оцінюючи правочин на предмет його відповідності вимогам актів Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, суд повинен враховувати, чи відповідають такі акти Конституції України та законам.

Зміст правочину не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України (ст.ст. 1, 8 Конституції України).

Перевіряючи правочин на предмет відповідності його змісту актам цивільного законодавства, слід ураховувати також правила ч. 3 ст. 6 ЦК України, відповідно до якої сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами (імперативні норми права).

Належний обсяг дієздатності сторін правочину.

Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 203 ЦК України).

За змістом ч. 1 ст. 30 та ч. 1 ст. 92 ЦК України цивільною дієздатністю особи є здатність фізичної особи своїми діями та здатність юридичної особи через органи, які діють згідно з установчими документами та законом, набувати для себе цивільних прав і їх здійснювати, а також здатність створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно (або через відповідні органи) їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи залежить від її віку (ст. 31, 32 ЦК України) та психічного здоров'я (ст.ст. 36, 39 ЦК Укра-

їни), встановлених законом обмежень (наприклад, у частині заборони укладення договорів щодо вилучених з цивільного обігу речей), а також від існування дозволів на вчинення окремих правочинів (наприклад, органу опіки та піклування).

Відповідно до п. 3.8 постанови Пленуму Вищого господарсько-го суду України (далі – ВГСУ) від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними»⁷ цивільна правоздатність юридичної особи, за загальним правилом, є універсальною, тобто відповідна особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (ч. 1 ст. 91 ЦК України), а відтак вправі вчиняти будь-які не заборонені законом правочини. Тому сама лише відсутність у статутних документах чи в положеннях, якими регулюється діяльність, зокрема, суб'єктів господарювання, записів щодо можливості здійснення ними певної діяльності та, відповідно, вчинення відповідних правочинів не тягне за собою визнання таких правочинів за їх участю недійсними.

Винятки із зазначеного правила встановлюються законом.

Так, ст. 86 ЦК України передбачено, що непідприємницькі товариства (споживчі кооперативи, об'єднання громадян, включаючи релігійні організації, профспілки тощо) можуть поряд із своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність за умов, що інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню. Отже, недодержання зазначених умов при вчиненні непідприємницьким товариством правочину є підставою для визнання останнього недійсним.

Таким чином, обсяг дієздатності юридичних осіб залежить від обмежень, які прямо встановлені законом або установчими документами.

Для вчинення окремих видів правочинів необхідним є існування відповідного дозволу (наприклад, банківська ліцензія, згода Антимонопольного комітету України тощо).

Відповідність волі та волевиявлення сторін правочину.

Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ч. 3 ст. 203 ЦК України).

⁷ Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>

Вказана вимога до правочину містить дві складові: по-перше, відповідність волевиявлення внутрішній волі учасника правочину, по-друге, відсутність дефекту волі такого учасника, коли його воля зазнала протиправного впливу внаслідок обману, насильства, погрози тощо.

Воля на вчинення правочину може бути виявлена:

- словесно (усно або письмово);
- фактичними діями (т.зв. конклюдентні дії) – наприклад, придбання товарів через автомати;
- бездіяльністю (мовчанням) у передбачених договором або законом випадках – наприклад, відповідно до ст. 764 ЦК України якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором.

Належна форма правочину.

Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом (ч. 3 ст. 203 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 205 ЦК України правочин може вчинятися усно або в письмовій (електронній) формі.

Усно згідно з ст. 206 ЦК України можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

У письмовій формі відповідно до ст. 208 ЦК України належить вчиняти:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Нотаріальне посвідчення договору.

Відповідно до ч. 1 ст. 209 ЦК України правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін.

Як бачимо, чинне законодавство, на відміну від ст. 42 Цивільного кодексу Української РСР 1963р.⁸ (далі – ЦК УРСР), не відносить нотаріальне посвідчення до форми договору.

Разом із тим судова практика продовжує розглядати нотаріальне посвідчення договору як елемент його форми.

У **Постанові ВП ВС від 22.08.2018 у справі № 401/3856/16-ц** зазначено, що попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору, а якщо форма основного договору не встановлена, – у письмовій формі (ч. 1 ст. 635 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 657 ЦК України договір купівлі-продажу нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, крім договорів купівлі-продажу майна, що перебуває в податковій заставі. У разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним (ч. 1 ст. 220 ЦК України). Суд апеляційної інстанції встановив, що попередній договір, який підлягав нотаріальному посвідченню, був підписаний сторонами без додержання встановленої законом форми договору. З огляду на наведене ВП ВС погодилась з висновками суду апеляційної інстанції про відсутність підстав для задоволення позову з огляду на нікчемність попереднього договору⁹.

Свобода вибору форми договору.

Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом (ч. 1 ст. 205 ЦК України).

Згідно з ч. 2 ст. 628 ЦК України сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору.

Таким чином, якщо змішаний договір містить елементи договорів, один із якого повинен бути укладений в письмовій формі або бути нотаріально посвідчений, такий змішаний договір підлягає відповідно укладенню у письмовій формі або нотаріальному посвідченню.

⁸ Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>

⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 у справі № 401/3856/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77197575>

Наприклад, у **постанові ВСУ від 16.12.2015 у справі № 6–2766цс15** вказано наступне:

«...Відповідно до ч. 2 ст. 806 ЦК України до договору лізингу застосовуються загальні положення про найм (оренду) з урахуванням особливостей, встановлених цим параграфом та законом. До відносин, пов'язаних з лізингом, застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено законом.

Виходячи з аналізу норм чинного законодавства, договір лізингу за своєю правовою природою є змішаним договором, оскільки містить елементи договорів оренди (найму) та купівлі-продажу транспортно-го засобу, що впливає зі змісту договору відповідно до ст. 628 ЦК України.

Згідно зі ст. 799 ЦК України договір найму транспортного засобу укладається у письмовій формі; договір найму транспортного засобу за участю фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню.

Відповідно до ч. 1 ст. 220 ЦК України у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним...»¹⁰.

Державна реєстрація правочинів.

Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК України правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом.

Під державною реєстрацією правочинів розуміють офіційне визнання та підтвердження державою факту його вчинення.

На сьогодні у ЦК України передбачено державну реєстрацію тільки договорів комерційної концесії (ст. 1118 ЦК України).

Найбільше поширення та значення державна реєстрація має у сфері обігу нерухомості.

У період до 31.12.2003 ЦК УРСР передбачав реєстрацію лише для договорів купівлі-продажу жилого будинку у виконавчому комітеті місцевої Ради народних депутатів, проте така реєстрація не мала значення для визначення моменту укладення договору.

Також до 31.12.2003 право власності на нерухоме майно підлягало реєстрації у відповідних місцевих бюро технічної інвентаризації.

З набранням чинності новим ЦК 01.01.2004 було запроваджено державну реєстрацію і правочинів з нерухомістю, і речових прав

¹⁰ Постанова Верховного Суду України від 16.12.2015 у справі № 6–2766цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54513238>

на нерухоме майно (ст.ст. 182, 334, 640 та ін. ЦК України). При цьому державну реєстрацію договорів про відчуження нерухомості здійснювали нотаріуси відповідно до Тимчасового порядку державної реєстрації правочинів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 № 671¹¹, та Інструкції про ведення Державного реєстру правочинів, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 86/5 від 18.08.2004 та зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 18.08.2004 за № 1022/9621¹², а державну реєстрацію прав – комунальні підприємства бюро технічної інвентаризації відповідно до Прикінцевих положень Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень»¹³.

З 01.01.2013 законодавець відмовився від державної реєстрації договорів з нерухомістю, тому на сьогодні передбачено лише державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, яку здійснюють державні реєстратори, в тому числі нотаріуси (табл. 1).

Табл. 1

Період	Вид реєстрації	Суб'єкт реєстрації
до 31.12.2003	реєстрація прав	БТІ
з 01.01.2004 до 31.12.2012	реєстрація правочинів, реєстрація прав	нотаріус, БТІ
з 01.01.2013	реєстрація прав	реєстратор (в т. ч., нотаріус)

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» у редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України», чинній з 01.01.2013¹⁴, державна реєстрація речових прав на нерухоме майно – це офіційне визнання і підтвер-

¹¹ Тимчасовий порядок державної реєстрації правочинів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2004-%D0%BF>

¹² Інструкція про ведення Державного реєстру правочинів, затверджена наказом Міністерства юстиції України № 86/5 від 18.08.2004 та зареєстрована в Міністерстві юстиції України 18.08.2004 за № 1022/9621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1022-04>

¹³ Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/ed20040701>

¹⁴ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» від 11.02.2010 № 1878-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1878-17>

дження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Здійснюваність правочину.

Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним (ч. 5 ст. 203 ЦК України).

Відсутність у сторін наміру на реальне виникнення, зміну або припинення обумовлених правочином прав та обов'язків є підставою для застосування встановлених ст.ст. 234, 235 ЦК України наслідків вчинення фіктивних та удаваних правочинів.

Непорушність прав та інтересів дітей при вчиненні правочину їх батьками.

Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ч. 6 ст. 203 ЦК України).

В окремих сферах це положення більш конкретизоване, а також встановлені додаткові механізми захисту прав дітей.

Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»¹⁵ батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання. Відповідно до ч. 3 ст. 18 цього ж Закону органи опіки та піклування зобов'язані здійснювати контроль за додержанням батьками або особами, які їх замінюють, майнових та житлових прав дітей при відчуженні жилих приміщень та купівлі нового житла.

Порушення вказаних вимог законодавства може призвести до визнання недійсним правочину, укладеного всупереч правам або інтересам дитини.

¹⁵ Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04. 2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

Розділ 2.

Поняття, види та наслідки недійсності правочину

2.1. Наслідки недотримання вимог до правочину

Недійсність правочину

Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1–3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу, є підставою недійсності правочину. За змістом ч.ч. 2–3 ст. 215 ЦК України порушення умови дійсності правочину може мати наслідком його недійсність у силу закону (нікчемність) або бути підставою для визнання його недійсним у випадку оскарження до суду (оспорюваність).

Відповідність чи невідповідність правочину вимогам законодавства має оцінюватися судом відповідно до законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину (п. 2 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

У разі коли після такого вчинення набрав чинності акт законодавства, норми якого інакше регулюють правовідносини, ніж ті, що діяли в момент вчинення правочину, то норми такого акта, якщо він не має зворотної сили, застосовуються до прав та обов'язків сторін, які виникли з моменту набрання ним чинності (п. 2.9 постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними»).

За винятком вимоги щодо вчинення правочину у встановленій законом формі решта перелічених у ст. 203 ЦК України вимог до правочину є умовами його дійсності, а відтак за загальним правилом, викладеним у ч. 1 ст. 215 Кодексу, наслідком їх недодержання в момент вчинення правочину є його недійсність.

Зауважимо, що досить поширеними є ситуації, коли форма правочину також виконує функцію умови його дійсності, а тому у таких випадках, прямо передбачених законом, наслідком недодержання встановленої законом форми теж є недійсність правочину.

Наприклад, відповідно до ст. 1059 ЦК України договір банківського вкладу укладається у письмовій формі. Письмова форма договору банківського вкладу вважається додержаною, якщо внесення грошової суми підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або сертифіката чи іншого документа, що відповідає вимогам, встановленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) та звичаями ділового обороту. У разі недодержання письмової форми договору банківського вкладу цей договір є нікчемним.

Розглядаючи спір про стягнення з банку коштів банківського вкладу, які шахрайським шляхом були привласнені працівником банку, **ВСУ у Постанові від 02.11.2016 у справі № 201/3716/13-ц, 6–1693цс16** зазначив наступне:

«...Розглянувши справу за позовом ОСОБА_2 до Банку про стягнення суми за договором банківського вкладу та відшкодування моральної шкоди, за зустрічним позовом Банку до ОСОБА_2 про визнання договору недійсним, суд касаційної інстанції дійшов висновку про нікчемність договору про депозитний вклад. Задоволення вимог ОСОБА_2 про повернення грошових коштів за договором про депозитний вклад можливе у разі чинності такого договору.

Проте зазначений договір визнано судом нікчемним на підставі частини другої статті 1059 ЦК України, оскільки ОСОБА_3, який діяв від імені Банку, не мав повноважень на укладення такого договору, а також при його укладенні не було дотримано письмової форми договору.

Статтею 216 ЦК України передбачено правові наслідки недійсності як нікчемних, так і оспорюваних правочинів, а саме за недійсним правочином кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні все, що вона одержала на виконання такого правочину.

Правові наслідки нікчемного правочину є імперативними і відповідно до частини четвертої статті 216 ЦК України не можуть піддаватися змінам за домовленістю сторін.

Визнавши, що договір депозитного вкладу є нікчемним, суд не застосував наслідки його нікчемності, передбачені статтею 216 ЦК

України, у зв'язку з чим ОСОБА_2 позбавлено права на захист його прав та повернення грошових коштів за таким договором»¹⁶.

Інші наслідки недотримання вимог до правочину

В окремих випадках встановлено спеціальні наслідки недотримання вимог до правочинів.

По-перше, відповідно до ч. 1 ст. 218 ЦК України недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків.

Згідно з п. 12 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зі змісту абзацу другої частини першої статті 218 ЦК України не може доводитися свідченням свідків не лише заперечення факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин, а й факт його вчинення, а також виконання зобов'язань, що виникли з правочину. Випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (ч. 2 ст. 937, ч. 3 ст. 949 ЦК України).

По-друге, відповідно до ст. 235 ЦК України удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Якщо буде встановлено, що правочин був учинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

Зазначимо, що наслідки недотримання встановлених вимог до правочину не залежать від того, яка саме умова дійсності була порушена. При порушенні однієї і тієї ж умови дійсності наслідки визначаються законом та залежать від суті та значення такого порушення (табл. 2).

¹⁶ Постанова Верховного Суду України від 02.11.2016 у справі № 201/3716/13-ц, 6–1693цп16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63016008>

Табл. 2

	Умова дійсності	Наслідки недотримання
1.	Законність змісту	Оспорюваність (ст. 18 «ЗУ «Про іпотеку»», Нікчемність (ст. 228 ЦК)
2.	Належний обсяг дієздатності сторін	Оспорюваність (ст.ст. 222, 223, 227 ЦК), Нікчемність (ст.ст. 221, 224, 226 ЦК)
3.	Відповідність волі та волевиявлення сторін	Оспорюваність (ст.ст. 225, 229–233 ЦК)
4.	Дотримання форми	Заборона посилається на покази свідків (ст. 218 ЦК) Нікчемність (ст.ст. 219, 220 ЦК)
5.	Здійснюваність правочину	Удаваність (ст. 235 ЦК) Оспорюваність (ст. 234 ЦК)

2.2. Поняття «недійсний правочин». **Види недійсних правочинів**

Поняття «недійсний правочин»

Законодавство та судова практика не містять визначення поняття «недійсний правочин».

Відсутня єдність щодо розуміння правової природи цієї категорії і у науковій літературі: у різних джерелах він розглядається як правопорушення, як особливий різновид правочинів, що вчинений з певним недоліком, або прирівнюється до «неукладеного договору».

З погляду практичного застосування ст. 215 ЦК України «недійсний правочин» можна визначити як правочин, який внаслідок невідповідності вимогам закону не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Відповідно до ч. 1 ст. 236 ЦК України нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення.

Згідно з ст. 217 ЦК України недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

**Суміжні поняття: «неукладеність»,
«нечинність» та «розірвання» договору**

На практиці досить часто крім понять «недійсний правочин» або «недійсний договір» можна зустріти також й інші: «неукладений договір», «розірваний договір», «нечинний договір».

Як уже зазначалось, у кожному випадку важливо розуміти, що саме мається на увазі – договір як юридичний факт, як зобов'язання чи як документ.

Неукладений договір.

Найбільше проблем у розумінні викликає поняття «неукладений договір», оскільки воно створює ілюзію існування чогось, що має юридичне значення.

Насправді, «неукладений договір» є еквівалентом «договору, який не був укладений», а тому він не є юридичним фактом, не може бути визнаний недійсним та не тягне жодних правових наслідків.

Відтак, якщо сторони передали майно на виконання неукладеного договору, воно може бути повернуто на підставі положень про безпідставне збагачення (ст. 1212 ЦК України).

В абз. 3 п. 8 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначено, що не є укладеними правочини (договори), в яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення (відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для вчинення правочину потрібна його передача тощо). Згідно із статтями 210 та 640 ЦК України не є вчиненим також правочин у разі нездійснення його державної реєстрації, якщо правочин підлягає такій реєстрації.

Встановивши ці обставини, суд відмовляє в задоволенні позову про визнання правочину недійсним. Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено.

Наприклад, у **Постанові ВСУ від 06.07.2015 у справі № 3–399гс15** з цього приводу зазначено наступне:

«...Згідно із статтею 12 Закону України «Про оренду землі» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) договір оренди землі – це угода сторін про взаємні зобов'язання, відповідно до яких орендодавець за плату передає орендареві у володіння

і користування земельну ділянку для господарського використання на обумовлений договором строк.

Договір оренди земельної ділянки укладається у письмовій формі. Договір оренди земельної ділянки посвідчується нотаріально за її місцезнаходженням: на строк до 5 років – за бажанням однієї із сторін договору; на строк більше 5 років – в обов’язковому порядку (частини 1, 3 статті 13 Закону України «Про оренду землі» у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин).

Згідно з частиною 1 статті 16 Закону України «Про оренду землі» (у редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) договір оренди земельної ділянки набирає чинності після досягнення домовленості з усіх істотних умов, підписання його сторонами і державної реєстрації.

Як вбачається із матеріалів справи та зазначено у судових рішеннях, оригіналу або завіреної і підписаної копії договору оренди земельної ділянки від 10 лютого 2003 року суду не надано, а також відсутні докази його державної реєстрації.

Відтак, слід погодитися із висновком судів попередніх інстанцій про відмову у задоволенні позову в частині визнання недійсним договору оренди земельної ділянки, оскільки зазначений правочин є неукладеним, а отже, не може бути визнаний судом недійсним¹⁷.

Разом з тим в окремих випадках недотримання вимог ст.ст. 210 та 638–640 ЦК України щодо вчинення правочину (укладення договору) може стати підставою для визнання його недійсним, а не «неукладеним».

По-перше, якщо наслідок певного порушення у вигляді недійсності договору прямо встановлено законом. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 18 Закону України «Про іпотеку»¹⁸ у разі відсутності в іпотечному договорі однієї з істотних умов, визначених цією ж статтею, він може бути визнаний недійсним на підставі рішення суду.

По-друге, якщо договір вважається укладеним лише з моменту його державної реєстрації та якщо таку реєстрацію було здійснено, то такий договір не може вважатись неукладеним навіть у випадку, якщо одна із сторін його не підписувала.

¹⁷ Постанова Верховного Суду України від 06.07.2015 у справі № 3–399rc15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46570843>

¹⁸ Закон України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15>

У **Постанові ВСУ від 18.09.2013 у справі № 6–99ц13** зазначено наступне:

«...суд першої інстанції, з висновками якого погодилися й суди апеляційної та касаційної інстанцій, виходив із того, що спірний договір оренди землі не можна вважати укладеним, оскільки ОСОБА_4 його не підписувала й не уповноважувала на це іншу особу через відсутність згоди на укладення такого договору...»

Відповідно до ч. 1 ст. 20 Закону України «Про оренду землі» договір оренди землі підлягає державній реєстрації та на підставі ч. 1 ст. 210, ч. 3 ст. 640 ЦК України, ч. 2 ст. 125 ЗК України й ст. 18 Закону України «Про оренду землі» є укладеним з моменту його державної реєстрації.

Судами встановлено, що державна реєстрація спірного договору оренди землі відбулась.

Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені чч. 1–3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу.

Згідно з вимогами ч. 3 ст. 203 ЦК України волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

Відповідно до роз'яснень, які містяться в п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», недійсним може бути визнано лише укладений договір.

У разі якщо на виконання неукладеного договору стороною передчасно передано майно, між сторонами виникають правовідносини внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (ст.ст. 1212–1215 ЦК України).

Таким чином, оскільки в установленому законом порядку здійснено державну реєстрацію спірного договору оренди землі, він є укладеним, а отже оспорюваним та за рішенням суду може бути визнаний недійсним»¹⁹.

По-третє, у **Постанові ВСУ від 23.09.2015 у справі № 3–502гс15** зроблено висновок, що «визначення договору як неукладеного може мати місце на стадії укладення, а не за наслідками виконання його сторонами.

¹⁹ Постанова Верховного Суду України від 18.09.2013 № 6–99ц13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33890135>

Встановивши, що на виконання договору про надання консультаційних послуг між сторонами було складено та підписано акти здачі-приймання робіт, замовник перерахував виконавцеві кошти (винагороду) за надані послуги, суди апеляційної та касаційної інстанцій помилково визнали цей договір неукладеним з тих підстав, що сторонами при укладенні правочину не досягнуто згоди щодо загальної ціни договору, строку його дії та предмету»²⁰.

По-четверте, на практиці виникає питання про правові наслідки встановлення судом факту підписання письмового договору від імені однієї із сторін іншою особою – такий договір буде неукладеним чи недійсним?

Згідно з ч. 3 ст. 639 ЦК України якщо сторони домовились укласти у письмовій формі договір, щодо якого законом не встановлена письмова форма, такий договір є укладеним з моменту його підписання сторонами.

Відповідно до п. 8 Аналізу Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» (далі – Аналіз ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9)»... суди, встановивши, що спірний договір, який за формою і змістом відповідає вимогам закону, але експертизою підтверджено, що одна із сторін його не підписувала, мають виходити з того, що такий договір є вчиненим.

У цьому випадку п. 8 постанови Пленуму ВСУ № 9 про невчинення чи неукладення договору не застосовується.

Зазначене вище є підставою для визнання договору недійсним згідно зі ст.ст. 203, 215 ЦК України у зв'язку з підписанням договору особою, яка не має на це повноважень, та відсутністю волевиявлення власника...»²¹.

²⁰ Постанова Верховного Суду України від 23.09.2015 у справі № 3–502гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51998169>

²¹ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochiniv-nediisnyymi/#more-963>

В ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) від **27.04.2016 у справі № 308/14875/13ц** сформульовано наступну правову позицію:

«...З матеріалів справи вбачається, що стороною у кредитному договорі зазначено ОСОБА_3, про те, що в її інтересах при його укладенні діяв представник в ньому не вказано.

Апеляційний суд, вказуючи на те, що в матеріалах справи міститься довіреність на право ОСОБА_5 укласти від імені ОСОБА_3 кредитний договір і договір іпотеки, не врахував того, що особою, яка уклала і підписала кредитний договір зазначено ОСОБА_3, а не її представника.

За таких обставин саме по собі існування довіреності, на яку посилався суд апеляційної інстанції, правового значення не має.

У позовній заяві ОСОБА_3 зазначала, що вона кредитний договір не підписувала, у зв'язку з чим просила визнати його недійсним.

Однак вказаних обставин апеляційний суд не досліджував.

Підписання договору від імені особи, яка його уклала, іншою особою, без зазначення про це у договорі із наведенням правових підстав вчинення підпису за іншу особу, є підставою для визнання його недійсним...»²².

Нечинність та розірвання договору.

Що стосується «розірваного» та «нечинного» договорів, то у цьому випадку йдеться про договір як зобов'язання.

Нечинність договору означає сплив строку його дії та припинення зобов'язань сторін за таким договором.

Під розірванням договору розуміється дострокове припинення зобов'язань сторін за таким договором з певних підстав (ч. 2 ст. 653 ЦК України). Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 652 ЦК України у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання.

У п. 5 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначено, що наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

²² Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.04.2016 у справі № 308/14875/13ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57616531>

Таким чином, не може бути розірвано недійсний договір, оскільки він не спричиняє виникнення договірних зобов'язань сторін, а також уже нечинний договір, зобов'язання за яким припинились.

У **Постанові ВСУ від 31.10.2012 у справі № 6–55ц12** з цього приводу зазначено, що «...відповідно до ст. 599 ЦК України зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином.

У справі, яка переглядається, сторони за договором купівлі-продажу земельної ділянки належним чином та в повному обсязі виконали визначені цим договором зобов'язання: продавець передала, а покупець прийняв земельну ділянку та сплатив грошові кошти в розмірі 14 101 грн. Крім того, судами встановлено, що 18 грудня 2006 року покупцем отримано державний акт на право власності на спірну земельну ділянку серії ЯА № 945970. Тому суди на підставі встановлених обставин справи дійшли правильних висновків щодо визнання недійсним договором, укладеного 6 лютого 2009 року, про розірвання договору купівлі-продажу земельної ділянки, оскільки зобов'язання за таким правочином припинилися виконанням. Відтак у силу ст. 599 ЦК України зобов'язання сторін за вищезазначеним договором припинилися, а тому сторони не могли укладати договір про його розірвання вже після його повного виконання, тобто після припинення зобов'язань за договором»²³.

Разом з тим, можливим є визнання недійсним договором, зобов'язання за яким уже припинились внаслідок його виконання, розірвання або з інших підстав.

Наприклад, може бути визнаний недійсним договір купівлі-продажу, зобов'язання за яким припинені відповідно до ст. 599 ЦК України внаслідок належного виконання договору, з мотивів порушення при його укладенні прав неповнолітніх осіб.

У **Постанові ВП ВС від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17** з цього приводу зазначено, що «...оскільки предметом спору у справі є недійсність договору і такий договір визнається недійсним з моменту вчинення, укладення сторонами додаткової угоди про припинення такого договору та повернення майна не може розцінюватися як підстава для припинення провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмета спору (пункт 1–1 частини першої статті 80 Господарського процесуального кодексу України (у редакції, чинній на момент винесення оскаржуваного рішення). Розірвання сторонами договору, ви-

²³ Постанова Верховного Суду України від 31.10.2012 у справі № 6–55ц12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27362860>

конаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним. Так само не перешкоджає поданню відповідного позову закінчення строку (терміну) дії оспорюваного правочину до моменту подання позову»²⁴.

Важливо також пам'ятати, що невиконання умов договору може бути підставою для його розірвання, а не визнання недійсним.

Наприклад, у **Постанові ВСУ від 04.02.2015 у справі № 6–222цс14** вказано, що «...суд апеляційної інстанції, задовольняючи позов про визнання договору недійсним, також послався на те, що СВК не виконує передбачений пунктом договору оренди обов'язок щодо виготовлення документації, яка б дозволяла орендарю самостійно господарювати на землі.

Проте частиною першою статті 215 ЦК України передбачено, що підставою недійсності правочину є недодержання вимог закону в момент вчинення правочину. Порушення умов договору може бути підставою для його розірвання, а не визнання недійсним (стаття 651 ЦК України)»²⁵.

Види недійсних правочинів

Згідно із ст. 215 ЦК України передбачається два види недійсних правочинів: оспорювані (відносно недійсні) – якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша зацікавлена особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом, та нікчемні (абсолютно недійсні) правочини – якщо їх недійсність встановлена законом.

Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду. Сам по собі факт невідповідності правочину вимогам законодавства не є підставою для висновку про його недійсність за відсутності відповідного рішення суду. До набрання законної сили рішенням суду про визнання оспорюваного правочину недійсним він вважатиметься дійсним та обов'язковим до виконання сторонами в силу презумпції правомірності, викладеної у ст. 204 ЦК України.

Наприклад, у **постанові ВСУ від 12.10.2016 у справі № 6–464цс16** зазначено, що оскільки спірні договори міни земельних ділянок укладено в період дії заборони на відчуження земельних ділянок та зе-

²⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78376886>

²⁵ Постанова Верховного Суду України від 04.02.2015 у справі № 6–222цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42665514>

мельних часток (паїв) та з порушенням вимог Закону України від 05.06.2003 № 899-IV «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», це є підставою для визнання їх недійсними²⁶.

Нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Відтак, згідно з п. 5 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» якщо позивач посилається на нікчемність правочину для обґрунтування іншої заявленої вимоги, суд не має права посилатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинен дати оцінку таким доводам позивача.

Відповідно до п. 2.5 постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» сторони нікчемного правочину не зобов'язані виконувати його умови (навіть якщо суд не визнавав його недійсним).

Наприклад, **постановою ВСУ від 02.03.2016 у справі № 6–308цс16** відмовлено у задоволенні позову про захист права власності на нерухоме майно, яке за твердженням позивача було набуто на підставі договору дарування, оскільки судами було встановлено, що на час укладання договору дарування нежитлового приміщення, вказане нерухоме майно перебувало під забороною відчуження на підставі договору іпотеки, укладеного між власником та банком. Іпотекодержатель (банк) згоди на відчуження переданого в іпотеку майна не давав.

Згідно з ч. 3 ст. 12 Закону України «Про іпотеку» правочин щодо відчуження іпотекодавцем переданого в іпотеку майна або його передачі в наступну іпотеку, спільну діяльність, лізинг, оренду чи користування без згоди іпотекодержателя є недійсним.

Ураховуючи зазначене вище, ВСУ дійшов висновку про те, що права власності на спірну нерухомість за договором дарування позивач не набув в силу нікчемності вищезазначеного договору, яка встановлена ст. 12 Закону України «Про іпотеку»²⁷.

Таким чином, для розмежування оспорюваних та нікчемних правочинів слід звертати увагу на формулювання у законі наслід-

²⁶ Постанова Верховного Суду України від 12.10.2016 у справі № 748/1529/13-ц, 6–464цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62258116>

²⁷ Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 у справі № 6–308цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56309775>

ків порушення: фрази «є нікчемним», «є недійсним» свідчать про нікчемність відповідного правочину, тоді як «визнається судом недійсним», «може бути визнаний недійсним» – про його оспорюваність.

Узагальнено відмінності між нікчемними та оспорюваними правочинами можна зобразити у вигляді наступної таблиці:

Табл. 3

Нікчемні правочини (абсолютно недійсні)	Оспорювані правочини (відносно недійсні)
Недійсність правочину прямо встановлена законом	Недійсність правочину прямо НЕ встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом
Не потребує визнання його недійсним рішенням суду	Може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду
Сторони можуть не виконувати умов правочину навіть без рішення суду про визнання його недійсним	Сторони зобов'язані виконувати умови правочину до рішення суду про визнання цього правочину недійсним
Формулювання закону: «є нікчемним», «є недійсним»	Формулювання закону: «визнається судом недійсним», «може бути визнаний недійсним»

У літературі недійсні правочини, як правило, поділяються на групи залежно від виду допущеного порушення, а саме: з недоліками суб'єктного складу, з недоліками волі, з недоліками форми та з недоліками змісту. Крім того, підстави недійсності правочину іноді пропонується поділяти на загальні, які стосуються всіх без винятку правочинів (вимоги щодо дієздатності учасників правочину, дотримання публічного порядку тощо), та спеціальні, які стосуються окремих видів правочинів (наприклад, щодо нотаріальної форми).

Види позовних вимог, пов'язаних з недійсністю правочину

У п. 5 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначено, що «відповідно до статей 215 та 216 ЦК України суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому.

Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним».

Таким чином, п. 5 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» передбачає можливість заявлення наступних позовних вимог у випадку існування підстав для недійсності правочину:

- про визнання оспорюваного правочину недійсним;
- про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності;
- про застосування наслідків недійсності правочину в разі наявності рішення суду про визнання оспорюваного правочину недійсним;
- про встановлення нікчемності правочину без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину;
- про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Водночас у цій частині Постанова Пленуму ВСУ не повністю відповідає останнім рішенням ВП ВС.

Зокрема, протягом тривалого часу існувала суперечлива практика касаційних судів щодо правильного способу захисту у випадку нікчемності правочину, насамперед, у частині можливості заявлення вимоги *про визнання нікчемного правочину недійсним*.

ВСУ у п. 4 Постанови Пленуму від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначав, що нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом.

У продовження цього у постанові ВСУ від 02.03.2016 у справі № 6–308цс16 вказано, що у випадку невизнання іншою стороною такої недійсності правочину в силу закону (тобто нікчемності) та при наявності відповідного спору вимога про встановлення нікчемності може бути пред'явлена до суду окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. «У такому разі суд своїм рішенням не визнає правочин недійсним, а лише підтверджує його недійсність в силу закону у зв'язку з її оспоренням та не визнанням іншими особами»²⁸.

Аналогічну позицію висловлено у Аналізі ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9:

«...інколи суди ухвалюють рішення про визнання недійсними правочинів, які є нікчемними в силу закону.

При цьому суди не враховують, що нікчемний правочин не потребує визнання його недійсним судом. У разі ж встановлення підстав вважати правочин нікчемним суд повинен вказати в резолютивній частині рішення про його нікчемність та застосовувати наслідки недійсності нікчемного правочину»²⁹.

Інший підхід викладено у п. 2.5 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», відповідно до якого за змістом ч. 2 ст. 215 ЦК нікчемний правочин, на відміну від оспорюваного, є недійсним незалежно від наявності чи відсутності відповідного рішення суду. Однак це не виключає можливості подання та задоволення позову про визнання нікчемного правочину (господарського договору) недійсним. Отже, спори про визнання нікчемних правочинів недійсними підлягають вирішенню господар-

²⁸ Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 у справі № 6–308цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56309775>

²⁹ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochiniv-nediisnyymi/#more-963>

ськими судами у загальному порядку. З'ясувавши, що оспорюваний правочин є нікчемним, господарський суд зазначає в резолютивній частині рішення про його недійсність або, за відсутності підстав для такого визнання, відмовляє в задоволенні позову.

Отже існувала суперечність між позиціями ВСУ та ВССУ, які вказували на відсутність підстав для задоволення позовних вимог про визнання нікчемного правочину недійсним, та ВГСУ, який зазначав, що ч. 2 ст. 215 ЦК України не виключає можливості подання та задоволення позову про визнання нікчемного правочину (господарського договору) недійсним.

ВП ВС у п. 69 Постанови **від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17** погодилась з висновком ВСУ щодо того, що якщо недійсність правочину встановлена законом, то визнання недійсним такого правочину судом не вимагається; визнання недійсним нікчемного правочину законом не передбачається, оскільки нікчемним правочин є в силу закону. Отже, такий спосіб захисту, як визнання недійсним нікчемного правочину, не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом.

Проте, у п. 70–75 цієї ж Постанови **від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17** ВП ВС звернула також увагу на те, що «такий спосіб захисту, як встановлення нікчемності правочину, також не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом... За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину»³⁰.

З урахуванням викладеного можна дійти висновку, що на сьогодні існують такі установлені законом способи захисту прав та інтересів, пов'язані з недійсністю правочинів:

- щодо нікчемних правочинів – вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину;
- щодо оспорюваних правочинів – вимоги: 1) про визнання оспорюваного правочину недійсним; 2) про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності; 3) про застосування наслідків недійсності право-

³⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016>

чину в разі наявності рішення суду про визнання оспорюваного правочину недійсним.

На практиці трапляються також позови *про визнання правочину (договору) неукладеним*.

За змістом п. 9 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені главою 83 книги п'ятої ЦК України (тобто вимоги стягнення безпідставно набутого майна).

Разом з тим, зустрічаються судові рішення про визнання договору неукладеним з посиланням на відсутність ефективного способу захисту у національному законодавстві для конкретної ситуації.

Наприклад, **рішенням Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 02.04.2018 у справі №№ 359/8287/17** визнано неукладеним договір з наведенням наступного обґрунтування:

«Верховний Суд України неодноразово наголошував на тому, що відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Як вбачається зі ст. 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, кожен, чий права та свободи було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі.

Так, чинним національним законодавством не передбачено заборону використання такого способу захисту цивільного права, як визнання договору неукладеним. За своїм змістом позов про визнання договору неукладеним є позовом про встановлення факту існування або відсутності правовідносин, які виникли або повинні були виникнути на підставі оспорюваного договору. Такому позову кореспондують способи захисту цивільного права, передбачені п. 1, п. 7 та п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Вони є найбільш ефективними, якщо виникає спір з приводу існування правовідносин.

Встановлено, що ОСОБА_3 категорично заперечує проти виникнення правовідносин на підставі договору купівлі-продажу нерухомого майна та земельної ділянки № 26/06 від 26 червня 2008 року. ТОВ «БК «Княжичі» навпаки наполягає на тому, що ці правовідносини

не тільки виникли, але і продовжують існувати на підставі вказаного договору. Аналіз цих обставин красномовно свідчить про те, що між ОСОБА_3 та ТОВ «БК «Княжичі» існує спір, який потребує юридичної визначеності.

З огляду на це суд вважає, що з метою остаточного вирішення такого спору належить визнати неукладеним договір купівлі-продажу нерухомого майна та земельної ділянки № 26/06 від 26 червня 2008 року.

Відповідно до ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Як роз'яснив Європейський суд з прав людини у справах «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства», «Спадеа і Скалабріно проти Італії», «Імобільяре Саффі» проти Італії», «Максименко та Герасименко проти України», «Новоселецький проти України» тощо, втручання у право власності допустиме лише тоді, коли воно переслідує легітимну мету в суспільних інтересах; а також таке втручання передбачає «справедливу рівновагу» між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини.

Дійсно, з дня підписання договору купівлі-продажу нерухомого майна та земельної ділянки № 26/06 від 26 червня 2008 року минуло понад 9 років. Безумовно, визнання цього договору неукладеним призведе до втручання держави у право ТОВ «БК «Княжичі» на мирне володіння його майном.

Водночас, придбання цього майна було проведено з вкрай грубим порушенням закону. Пред'явлення до суду позову про визнання договору дійсним замість вчинення нотаріального посвідчення договору та проведення його державної реєстрації безсумнівно має ознаки злісного зловживання. Істотність допущеного зловживання настільки вагома, що відновлення законності становить суспільний інтерес, який превалює на індивідуальними правами ТОВ «БК «Княжичі» та виправдовує втручання держави в його право на мирне володіння майном.

З огляду на це суд дійшов до переконання, що визнання неукладеним договору купівлі-продажу нерухомого майна та земельної ділян-

ки № 26/06 від 26 червня 2008 року повністю відповідає умовам ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод»³¹.

Слід зазначити, що вказане рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області скасоване постановою Київського апеляційного суду від 05.02.2019 у справі № 359/8287/17³², проте не з підстав обрання неналежного способу захисту, а тому аргументи суду першої інстанції можуть заслуговувати на увагу.

Дійсно, відповідно до ч. 2 ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України³³ (далі – ЦПК України) у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

Проте слід зауважити, що згідно зі ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод³⁴ (далі – Конвенція) кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Таким чином у випадку ухвалення рішення про визнання договору неукладеним з метою захисту прав позивача на підставі ст. 13 Конвенції слід встановити не тільки відсутність ефективного способу захисту прав позивача, але і факт порушення його права, передбаченого цією Конвенцією. Оскільки договори, як правило, опосередковують майновий обіг, у більшості випадків мова може йти про право мирно володіти майном, встановлене ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

³¹ Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 02.04.2018 у справі № 359/8287/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73349314>

³² Постанова Київського апеляційного суду від 05.02.2019 у справі № 359/8287/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79774674>

³³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

³⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

2.3. Наслідки недійсності правочину. Наслідки недійсності основного зобов'язання

Наслідки недійсності правочину

Відповідно до ст. 236 ЦК України нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

Наслідки недійсності правочину залежать, зокрема, від того, чи вчинялись дії з виконання такого правочину, оскільки, як вказується у п. 7 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», у разі, якщо недійсний правочин ще не виконаний, він є таким, що не створює жодних юридичних наслідків (ч. 1 ст. 216 ЦК України).

Загальним майновим наслідком недійсності правочину є реституція, яка у загальному вигляді передбачена абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України.

Недійсний правочин може стати підставою і для інших наслідків: відшкодування збитків або моральної шкоди (ч. 2 ст. 216 ЦК України), застосування конфіскаційної санкції (ч. 3 ст. 228 ЦК України) тощо.

Разом з тим, як уже зазначалось, за змістом п. 5 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» не може бути наслідком визнання правочину (договору) недійсним його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Наслідки недійсності основного зобов'язання

Відповідно до ч. 2 ст. 548 ЦК України недійсність основного зобов'язання (вимоги) спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення, якщо інше не встановлено цим Кодексом.

Законодавство не містить аналогічного наслідку у випадку неукладеності правочину, з якого, на думку однієї із сторін, виникло основне зобов'язання.

Водночас, у **Постанові ВП ВС від 29.05.2018 у справі № 305/1180/15-ц** з цього приводу вказано наступне:

«...Оскільки оспорюваний договір іпотеки укладений в забезпечення виконання кредитного договору, який є неукладеним, що супер-

ечать вимогам цивільного законодавства щодо застави майна та частини 4 статті 3 Закону України «Про іпотеку».

Відповідно до частини третьої статті 61 ЦПК України (в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин) обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказується при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи, або особа, щодо якої встановлено ці обставини.

Рішенням Рахівського районного суду Закарпатської області від 27 листопада 2012 року, яке набрало законної сили, встановлено, що кредитний договір від 12 вересня 2007 року № 1515 є неукладеним.

Рішенням Рахівського районного суду Закарпатської області від 7 липня 2015 року, яке набуло чинності, відмовлено в задоволенні позову ТОВ «Кредитні ініціативи» про стягнення заборгованості за кредитним договором у зв'язку з тим, що кредитний договір від 12 вересня 2007 року № 1515 є неукладеним, а тому у сторін не виникли взаємні права та обов'язки за договором.

Отже суд першої інстанції дійшов обґрунтованого висновку про часткове задоволення позовних вимог, оскільки кредитний договір № 1515 від 12 вересня 2007 року є неукладеним, а тому оспорюваний договір іпотеки, який укладався в забезпечення виконання зазначеного кредитного договору, є недійсним»³⁵.

Водночас ці правила не поширюються на гарантію, оскільки відповідно до ст. 562 ЦК України зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності).

2.4. Розмежування реституції та зобов'язань з безпідставного збагачення (кондикції)

Поняття та ознаки реституції

Поняття «реституція» широко використовується у судовій практиці, хоча вітчизняне цивільне законодавство не містить не лише його визначення, але й сам цей термін.

За змістом п. 2.5 постанови Пленуму Вищого господарського суду України № 11 від 29.05.2013 «Про деякі питання визнання правочинів

³⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2018 у справі № 305/1180/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74506125>

(господарських договорів) недійсними» під реституцією слід розуміти повернення становища сторін недійсного правочину у початковий стан.

Саме у такому значенні реституція виникла у римському праві (від лат. *restitutio* – «відновлення»), в якому цим терміном позначався особливий процесуальний засіб захисту, за яким претор, якщо він вважав несправедливим залишати за певною подією (наприклад, за правочинном або фактом спливу позовної давності) юридичну силу, міг за клопотанням потерпілого відновити його в початковий стан, тобто скасувати повністю або частково юридичні наслідки цієї події, повертаючи прохачу втрачене право³⁶.

На сьогодні реституція трансформувалась у спеціальний наслідок недійсного правочину, а тому її ознаки та особливості застосування безпосередньо пов'язані із природою самого недійсного правочину³⁷.

У постанові від 19.11.2014 у справі № 6–170цс14 ВСУ наголосив, що суд касаційної інстанції, підтримавши правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій статей 215, 216 ЦК України, не врахував, що реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним³⁸. Аналогічне положення відображене у п. 10 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними».

Сутність реституції як наслідку недійсного правочину відображена у абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, згідно з яким у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Відповідно до абз. 2 ч. 5 ст. 216 ЦК України суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

³⁶ Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима /науч. ред. В. С. Ем; отв. ред. А. Д. Рудоквас. М.: Статут, 2003. С. 354.

³⁷ Нижний А. В. Форма цивільно-правового договору та наслідки її недотримання: дис. ... канд. юрид. наук; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2011. С. 167.

³⁸ Постанова Верховного Суду України від 19.11.2014 у справі № 6–170цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41735968>

Згідно з п. 7 Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» за змістом статті 216 ЦК та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину. Інші наслідки недійсності оспорюваного правочину (відшкодування збитків, моральної шкоди тощо) суд застосовує відповідно до статті 11 ЦПК України.

З огляду на викладене можна виокремити наступні ознаки реституції:

- виникає винятково на підставі недійсного договору;
- вимога може бути пред'явлена лише стороні правочину;
- всі сторони повертають усе отримане за правочином (навіть якщо позивач про це не просить);
- суд може застосувати з власної ініціативи;
- застосовується щодо усіх одержаних за правочином благ (майно, спожиті послуги, виконані роботи тощо).

Види реституції

Передбачені абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України наслідки недійсності правочину фактично є двосторонньою реституцією, оскільки закон передбачає обов'язок кожної зі сторін повернути все отримане за правочином.

Крім двосторонньої реституції цивільне право допускає також існування односторонньої реституції, суть якої полягає у тому, що виконане отримує назад лише одна сторона (добросовісна), тоді як інша сторона (недобросовісна) нічого не отримує.

У вітчизняному законодавстві як односторонню реституцію можна розглядати лише положення ч. 3 ст. 228 ЦК України про наслідки вчинення правочину, що не відповідає інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, у випадку наявності умислу лише в однієї із сторін, коли все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Кондикційні зобов'язання (безпідставне збагачення)

Результатом та метою застосування реституції фактично є повернення майна власнику від особи, яка втратила права на таке майно внаслідок недійсності правочину.

Проте і віндикація (ст. 388 ЦК України), і безпідставне збагачення (ст. 1212 ЦК України) також стосуються повернення майна власнику від відповідача, який не має підстав ним володіти.

Тому необхідно чітко розрізняти вказані способи захисту та підстави для їх застосування.

Відповідно до ст. 1212 ЦК України особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події.

Положення цієї глави застосовуються також до вимог про:

- 1) повернення виконаного за недійсним правочиним;
- 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння;
- 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні;
- 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Аналізуючи норми ст. 1212 ЦК України **ВСУ у Постанові від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15** зазначив наступне:

«...Згідно з частинами першою та другою статті 1212 ЦК України особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Положення глави 83 ЦК України застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Виходячи зі змісту зазначеної норми можна виокремити особливості змісту та елементів кондикційного зобов'язання.

Характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що підстави їх виникнення мають широкий спектр: зобов'язання можуть виникати як із дій, так і з подій, причому з дій як сторін зобов'язання, так і третіх осіб, із дій як запланованих, так і випадкових, як правомірних, так неправомірних. Крім того, у кондикційному зобов'язанні не має правового значення чи вибуло майно з володіння власника за його волею чи всупереч його волі, чи є набувач добросовісним чи недобросовісним.

Кондикційне зобов'язання виникає за наявності таких умов:

- набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого);
- набуття чи збереження майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала.

Конструкція статті 1212 ЦК України, як і загалом норм глави 83 ЦК України, свідчить про необхідність установлення так званої «абсолютної» безпідставності набуття (збереження) майна не лише в момент його набуття (збереження), а й станом на час розгляду спору.

Ознаки, характерні для кондикції, свідчать про те, що пред'явлення кондикційної вимоги можна визнати належним самостійним способом захисту порушеного права власності, якщо: 1) річ є такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами; 2) потерпілий домагається повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку про те, що кондикція – позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно. Кондикція також застосовується субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права у тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави.

Таким чином, права особи, яка вважає себе власником майна, підлягають захисту шляхом задоволення позову до володільця з використанням правового механізму, встановленого статтею 1212 ЦК Украї-

ни, у разі наявності правових відносин речово-правового характеру безпосередньо між власником та володільцем майна.

Такий спосіб захисту можливий шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно.

Відповідно до закріпленого в статті 387 ЦК України загального правила власник має необмежене право витребувати майно із чужого незаконного володіння.

Витребування майна шляхом віндикації застосовується до відносин речово-правового характеру, зокрема якщо між власником і володільцем майна немає договірних відносин і майно перебуває у володільця не на підставі укладеного з власником договору.

Право власника на витребування майна від добросовісного набувача на підставі частини першої статті 388 ЦК України залежить від того, у який спосіб майно вибуло з його володіння. Ця норма передбачає вичерпне коло підстав, коли за власником зберігається право на витребування свого майна від добросовісного набувача.

Однією з таких підстав є вибуття майна з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом.

За змістом статті 388 ЦК України випадки витребування майна власником від добросовісного набувача обмежені й можливі за умови, що майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, поза їх волею.

Наявність у діях власника волі на передачу майна іншій особі унеможливує витребування майна від добросовісного набувача.

Норма статті 388 ЦК України може застосовуватись як підстава позову про повернення майна від добросовісного набувача, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом, яке було відчужене третій особі, якщо між власником та володільцем майна не існує жодних юридичних відносин...»³⁹.

Отже у вказаній **Постанові від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15 ВСУ** сформулював кілька важливих висновків, головний з яких полягає у тому, що кондикція може застосовуватись або як самостійний спосіб захисту на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України, або як субсидіарний спосіб захисту відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК

³⁹ Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56280404>

України, якщо власник майна позбавлений можливості захистити своє право за допомогою реституції або віндикації.

Крім того, для застосування ст. 1212 ЦК України суд повинен встановити так звану «абсолютну» безпідставність набуття (збереження) майна не лише в момент його набуття (збереження), а й станом на час розгляду спору. Тобто навіть якщо майно було набуто особою без достатніх правових підстав, проте в подальшому сторони урегулювали свої відносини щодо такого майна шляхом укладення певного договору, це свідчить про відсутність підстав для застосування положень ст. 1212 ЦК України.

Кондикція як самостійний спосіб захисту (ч. 1 ст. 1212 ЦК України)

Стаття 1212 ЦК України визначає наступні підстави виникнення кондикційного зобов'язання:

- набуття чи збереження речі однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого);
- набуття чи збереження речі відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала.

Крім того, у **Постанові від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15 ВСУ** сформулював дві додаткові умови для застосування кондикції на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України (тобто як самостійного способу захисту):

- по-перше, річ повинна бути такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами;
- по-друге, позивач повинен домагатись повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі.

Вказані дві додаткових ознаки кондикції дозволяють розмежувати випадки її з віндикацією та реституцією. Якщо сторони не перебували у договірних відносинах щодо індивідуально визначеної речі, то така річ може бути витребувана із застосуванням віндикації (ст. 388 ЦК України). Якщо сторони були пов'язані договірними правовідносинами щодо речі, то така річ може бути витребувана лише із застосуванням реституції внаслідок недійсності відповідного договору (ст. 216 ЦК України).

Співвідношення реституції та кондикції.

Таким чином, відмінності реституції від кондикції (як самостійного способу захисту) полягають у наступному:

- реституційне зобов'язання виникає виключно на підставі недійсного договору, тоді як кондикційне – з позадоговірних підстав (в т.ч., з передачі майна на виконання «неукладеного договору»);
- вимога про застосування реституції може бути пред'явлена лише стороні правочину, тоді як вимога про застосування кондикції – іншій особі, з якою позивач не перебуває у договірних стосунках щодо майна;
- при застосуванні реституції усі сторони повертають отримане за правочином, тоді як при застосуванні кондикції – лише відповідач повертає позивачу безпідставно набуте майно;
- реституцію суд може застосувати з власної ініціативи, тоді як кондикцію – тільки на підставі відповідної позовної вимоги;
- реституція застосовується і щодо індивідуально визначених речей, і щодо речей, визначених родовими ознаками, тоді як кондикція (як самостійний спосіб захисту) – тільки щодо речей, визначених родовими ознаками (табл. 4).

Табл. 4

Реституція (ст. 215 ЦК)	Кондикція (ч. 1 ст. 1212 ЦК)
Реституційне зобов'язання виникає винятково на підставі недійсного договору	Кондикційне зобов'язання виникає з позадоговірних підстав (в т.ч., з передачі майна на виконання «неукладеного договору»)
Вимога може бути пред'явлена лише стороні правочину	Може бути пред'явлена іншій особі
Усі сторони повертають отримане за правочином	Лише відповідач повертає позивачу набуте майно
Суд може застосувати з власної ініціативи	Суд НЕ може застосувати з власної ініціативи
Застосовується і щодо індивідуально визначених речей, і щодо речей, визначених родовими ознаками	Застосовується щодо речей, визначених родовими ознаками

Субсидіарне застосування кондикції (ч. 3 ст. 1212 ЦК України)

Щодо субсидіарного (додаткового) застосування кондикції на підставі ч. 3 ст. 1212 ЦК України **ВСУ у постанові від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15** зазначив наступне:

«...Разом із тим, відповідно до закріпленого в статті 387 ЦК України загального правила власник має необмежене право витребувати майно із чужого незаконного володіння.

Витребування майна шляхом віндикації застосовується до відносин речово-правового характеру, зокрема якщо між власником і володільцем майна немає договірних відносин і майно перебуває у володільця не на підставі укладеного з власником договору.

Право власника на витребування майна від добросовісного набувача на підставі частини першої статті 388 ЦК України залежить від того, у який спосіб майно вибуло з його володіння. Ця норма передбачає вичерпне коло підстав, коли за власником зберігається право на витребування свого майна від добросовісного набувача.

Однією з таких підстав є вибуття майна з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом.

За змістом статті 388 ЦК України випадки витребування майна власником від добросовісного набувача обмежені й можливі за умови, що майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, поза їх волею.

Наявність у діях власника волі на передачу майна іншій особі унеможливує витребування майна від добросовісного набувача.

Норма статті 388 ЦК України може застосовуватись як підстава позову про повернення майна від добросовісного набувача, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом, яке було відчужене третій особі, якщо між власником та володільцем майна не існує жодних юридичних відносин.

Однак у справі, яка переглядається, встановлено, що власником спірної земельної ділянки є територіальна громада м. Бердянська в особі Бердянської міської ради, яка своїм рішенням незаконно відчужила земельну ділянку на користь ОСОБА_1. Оскільки рішення міської ради про відчуження спірної земельної ділянки на користь ОСОБА_1 підлягає скасуванню, то відсутні правові підстави збере-

ження цього майна за відповідачем, а тому до спірних правовідносин, які виникли безпосередньо між власником майна і його володільцем, суд правильно застосував положення статті 1212 ЦК України...»⁴⁰.

Отже за змістом вказаної Постанови ВСУ кондикція на підставі ч. 3 ст. 1212 ЦК України може бути застосована як субсидіарний (додатковий) спосіб захисту, якщо певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави.

У справі № 6–3090цс15, яка розглядалась ВСУ, земельна ділянка вибула з володіння власника (територіальної громади) на підставі рішення відповідної місцевої ради з видачею державного акта про право власності на земельну ділянку. За наявності підстав для скасування рішення про виділення земельної ділянки та визнання недійсним державного акта про право власності на земельну ділянку у суду були відсутні підстави для застосування реституції згідно з ст. 216 ЦК України, оскільки ні рішення місцевої ради, ні державний акт про право власності на земельну ділянку не є правочинами у розумінні ст. 202 ЦК України. Оскільки в цьому випадку майно вибуло з володіння власника на підставі рішення місцевої ради, тобто за волею власника⁴¹, підстави для витребування ділянки відповідно до ст. 388 ЦК України теж були відсутні. За таких умов ВСУ дійшов висновку про застосування до правовідносин, які виникли безпосередньо між власником майна і його володільцем, положень ст. 1212 ЦК України.

Очевидно, що в цьому випадку ВСУ було застосовано ч. 3 ст. 1212 ЦК України, тобто кондикцію, саме як субсидіарний спосіб захисту, оскільки на підставі цієї статті відповідача було зобов'язано повернути безпідставно набуту земельну ділянку, тобто річ, визначену індивідуальними, а не родовими ознаками.

⁴⁰ Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56280404>

⁴¹ У Постанові Верховного Суду України від 23.11.2016 у справі № 3–1058rc16 (<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63324198>) висловлено вже інший підхід, за яким воля територіальної громади як власника може виражатися лише в таких діях органу місцевого самоврядування, які відповідають вимогам законодавства та інтересам територіальної громади.

Способи реституції

Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

За змістом п. 11 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» судам слід враховувати, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлена вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, вартість майна визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (ч. 4 ст. 632 ЦК України).

Таким чином, реституція може полягати у:

- поверненні майна в натурі;
- відшкодуванні вартості одержаного за цінами на момент відшкодування;
- відшкодування вартості одержаного, виходячи зі звичайних цін.

2.5. Особливості застосування реституції при недійсності договорів оренди, про надання послуг чи виконання робіт

Правила ч.ч. 1–2 ст. 216 ЦК України щодо наслідків недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції, а також відшкодування збитків та моральної шкоди, якщо такі були завдані, є загальною нормою, яка підлягає застосуванню у випадку, коли у законі не передбачено спеціальних положень про особливі умови їх застосування або про особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів.

Необхідність застосування спеціальних положень про особливості застосування реституції виникає у випадку недійсності договорів оренди, договорів про надання послуг або виконання робіт, оскільки в такому випадку двостороння реституція є неможливою внаслідок

неможливості повернення отриманого виконання за договором в частині, наприклад, здійсненого користування майном. При цьому застосування абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України про відшкодування вартості одержаного за договором за цінами, які існують на момент відшкодування, призведе до встановлення взаємного обов'язку про сплату сторонами коштів одна одній.

За таких обставин у п. 2.7 постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» робиться висновок, що в таких випадках зобов'язання припиняються лише на майбутнє на підставі ст. 207 Господарського кодексу України, відповідно до якої у разі якщо за змістом зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним і припиняється на майбутнє.

Вирішуючи питання про наслідки недійсності договору оренди ВСУ у постановах від 01.07.2015 у справі № 3–195гс15 та від 23.12.2015 у справі № 3–1143гс15 дійшов висновку, що фактичне користування майном на підставі договору оренди унеможливує у разі його недійсності проведення між сторонами двосторонньої реституції, тому такий договір повинен визнаватися судом недійсним і припинятися лише на майбутнє, а не з моменту укладення. Відтак, визнаючи договір оренди недійсним, суду необхідно серед іншого встановити обставини, пов'язані з виконанням договору, та визначити момент, з якого вважати припиненими зобов'язання за цим договором⁴².

Водночас ст. 207 Господарського кодексу України⁴³ (далі – ГК України) передбачала можливість припинення на майбутнє лише зобов'язань за недійсним договором, а не договору як юридичного факту.

Більше того, визнання договору недійсним лише на майбутнє безпідставно легалізує договір та зобов'язання, що виникли на його підставі, на період з моменту укладення договору до набрання законної сили рішенням суду про визнання його недійсним на майбутнє.

На це ВСУ звернув увагу у постанові від 19.10.2016 у справі № 3–826гс16 (18/122–12/2), де зазначив, що «чинне законодавство не передбачає визнання недійсним правочину на майбутнє. У майбут-

⁴² Див.: Постанова Верховного Суду України від 01.07.2015 у справі № 3–195гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46803652>; Постанова Верховного Суду України від 23.12.2015 у справі № 3–1143гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54630884>

⁴³ Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

ньому можуть бути припинені винятково права та обов'язки сторін за тим недійсним правочином, за яким ці права та обов'язки передбачалися на майбутнє. Тобто визнання недійсним договору та визнання недійсним зобов'язання не є тотожними поняттями, оскільки в силу прямої вказівки закону договір, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення, а визнання недійсним зобов'язання за цим договором стосується наслідків недійсності такого договору.

Правові наслідки недійсності правочину та господарського зобов'язання регулюються спеціальними правовими нормами, ст. 216 ЦК і ст. 208 ГК відповідно, а тому до таких правовідносин загальні норми про виконання зобов'язання та про відповідальність за його порушення не застосовуються.

Судовими рішеннями у справах, які мають преюдиціальне значення при вирішенні справи, що розглядається, Договір-1 і Договір-2 визнані недійсними. При цьому суди з урахуванням приписів ст. 216 ЦК, ст. 208 ГК зазначили, що зобов'язання за спірними договорами вважаються недійсними на майбутнє з моменту набрання відповідним судовим рішенням законної сили у зв'язку із неможливістю повернути усе одержане за ними.

За таких обставин суди апеляційної та касаційної інстанцій дійшли помилкового висновку про те, що Договір-1 і Договір-2 визнано у судовому порядку недійсними на майбутнє (з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду), а тому позивач має право вимагати виконання зобов'язань за цими договорами.

Таким чином, суд першої інстанції правильно застосував норми матеріального права, на підставі яких дійшов обґрунтованого висновку про відмову в задоволенні позову з огляду на те, що вимога про виконання зобов'язань за недійсним договором не ґрунтується на законі, позивач обрав неправильний спосіб захисту та повинен був звернутися з вимогою про відшкодування вартості того, що одержано за недійсним правочином, за цінами, які існують на момент відшкодування»⁴⁴.

У постанові від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17 ВП ВС відступила від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленій постанові ВСУ від 23.12.2015 у справі № 918/144/15, та зазначила, зокрема, наступне:

⁴⁴ Постанова Верховного Суду України від 19.10.2016 у справі № 3–826гс16 (18/122–12/2). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62226453>

«Статтею 236 Цивільного кодексу України визначено, що нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

Отже, законодавець встановлює, що наявність підстав для визнання правочину недійсним має визначатися судом на момент його вчинення. І відповідно до статті 236 Цивільного кодексу України нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення...

Разом з тим Донецький апеляційний господарський суд не звернув увагу, що чинне законодавство не передбачає визнання недійсним правочину на майбутнє.

За таких обставин суд апеляційної інстанції дійшов помилкового висновку, визнавши договір оренди в судовому порядку недійсним на майбутнє (з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду)»⁴⁵.

Крім того, ст. 207 ГК України втратила чинність з 17.06.2018 відповідно до п. 6 Прикінцевих та перехідних положень Закону України від 06.02.2018 № 2275-VIII «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», а ЦК України аналогічного положення не містить.

Таким чином, питання про застосування реституції у випадку недійсності договору оренди або іншого договору про надання послуг чи виконання робіт залишається відкритим.

Подібна ситуація вирішена для договорів оренди землі спеціальними правилами ч. 6 ст. 21 Закону України «Про оренду землі»⁴⁶, згідно з якою у разі визнання у судовому порядку договору оренди землі недійсним отримана орендодавцем орендна плата за фактичний строк оренди землі не повертається. За таких обставин, визначаючи майнові наслідки визнання недійсними договорів оренди землі ВССУ, наприклад, у **рішенні від 29.05.2013 у справі № 6–17052св13** обмежується встановленням обов'язку орендаря повернути відповідну земельну ділянку орендодавцям⁴⁷.

⁴⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78376886>

⁴⁶ Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 № 161-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>

⁴⁷ Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.05.2013 у справі № 6–17052св13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31727608>

Вирішуючи питання про застосування наслідків недійсності договорів оренди, слід ураховувати, що відповідно до ч. 1 ст. 8 ЦК України якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

Таким чином можливим вирішенням питання про застосування реституції у подібній ситуації є застосування правил ч. 6 ст. 21 Закону України «Про оренду землі» за аналогією закону до наслідків недійсності інших договорів оренди, а також договорів про надання послуг чи виконання робіт.

Іншим варіантом є ч. 12 ст. 265 ЦПК України, відповідно до якої у разі часткового задоволення первісного і зустрічного позовів про стягнення грошових сум суд проводить зустрічне зарахування таких сум та стягує різницю між ними на користь сторони, якій присуджено більшу грошову суму. При застосуванні судом двосторонньої реституції підстави для прямого застосування ч. 12 ст. 265 ЦПК України відсутні з огляду на відсутність зустрічного позову, проте відповідно до ч. 9 ст. 10 ЦПК України якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону).

Разом з тим, аналогія не є найкращим способом для вирішення складних правових проблем на постійній основі, оскільки завжди залишає простір для дискусій, особливо з боку зацікавлених осіб.

З огляду на виключення ст. 207 із ГК України на сьогоднішній день питання наслідків недійсності договорів оренди (та інших договорів про надання послуг чи виконання робіт) може бути вирішене або доповненням ст. 216 ЦК України аналогічним до ч. 6 ст. 21 Закону України «Про оренду землі» положенням, або шляхом виключення з ч. 11 ст. 237 ГПК України, ч. 2 ст. 265 ЦПК України твердження про можливість зустрічного зарахування стягуваних грошових сум лише за умови існування зустрічного позову⁴⁸.

⁴⁸ Нижний А.В. Віз попереду коня: про неможливість визнання недійсним розірваного договору. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/123516-viz-poperedu-konya-pro-nemozhlyvist-viznannya-ya-nediysnim-rozirvanogo-dogovoru>

2.6. Інші наслідки вчинення недійсного правочину

Відшкодування завданої шкоди.

Згідно з ч. 2 ст. 216 ЦК України, якщо через вчинення недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Отже, на відміну від реституції, яка є обов'язковою санкцією за вчинення правопорушення у вигляді недійсного правочину, наслідки недійсного правочину у вигляді відшкодування збитків мають місце тільки тоді, коли ці збитки реально були завдані недійсним правочинном. Більше того, на відміну від реституції суд не може застосовувати наслідки недійсності правочину у вигляді відшкодування збитків із власної ініціативи, оскільки, як зазначається у п. 7 Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» такого роду наслідки застосовуються винятково на підставі відповідного позову.

Відшкодування завданої шкоди як наслідок вчинення недійсного правочину передбачається багатьма положеннями параграфу 2 розділу 16 Книги 1 ЦК України та залежно від суті допущеного порушення закону може бути представлена у таких формах.

Відшкодування збитків, завданих вчиненням недійсного правочину, передбачено у таких випадках: 1) дієздатна сторона зобов'язана відшкодувати збитки, завдані укладенням правочину з малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони (ч. 4 ст. 221 ЦК України); 2) батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, та якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності або втраті майна, яке було предметом правочину (ч. 3 ст. 222 ЦК України); 3) у разі визнання правочину недійсним особа, яка помилилася в результаті її власного недбалства, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки, а також сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки (ч. 2 ст. 229 ЦК України).

Обов'язок з відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку із вчиненням недійсного правочину, покладається на: 1) сторону, яка знала про стан фізичної особи, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ч. 3 ст. 225 ЦК України); 2) дієздатну сторону, яка знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан (ч. 4 ст. 226 ЦК України); 3) юридичну особу, яка ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення правочину (ч. 2 ст. 227 ЦК України).

Відшкодування збитків та моральної шкоди, завданих у зв'язку із вчиненням недійсного правочину, встановлюється у таких випадках: 1) довіритель має право вимагати від свого представника та другої сторони солідарного відшкодування збитків та моральної шкоди, що завдані йому у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між ними (ч. 2 ст. 232 ЦК України); 2) сторона, яка скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину (ч. 2 ст. 233 ЦК України).

Обов'язок з відшкодування збитків у подвійному розмірі та моральної шкоди, завданих у зв'язку із вчиненням недійсного правочину, може бути покладений на: 1) сторону, яка застосувала обман для вчинення правочину (ч. 2 ст. 230 ЦК України); 2) винну сторону (іншу особу), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони для вчинення правочину (ч. 2 ст. 231 ЦК України).

Конфіскація як наслідок вчинення недійсного правочину.

Як наслідок недійсності правочину через його невідповідність інтересам держави і суспільства, його моральним засадам ч. 3 ст. 228 ЦК України передбачає особливу конфіскаційну санкцію, за змістом якої при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише в одній із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави. Враховуючи природу такої санкції, стягнення в дохід держави одержаного за таким право-

чином на підставі ч. 3 ст. 228 ЦК України можливе лише у тих випадках, коли завідомо суперечний інтересам держави і суспільства, його моральним засадам правочин був повністю або частково виконаний хоча б однією зі сторін.

При застосуванні ст. 228 ЦК України слід ураховувати, що у ній встановлено два окремих види недійсних правочинів: ті, що порушують публічний порядок і є нікчемними (ч. 1 ст. 228 ЦК України), і ті, що вчинені з метою, яка суперечить інтересам держави і суспільства, і є оспорюваним (ч. 3 ст. 228 ЦК України), – недійсність їх прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність у судовому порядку на підставах, установлених законом (**Постанова ВСУ від 18.11.2014 у справі № 21–422а14**)⁴⁹.

Згідно з п. 18 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок, визначений статтею 228 ЦК України: 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина; 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (стаття 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Слід ураховувати, що сам по собі факт існування вироку суду про шахрайські дії на стадії приватизації об'єкта нерухомості не є підставою

⁴⁹ Постанова Верховного Суду України від 18.11.2014 у справі № 21–422а14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41735920>

для кваліфікації усіх наступних правочинів з цим майном як таких, що порушують публічний порядок. У **Постанові ВСУ від 13.04.2016 у справі № 6–1528цс15** з цього приводу зазначено наступне:

«...У справі, яка переглядається, суд першої інстанції, з висновками якого погодились суди апеляційної та касаційної інстанцій, визнав недійсною та скасував державну реєстрацію права власності ОСОБА_2 на спірну квартиру, розпорядження районної адміністрації в частині передачі цієї квартири у власність ОСОБА_1, державну реєстрацію права власності ОСОБА_1 на цю квартиру та визнав недійсним свідоцтво про право власності останньої на спірну квартиру.

При цьому суд вважав, що вказані правочини є нікчемними в силу положень статті 228 ЦК України з огляду на те, що ОСОБА_5 і ОСОБА_1 шляхом вчинення шахрайських дій, у тому числі й щодо приватизації, заволоділи спірною квартирою, що встановлено вироком суду, тобто такими діями вони порушили публічний порядок. Тому правочин щодо подальшого відчуження квартири (договір купівлі-продажу) є нікчемним. Відповідно до частини першої статті 236 ЦК України ці правочини є недійсними.

Однак суди залишили поза увагою, що розпорядження районної адміністрації щодо передачі квартири у власність, державна реєстрація права власності на квартиру та свідоцтво про право власності на неї є правочинами, які вчинено з порушенням Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» з огляду на встановлені вироком суду обставини відносно шахрайських дій відповідних осіб щодо приватизації спірної квартири.

Договір купівлі-продажу цієї квартири, на підставі якого було здійснено державну реєстрацію права власності, скасовану судом, є самостійним цивільно-правовим договором, зміст якого полягає в передачі продавцем майна покупцеві зі сплатою останнім певної грошової суми. Предметом цього договору є квартира, яка перебувала у власності продавця на момент укладення договору. Суд установив, що цей договір укладено за наявності умислу щодо настання протиправних наслідків лише з боку однієї зі сторін – продавця; покупець за договором є добросовісним набувачем.

Таким чином, спірні правочини не посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, не спрямовані на порушення публічного порядку, а відтак не є такими, що порушують публічний порядок.

Відповідно до частини першої статті 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Відповідно до частини першої статті 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу.

При вирішенні позову про визнання недійсним оспорюваного правочину суд має встановити, зокрема, з яких підстав заявлені позовні вимоги та чи наявні правові підстави його недійсності.

У справі, яка переглядається, суди дійшли помилкового висновку, що спірні правочини є такими, що порушують публічний порядок, у зв'язку із чим визнали їх недійсними, не з'ясувавши, чи є правові підстави для застосування положень статті 228 ЦК України до спірних правовідносин, що призвело до неправильного вирішення справи, а це відповідно до статті 3604 ЦПК України є підставою для скасування судових рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій, ухвалених у цій справі»⁵⁰.

⁵⁰ Постанова Верховного Суду України від 13.04.2016 у справі № 6–1528цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57731753>

Розділ 3.

Визнання правочину дійсним як спосіб захисту порушеного права

3.1. «Зцілення» недійсних правочинів

Способи усунення недоліків правочину.

За загальним правилом недійсний правочин не створює жодних юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Проте в окремих, чітко визначених у законі, випадках недолік правочину може бути усунутий після вчинення правочину, після чого він розглядатиметься як правомірний та дійсний.

Залежно від підстави недійсності правочину ЦК України передбачає наступні види «зцілення» недоліків правочину.

1. У зв'язку з подальшим схваленням оспорюваного правочину особою, згода якої була обов'язкова для вчинення правочину, а саме:

- подальше схвалення правочину батьками (усиновлювачами), піклувальником, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди вказаних осіб (ч. 1 ст. 222 ЦК України);
- подальше схвалення піклувальником правочину, який вчинила фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності без згоди вказаної особи (ч. 1 ст. 223 ЦК України).

2. У зв'язку з подальшим схваленням нікчемного правочину законним представником особи, яка вчинила правочин за межами цивільної дієздатності, а саме:

- подальше схвалення батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким проживає малолітня особа, або опікуном правочину, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ч. 1 ст. 221 ЦК України);

- подальше схвалення опікуном дрібного побутового правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою (ч. 1 ст. 226 ЦК України).

3. У зв'язку з подальшим схваленням особою, яку представляють, правочину, вчиненого представником з перевищенням повноважень (ст. 241 ЦК України).

4. Внаслідок прийняття судом рішення про визнання нікчемного правочину дійсним у випадках, встановлених законом (ст.ст. 218–223 ЦК України).

Визнання дійсними нікчемних правочинів.

Дійсним може бути визнано лише нікчемний правочин, оскільки оспорюваний правочин є дійсним за відсутності рішення суду про визнання його недійсним.

На сьогодні законодавство передбачає можливість визнання дійсним правочину, вчиненого:

- малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності – якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи (ст. 221 ЦК України);
- недієздатною фізичною особою – якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ст. 226 ЦК України);
- без дозволу органу опіки та піклування – якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК України);
- усно, якщо законом встановлена його нікчемність у випадку порушення обов'язкової письмової форми – якщо одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання (ст. 218 ЦК України);
- з порушенням обов'язкової нотаріальної форми – за умови дотримання вимог закону, які є різними для односторонніх правочинів та договорів (ст.ст. 219–220 ЦК України).

3.2. Визнання дійсним нікчемного правочину, вчиненого з порушенням обов'язкової нотаріальної форми

Підстави для визнання дійсним одностороннього правочину, вчиненого з порушенням обов'язкової нотаріальної форми, передбачені у ч. 2 ст. 219 ЦК України:

- 1) відповідність такого правочину справжній волі особи, яка його вчинила;
- 2) існування перешкод для нотаріального посвідчення правочину з боку обставин, які не залежали від волі особи, яка вчинила правочин.

Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України підставами для визнання дійсного договору, укладеного з порушенням обов'язкової нотаріальної форми, є:

- 1) існування домовленості сторін щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами;
- 2) ухилення однієї із сторін від його нотаріального посвідчення;
- 3) повне або часткове виконання договору.

Крім того, відповідно до п. 13 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» при розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину.

Таким чином, ст.ст. 219 та 220 ЦК України встановлено різні підстави для визнання дійсними односторонніх та двосторонніх правочинів, вчинених з порушенням обов'язкової нотаріальної форми (табл. 5).

Табл. 5

ВИЗНАННЯ ДІЙСНИМ ОДНОСТОРОННЬОГО ПРАВОЧИНУ	ВИЗНАННЯ ДІЙСНИМ ДВОСТОРОННЬОГО ПРАВОЧИНУ (ДОГОВОРУ)
Правочин відповідав справжній волі особи, яка його вчинила	Сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами
Нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від волі особи, яка його вчинила	Одна із сторін договору ухилилася від його нотаріального посвідчення
	Відбулося повне або часткове виконання договору
	Відсутні інші підстави нікчемності договору
	Зміст договору не суперечить закону

Крім того, суду доцільно перевіряти, чи не суперечить зміст договору вимогам закону та чи не порушує такий договір прав третіх осіб, які не є його сторонам. Зокрема, слід перевіряти відсутність зареєстрованих обтяжень щодо відчужуваного об'єкту нерухомості, а також відповідність характеристик об'єкту нерухомості, зазначених у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та у відповідному договорі купівлі-продажу.

За змістом ст. 84 ЦПК України суд може витребувати необхідні докази лише на підставі клопотання учасника справи. Проте у випадку відсутності такого клопотання вказані вище докази можуть бути витребувані судом на підставі ч. 7 ст. 81 ЦПК України, відповідно до якої суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених цим Кодексом.

Переважає більшість справ про визнання дійсним договору, укладеного з порушенням обов'язкової нотаріальної форми, стосуються договорів з нерухомістю.

Відповідно до п. 13 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» «...норма частини другої статті 220 ЦК не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до статей 210 та 640 ЦК України пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін».

На підставі вказаного положення суди протягом тривалого часу відмовляли у задоволенні позовів про визнання дійсними договорів з нерухомістю, укладених з порушенням обов'язкової нотаріальної форми.

Наприклад, у **постанові ВСУ від 19.06.2013 у справі № 6–49цс13** зазначено наступне: «...при розгляді справи суди першої, апеляційної та касаційної інстанцій на зазначені положення закону уваги не звернули та не врахували, що договір купівлі-продажу нежитлового будинку в силу ст. 657 ЦК України в редакції, яка була чинною на час виникнення спірних правовідносин (тобто до 01.01.2013), підлягав і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, тому не міг бути визнаний судом дійсним на підставі ч. 2 ст. 220 ЦК України, і, відповідно, відсутні підстави для визнання за позивачем права власності на спірне нерухоме майно»⁵¹.

Проте ситуація змінилась з 01.01.2013, коли у повному обсязі набрав чинності Закон України № 1878-VI від 11 лютого 2010 року «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України».

Уже зазначалось, що вказаним Законом була реформована система державної реєстрації прав на нерухомість, унаслідок чого законодавець відмовився від державної реєстрації зобов'язальних договорів, які обумовлюють перехід речових прав на нерухомість, а відтак момент переходу таких прав за договором став пов'язуватись винятково з державною реєстрацією самих речових прав.

Так, згідно з ч. 3 ст. 640 ЦК України у новій редакції договір, що підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з дня такого посвідчення, а відповідно до ч. 4 ст. 334 ЦК України у новій редакції права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до Закону.

⁵¹ Постанова Верховного Суду України від 19.06.2013 у справі № 6–49цс13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32056462>

Отже, з 01.01.2013 договори купівлі-продажу (дарування тощо) нерухомого майна підлягають лише нотаріальному посвідченню, а тому відповідно до ч. 3 ст. 640 ЦК України є укладеними з моменту їх нотаріального посвідчення, тоді як право власності на об'єкт нерухомості переходить за такими договорами з моменту реєстрації права власності за набувачем згідно з ч. 4 ст. 334 ЦК України.

За таких умов викладений у п. 13 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» висновок про відсутність підстав для застосування норм ч. 2 ст. 220 ЦК щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, не поширюється на договори, пов'язані з переходом прав на нерухомість, укладені після 01.01.2013.

У постанові ВСУ від 06.09.2017 у справі № 6–1288цс17 з цього приводу зазначено наступне:

«...Відповідно до ч. 1 ст. 220 ЦК України у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

Згідно із ч. 2 ст. 220 ЦК України, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається.

Відповідно до ч. 3 ст. 640 ЦК України в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин, договір, що підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з дня такого посвідчення.

Пленум Верховного Суду України в п. 13 постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6 листопада 2009 року № 9 роз'яснив, що вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК України не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст.ст. 210, 640 ЦК України пов'язується з їх державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін.

Статтею 657 ЦК України в редакції, чинній на час виникнення спірних правовідносин, встановлено, що договір купівлі-продажу житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, крім договорів купівлі-продажу майна, що перебуває в податковій заставі.

Судом встановлено, що між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 договір купівлі-продажу S_1 частки квартири АДРЕСА_1 укладено 01 травня 2013 року, тобто після набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» від 11 лютого 2010 року N1878-VI, яким державна реєстрація договору купівлі-продажу нерухомого майна скасовано.

З огляду на зазначене суди апеляційної та касаційної інстанцій дійшли неправильного висновку про те, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК України не застосовується до спірних правовідносин у зв'язку з необхідністю державної реєстрації договору купівлі-продажу нерухомого майна...»⁵².

Крім того, за змістом п. 2 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 5 від 07.02.2014 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав»⁵³ договір купівлі-продажу автомобіля не може бути визнаний дійсним на підставі ч. 2 ст. 220 ЦК України, оскільки він не підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Також не може бути визнаним дійсним і заповіт як односторонній правочин щодо нерухомості, оскільки згідно з п. 14 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати статтю 1257 ЦК України, оскільки норми глави 85 ЦК України не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

Отже, не можуть бути визнані дійсними на підставі ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220 ЦК України:

⁵² Постанова Верховного Суду України від 06.09.2017 у справі № 754/2339/16-ц, 6–1288цс17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68911607>

⁵³ Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 5 від 07.02.2014 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14>

- 1) договори з нерухомістю, укладені у період з 01.01.2004 р. до 31.12.2012 р.;
- 2) договори, щодо яких відсутня вимога про обов'язкове нотаріальне посвідчення (наприклад, купівля-продаж автомобіля);
- 3) заповіт.

Критерії «ухилення» від нотаріального посвідчення договору.

Таким чином, договори щодо нерухомості, які були укладені без нотаріального посвідчення після 01.01.2013, можуть бути визнані дійсними рішенням суду на підставі ч. 2 ст. 220 ЦК України.

У подібних справах ключове значення має доведення факту ухилення однією із сторін від нотаріального посвідчення такого договору.

Ознаки такого «ухилення» ВСУ сформулював у **постанові від 06.09.2017 у справі № 6–1288цс17:**

«...Однією з умов застосування ч. 2 ст. 220 ЦК України та визнання правочину дійсним в судовому порядку є встановлення судом факту безповоротного ухилення однієї із сторін від нотаріального посвідчення правочину та втрата стороною можливості з будь-яких причин нотаріально посвідчити правочин...

Встановлюючи факт ухилення відповідача від нотаріального посвідчення спірного договору суд першої інстанції виходив з заяви ОСОБА_2 та довідок з реабілітаційного центру.

Разом з тим, як вбачається з зазначеної заяви ОСОБА_2, він не має можливості йти з ОСОБА_1 до нотаріуса для завірення договору купівлі-продажу, а також він не має коштів для оплати послуг нотаріуса (а.с. 81, т. 1).

Також як вбачається з довідок від 11 березня 2016 року та 26 березня 2016 року, наданих реабілітаційними центрами «Оазис» та «Ренесанс», ОСОБА_2 з 05 травня 2013 року по 27 серпня 2013 року проходив курс реабілітації та з 20 лютого 2014 року по теперішній час (на час видачі довідки) знаходився на стаціонарному лікуванні, яке буде продовжуватися приблизно 3–4 місяці (а.с. 84, 85 т. 1).

З огляду на встановлені судом фактичні обставини, а саме тимчасової неможливості здійснення ОСОБА_2 нотаріального посвідчення договору купівлі-продажу у зв'язку із проходженням реабілітації у відповідних закладах та відсутність у нього коштів на таке посвідчення, суд першої інстанції не обґрунтував в чому саме полягає безповоротне ухилення відповідача від нотаріального посвідчення правочину та з чого вбачається втрата можливості з будь-яких причин його посвідчити, що є обов'язковими умовами для визнання правочину дійсним згідно зі ст. 220 ЦК України.

Крім того, судами не було надано оцінки доводам у запереченні проти позовної заяви та доказам на їх підтвердження третьої особи у справі – ОСОБА_4, та доводам в апеляційній скарзі ПАТ КБ «ПриватБанк» як особи, яка не брала участь у справі, та як кредитора відповідача в іншій цивільній справі про стягнення заборгованості з ОСОБА_2, щодо зловживання останнім своїм цивільним правом шляхом визнання у судовому порядку дійсним договору купівлі-продажу спірної квартири, що, на їхню думку, може свідчити про умисне уникнення ОСОБА_2 відповідальності, оскільки ухвалою Голосіївського районного суду м. Києва від 20 червня 2014 року з метою забезпечення позову у цивільній справі за позовом ОСОБА_4 до ФОП ОСОБА_2 про визнання договорів недійсними та стягнення збитків було накладено арешт на спірну S_1 частку квартири АДРЕСА_1, а згідно інформаційної довідки з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно на усе нерухоме майно відповідача накладено арешт згідно постанови державного виконавця від 20 січня 2014 року у виконавчому провадженні НОМЕР_1 (а.с. 33, 125, т. 1).

Без надання належної оцінки зазначеним фактичним обставинам, які мають важливе значення для правильного вирішення справи, суд першої інстанції дійшов передчасного висновку про задоволення позову, а оскільки до повноважень Верховного Суду України не належить установлення фактичних обставин, надання оцінки чи переоцінки зібраних у справі доказів, що позбавляє Судові палати у цивільних та господарських справах Верховного Суду України діяти висновку про правильність чи неправильність застосування судом статті 220 ЦК України, то ухвалені в справі судові рішення судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій підлягають скасуванню з передачею справи на новий розгляд до суду першої інстанції...»⁵⁴.

Слід наголосити, що суд може визнати правочин дійсним лише у випадках, прямо встановлених законом (ст.ст. 218–223 ЦК України), тому у п. 13 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню.

⁵⁴ Постанова Верховного Суду України від 06.09.2017 у справі № 754/2339/16-ц, 6–1288цс17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68911607>

Вирішення вимоги про визнання права власності за набувачем, заявленої одночасно з вимогою про визнання дійсним договору купівлі-продажу нерухомості

Досить часто разом з вимогою про визнання дійсним договору купівлі-продажу нерухомості, укладеного з порушення нотаріальної форми, позивач заявляє також вимогу про визнання за ним права власності на відповідний об'єкт нерухомості.

Згідно з ст. 392 ЦК України власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Щодо можливості визнання права власності за позивачем на підставі ст. 392 ЦК України **ВСУ у Постанові від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15** сформулював наступну правову позицію: «... відповідно до частини п'ятої статті 11 ЦК України цивільні права і обов'язки можуть виникати з рішення суду лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Можливість виникнення права власності за рішенням суду ЦК України передбачає лише у ст.ст. 335 та 376 ЦК України. У всіх інших випадках право власності набувається з інших не заборонених законом підстав, зокрема із правочинів (ч. 1 ст. 328 ЦК України). Стаття 392 ЦК України, у якій йдеться про визнання права власності, не породжує, а підтверджує наявне в позивача право власності, набуте раніше на законних підставах, у тому випадку, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує наявне в позивача право власності, а також у разі втрати позивачем документа, який посвідчує його право власності»⁵⁵.

Отже на підставі ст. 392 ЦК України право власності за позивачем може бути визнано лише у випадку, якщо таке право було ним раніше набуто на законних підставах.

Момент набуття права власності на нерухоме майно за договором визначено у ст. 334 ЦК України.

Відповідно до ч. ч. 3, 4 ст. 334 ЦК України право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної

⁵⁵ Постанова Верховного Суду України від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52154069>

сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону.

У пункті 5 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» зазначено, що «право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. Проте, якщо права на нерухоме майно підлягають державній реєстрації, то право власності у набувача виникає з дня такої реєстрації відповідно до закону (стаття 334 ЦК) та з урахуванням положення про дію закону в часі на момент виникнення спірних правовідносин (стаття 5 ЦК)».

Таким чином, до державної реєстрації права власності за позивачем таке право у нього на підставі договору купівлі-продажу не виникатиме, а відтак відсутні підстави для задоволення вимоги про визнання за позивачем права власності на нерухоме майно на підставі ст. 392 ЦК України одночасно з визнанням дійсним договору купівлі-продажу нерухомості, укладеного без нотаріального посвідчення.

Не є підставою для ухвалення подібного рішення і п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК, відповідно до якого способом захисту цивільних прав та інтересів може бути визнання права, з наступних підстав:

- по-перше, за змістом правової позиції, викладеної у **Постанові ВСУ від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15**, право власності може виникати на підставі рішення суду лише у випадках, прямо встановлених законом, а п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК не є таким випадком⁵⁶;
- по-друге, визнання права власності є способом захисту речового права, тоді як відповідачем не порушується право власності позивача на об'єкт нерухомості, оскільки на момент розгляду справи таке право зберігається за відповідачем, який лише ухиляється від нотаріального посвідчення договору;
- по-третє, об'єктом судового захисту при визнанні дійсним договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, є не речове

⁵⁶ Постанова Верховного Суду України від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15. URL: <http://www.reestr.court.gov.ua/Review/52154069>

право власності позивача, а його інтерес до належного оформлення відповідного зобов'язального договору.

Таким чином, визнання за позивачем права власності на нерухоме майно одночасно з визнанням дійсним договору, який підлягає нотаріальному посвідченню, не є належним способом захисту у випадку ухилення відповідача від нотаріального посвідчення договору про відчуження нерухомого майна, що є підставою для відмови у задоволенні позову у частині вимоги про визнання права власності на таке майно.

Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі, зокрема, рішення суду, що набрало законної сили, щодо права власності та інших речових прав на нерухоме майно.

Отже письмовий договір купівлі-продажу та рішення суду про визнання такого договору дійсним є достатньою підставою для державної реєстрації права власності на відповідне нерухоме майно за позивачем.

Преюдиційність рішення суду про визнання дійсним договору, укладеного без обов'язкового нотаріального посвідчення

Ще одним питанням, пов'язаним з визнанням судом правочину дійсним, є питання оцінки такого рішення суду – чи є воно преюдиційним для судових процесів про визнання цього ж правочину недійсним, але з інших підстав?

З одного боку, термінологічно рішенням суду чітко встановлюється дійсність такого правочину. Саме так оцінив рішення суду про визнання дійсним договору купівлі-продажу нерухомого майна у іншій справі **Київський апеляційний суд у постанові від 05.02.2019 у справі № 359/8287/17**, зазначивши, що «...згідно з ч. 4 ст. 82 ЦПК України обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом.

Згідно із п. 9 ч. 3 ст. 124 Конституції України до основних засад судочинства віднесено обов'язковість рішень суду.

Отже, суд першої інстанції всупереч нормам процесуального права помилково залишив поза увагою обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній справі, що набрало законної сили, які не доказуються при розгляді цієї справи, зокрема факт укладення та визнання договору дійсним.

У рішенні Європейського суду з прав людини від 28 листопада 1999 року у справі «Брумареску проти Румунії» суд зазначив, що право на справедливий розгляд в суді, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, має тлумачитися у світлі Преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, верховенство права як частину спільної спадщини Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової певності, який вимагає, крім іншого, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву.

Принцип юридичної визначеності є одним із суттєвих елементів принципу верховенства права. В його основі лежить відоме з римського права положення *res iudicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Інакше кажучи, цей принцип гарантує остаточність рішень («що вирішено – вирішено і не має переглядатися до безмежності»).

Таким чином, судові рішення, які набрали законної сили, не можуть бути поставлені під сумнів судом під час розгляду іншої справи.

На підставі викладеного судова колегія вважає, що суд першої інстанції дійшов помилкового висновку про визнання договору неукладеним, оскільки залишив поза увагою встановлені судом обставини, які відповідно до процесуального закону мають преюдиційне значення для вирішення цієї справи»⁵⁷.

Отже логічним видається твердження, що навіть у випадку існування інших підстав для недійсності цього правочину рішення суду про визнання правочину дійсним унеможливорює визнання його недійсним з будь-яких підстав до скасування рішення суду про визнання такого правочину дійсним в апеляційному, касаційному порядку або за нововиявленими обставинами.

Проте за такого підходу існує низка питань без відповіді.

⁵⁷ Постанова Київського апеляційного суду від 05.02.2019 у справі № 359/8287/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79774674>

Наприклад, якщо стороною пропущено строк на апеляційне оскарження рішення суду та якщо відповідні підстави оспорюваності правочину повинні були бути відомі цій стороні на час розгляду справи, такі обставини не будуть розглядатись як нововиявлені в розумінні ст. 423 ЦПК України, а тому рішення про визнання правочину дійсним залишатиметься в силі.

Проте чи може вважатись рішення суду про визнання правочину дійсним достатньою підставою для відмови у задоволенні позову про визнання правочину недійсним, наприклад, з підстав вчинення його під впливом обману (ст. 230 ЦК України)?

На нашу думку, ухвалюючи рішення про визнання дійсним правочину, укладеного з порушенням обов'язкової нотаріальної форми, суд лише усуває недолік форми цього правочину та згідно з п. 13 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» перевіряє лише існування підстав для його нікчемності, а не оспорюваності. Більш того, суд не має права перевіряти відповідність правочину вимогам закону, недотримання яких може спричинити його оспорюваність, оскільки такі повноваження у суду можуть виникнути лише на підставі відповідного позову. Відтак визнання рішенням суду договору дійсним у випадку, передбаченому ч. 2 ст. 220 ЦК, не усуває можливості подальшого визнання такого договору недійсним з мотивів порушення інших вимог, додержання яких є необхідним для чинності договору.

Розділ 4.

Процесуальні особливості розгляду справ про визнання правочинів недійсними

Предметна та суб'єктна юрисдикція (підвідомчість)

Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Як правило, при визначенні предметної та суб'єктної юрисдикції загальних судів щодо справ про визнання правочинів недійсними не виникає проблем, оскільки у порядку цивільного судочинства розглядаються усі подібні спори за винятком тих, які належать до юрисдикції господарських або адміністративних судів.

Відповідно до п.п. 1, 4, 8 ст. 20 ГПК України господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених частиною другою цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, зокрема:

- справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності, крім правочинів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем, а також у спорах щодо правочинів, укладених для забезпечення виконання зобов'язання, сторонами якого є юридичні особи та (або) фізичні особи – підприємці;

- справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах;
- справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство, у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником, а також спорів про визнання недійсними правочинів за позовом контролюючого органу на виконання його повноважень, визначених Податковим кодексом України.

Згідно з ч. 4 ст. 19 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема, спорах, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів. При цьому відповідно до п. 16 ст. 4 КАС України адміністративний договір – спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону: а) для розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень; б) для делегування публічно-владних управлінських функцій; в) для перерозподілу або об'єднання бюджетних коштів у випадках, визначених законом; г) замість видання індивідуального акта; ґ) для врегулювання питань надання адміністративних послуг.

Слід зазначити, що у **Постанові від 21.10.2015 у справі № 6–106цс15 ВСУ** дійшов висновку, що спір між фізичною особою та юридичною особою з правочину щодо обігу цінних паперів підлягає розгляду у порядку цивільного судочинства, оскільки позивач не заявляв жодних вимог до акціонерного товариства, акції якого становили предмет спору, а також вимог до інших акціонерів цього товариства з приводу управління товариством, отримання дивідендів чи активів акціонерного товариства, або щодо інших прав, передбачених статутом чи законом, що регулюють питання створення, діяльності та припинення акціонерного товариства. Таким чином, за висновком ВСУ, за суб'єктним складом, предметом спору, підставами позовних вимог такий спір був не корпоративним, а цивільно-правовим⁵⁸.

⁵⁸ Постанова Верховного Суду України від 21.10.2015 у справі № 6–106цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53498283>

Водночас, 15.12.2018р набрала чинність нова редакція Господарського процесуального кодексу України⁵⁹, ч. 1 ст. 20 якої прямо віднесла до юрисдикції господарських судів справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах.

Відтак висновок ВСУ, викладений у постанові ВСУ від 21.10.2015 у справі № 6–106цс15, не поширюється на позовні заяви, що надійшли до суду після 15.12.2018.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

Територіальна юрисдикція (підсудність)

Відповідно до ст. 27 ЦПК України позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом. Повози до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Стаття 28 ЦПК України передбачає випадки підсудності за вибором позивача, зокрема:

- позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 28 ЦПК України);
- позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням (ч. 7 ст. 28 ЦПК України);
- позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи) (ч. 9 ст. 28 ЦПК України);
- позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнахо-

⁵⁹ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>

дженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні (ч. 10 ст. 28 ЦПК України);

- позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача (ч. 15 ст. 28 ЦПК України).

Відповідно до п. 16 ст. 28 ЦПК України позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виняткової підсудності, встановленої статтею 30 цього Кодексу.

Згідно з ч. 1 ст. 30 ЦПК України позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо кількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою.

За змістом п. 27 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до статей 181, 190 та 191 ЦК України. При цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні пред'являтися також позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо).

Суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду (п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК України).

Крім того, згідно з ч. 1 ст. 188 ЦПК України в одній позовній заяві може бути об'єднано кілька вимог, пов'язаних між собою підставою виникнення або поданими доказами, основні та похідні позовні вимоги. Похідною позовною вимогою є вимога, задоволення якої залежить від задоволення іншої позовної вимоги (основної вимоги).

Відповідно до ч. 7 ст. 30 ЦПК України у випадку об'єднання позовних вимог щодо укладання, зміни, розірвання і виконання

правочину з вимогами щодо іншого правочину, укладеного для забезпечення основного зобов'язання, спір розглядається судом за місцезнаходженням відповідача, який є стороною основного зобов'язання.

За змістом ч. 4 ст. 185 ЦПК України заява повертається у випадку, коли порушено правила об'єднання позовних вимог (крім випадків, в яких є підстави для застосування положень статті 188 цього Кодексу України).

Судовий збір та додаткові вимоги до позовної заяви

За змістом п. 31 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» у справах про визнання правочину недійсним без застосування наслідків недійсності судовий збір сплачується як із немайнового спору. У справах про застосування наслідків недійсного (нікчемного) правочину судовий збір сплачується залежно від вартості відшукуваного майна, щодо якого заявляються вимоги. У справах про визнання правочину недійсним із застосуванням наслідків недійсності судовий збір сплачується відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 176 ЦПК України за загальною сумою всіх вимог.

Відповідно до ч. 6 ст. 177 ЦПК України до заяви про визнання акта чи договору недійсним додається також копія (або оригінал) оспорюваного акта чи договору або засвідчений витяг з нього, а у разі відсутності акта чи договору у позивача – клопотання про його вилучення.

Відкриття провадження у справі

Відповідно до п. п. 2, 3 ч. 1 ст. 186 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо:

- є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами;
- у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

При застосуванні вказаних положень при вирішенні питання про відкриття провадження у справі слід звертати увагу на підстави позову про визнання правочину недійсним, якщо подібний позов раніше уже розглядався або перебуває на розгляді суду.

Відповідно до правової позиції, викладеної у **постанові ВСУ від 22.04.2015 у справі № 6–79цс15** «прийняте з певних підстав судові рішення про відмову в позові за окремими категоріями справ при збереженні існуючих правовідносин, які спричинили звернення до суду, не є перешкодою для повторного звернення до суду заінтересованих осіб з метою вирішення спору»⁶⁰.

Учасники справ, пов'язаних із недійсними правочинами

Згідно з п. 5 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» відповідно до ст.ст. 215 та 216 ЦК України вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так й іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

За змістом п. 26 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» учасниками справ про визнання правочину недійсним, є насамперед сторони правочину. Нотаріуси, що посвідчували правочини, залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса. У разі якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної часткової власності, суд на підставі статей 358, 361 та 362 ЦК України залучає до участі у справі про визнання такого правочину недійсним усіх співвласників. Якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної сумісної власності, інші співвласники відповідно до частини другої статті 369 ЦК України до участі у справі не залучаються, оскільки правочин щодо розпорядження спільним майном вважається вчиненим за згодою всіх співвласників.

⁶⁰ Постанова Верховного Суду України від 22.04.2015 у справі № 6–79цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43775493>

За відсутності такої згоди інші співвласники відповідно до частини четвертої статті 369 ЦК України можуть пред'явити позов про визнання такого правочину недійсним. Недотримання вимог статті 362 ЦК України у разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі не є підставою для визнання правочину недійсним. Інші співвласники у цьому випадку вправі вимагати переведення на них прав і обов'язків покупця. Згідно із статтями 1281 та 1282 ЦК України вимоги, пов'язані з визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися також кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. У цьому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити такі вимоги у межах вартості успадкованого майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (стаття 1281 ЦК України).

За змістом п. 2.10 постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» прокурор, звертаючись до суду із заявою про визнання правочину недійсним, виступає позивачем або зазначає у ній позивачем державний чи інший орган або установу, організацію, уповноважені здійснювати відповідні функції держави у спірних правовідносинах, наприклад, управляти майном, що є предметом цього правочину, і визначає відповідачами, як правило, сторони за правочином (договором). Виняток можуть становити випадки, коли однією з сторін є названий орган (установа, організація); у такому разі відповідачем визначається друга сторона.

Ознаки заінтересованості позивача, який не є стороною оспорюваного договору

Щодо критеріїв визначення заінтересованості особи, яка не є стороною правочину, у визнанні його недійсним в Аналізі ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 вказано наступне:

«...Дискусійним і таким, що потребує дослідження, є питання щодо кола осіб, які можуть брати участь у справах про визнання правочинів недійсними...

Під час вирішення спорів вказаної категорії у суддів виникає питання, чи будь-яка заінтересована особа вправі пред'являти позов про визнання недійсним правочину, укладеного іншими сторонами.

ЦК не містить визначення поняття «заінтересована особа», тобто залишає його оціночним. Тому слід ураховувати, що заінтересова-

ною особою є будь-яка особа, яка має конкретний майновий інтерес в оспорюваному договорі. Така особа, яка звертається до суду з позовом про визнання договору недійсним, повинна довести конкретні факти порушення її майнових прав та інтересів.

У зв'язку з цим виділяють кілька критеріїв визначення заінтересованості позивача в оспорюваному договорі: 1) права і законні інтереси заінтересованої особи безпосередньо порушені договором; 2) у результаті визнання договору недійсним майнові інтереси заінтересованої особи будуть відновлені; 3) заінтересована особа отримує що-небудь в результаті проведення реституції (права, майно).

Разом з тим у контексті недійсності правочинів таке поняття застосовується і в інших статтях.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК України, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

У ч. 1 ст. 225 ЦК України використовується поняття «інші особи, чий цивільні права та інтереси порушені».

В окремих випадках ЦК конкретно вказує, яка саме заінтересована особа вправі оспорювати правочин, у якому вона не є стороною.

Наприклад, правочин, укладений без згоди піклувальника, може бути визнаний недійсним за позовом піклувальника (ч. 2 ст. 223 ЦК України); опікун вправі оспорювати в судовому порядку правочин недієздатної особи (ч. 2 ст. 225 ЦК України); правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника в разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень (ч. 4 ст. 369 ЦК України).

У будь-якому разі судам необхідно враховувати, що коло заінтересованих осіб має з'ясовуватись в кожному конкретному випадку залежно від обставин справи та правових норм, які підлягають застосуванню до спірних правовідносин, якщо інше не встановлено законом.

Отже, вказівка в ч. 3 ст. 215 ЦК України на те, що правочин може бути визнаний судом недійсним не лише за позовом однієї із сторін договору, а й за позовом заінтересованої особи, стосується тих випадків, коли заінтересована особа домагається відновлення порушеного договором її права, не вимагаючи повернення їй переданого на виконання цього договору майна, а вимагаючи повернути сторони до-

говору до первісного стану. Наприклад, це може бути позов співвласника майна за законом (одне з подружжя в силу презумпції спільності майна, спадкоємця, який прийняв спадщину) до іншого співвласника про недійсність правочину, укладеного ним з третьою особою, адже апріорі вважається, що позов пред'явлено стороною договору (співвласником відчуженого майна). Або це може бути позов прокурора про недійсність договору з метою забезпечення конфіскації майна.

Таким чином, коло таких заінтересованих не є обмеженим і залежить від обставин конкретної справи...»⁶¹.

На продовження цього підходу у **Постанові від 25.05.2016 у справі № 6–605цс16 ВСУ** зазначив, що «...з огляду на зазначені приписи, правила статей 15, 16 ЦК України, а також статей 1, 2–4, 14, 215 ЦПК України кожна особа має право на захист, у тому числі судовий, свого цивільного права, а також цивільного інтересу, що загалом може розумітися як передумова для виникнення або обов'язковий елемент конкретного суб'єктивного права, як можливість задовольнити свої вимоги за допомогою суб'єктивного права та виражатися в тому, що особа має обґрунтовану юридичну заінтересованість щодо наявності/відсутності цивільних прав або майна в інших осіб.

Таким чином, оспорювати правочин може також особа (заінтересована особа), яка не була стороною правочину, на час розгляду справи судом не має права власності чи речового права на предмет правочину та/або не претендує на те, щоб майно в натурі було передано їй у володіння. Вимоги заінтересованої особи, яка в судовому порядку домагається визнання правочину недійсним (частина третя статті 215 ЦК України), спрямовані на приведення сторін недійсного правочину до того стану, який саме вони, сторони, мали до вчинення правочину.

Власний інтерес заінтересованої особи полягає в тому, щоб предмет правочину перебував у власності конкретної особи чи щоб сторона (сторони) правочину перебувала у певному правовому становищі, оскільки від цього залежить подальша можливість законної реалізації заінтересованою особою її прав»⁶².

⁶¹ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnyymi/#more-963>

⁶² Постанова Верховного Суду України від 25.05.2016 у справі № 6–605цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57933051>

Отже прикладами справ про визнання недійсним правочину за позовами заінтересованої особи, яка не є стороною правочину, можуть бути справи за позовом:

- прокурора про визнання недійсним договору, укладеного з метою ухилення від конфіскації;
- співвласника за законом (наприклад, другого з подружжя) про визнання недійсним договору, укладеного іншим з подружжя;
- про визнання недійсним договору, укладеного з порушенням встановленої заборони про відчуження (в період дії арешту чи заборони на відчуження майна, встановлених ухвалою суду про забезпечення позову). Водночас, відповідно до п. 34 постанови Пленуму ВССУ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин»⁶³ у випадку коли для розпорядження предметом застави була необхідною згода заставодержателя (частина друга статті 586 ЦК), правочин заставодавця щодо розпорядження предметом застави, вчинений без згоди заставодержателя після укладення договору застави, не може бути визнаний недійсним за позовом заставодержателя, оскільки в пункті 2 частини другої статті 592 ЦК встановлено інший наслідок порушення заставодавцем правил про розпорядження предметом застави, а саме – пред'явлення вимоги про дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, а також тому, що у разі переходу права власності на предмет іпотеки від іпотекодавця до іншої особи іпотека є дійсною для набувача відповідного нерухомого майна (стаття 23 Закону України «Про іпотеку»). Разом із тим відповідно до прямої вказівки закону (стаття 12 Закону України «Про іпотеку») окремі правочини щодо іпотечного нерухомого майна, вчинені без згоди іпотекодержателя, можуть бути визнані недійсними за позовом іпотекодержателя. Так, правочин щодо відчуження іпотекодавцем переданого в іпотеку майна або його передачі в наступну іпотеку, спільну діяльність, лізинг, оренду чи користування без згоди іпотекодержателя є недійсним;

⁶³ Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12>

- спадкоємців про визнання недійсними договорів, укладених спадкодавцем;
- кредиторів про визнання недійсними фіктивних договорів, укладених з метою ухилення від сплати боргу тощо.

Необхідність захисту порушеного права, свободи або інтересу як обов'язкова підстава для визнання правочину недійсним

Незалежно від того чи є позивач стороною оспорюваного правочину, чи заінтересованою особою в розумінні ч 3 ст. 215 ЦК України для задоволення позову він повинен довести не лише існування формального порушення при укладенні договору вимоги закону, але і порушення таким договором його прав або охоронюваних законом інтересів.

Згідно з висновком, викладеним у **постанові ВСУ від 25.12.2013 у справі № 6–94цс13:**

«...Відповідно до частини першої статті 3 ЦПК України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Частиною першою статті 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

З урахуванням цих норм правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів і осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси. Суд повинен установити, чи були порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, і залежно від установленого вирішити питання про задоволення позовних вимог або відмову в їх задоволенні.

Залишаючи без змін рішення суду першої інстанції про задоволення позовних вимог, касаційний суд виходив із того, що оспорювані договори оренди земельних ділянок є недійсними в силу статті 15 Закону № 161-XIV, оскільки вони укладені без дотримання вимог цієї норми щодо узгодження таких істотних умов, як індексація орендної плати, умови передачі земельної ділянки орендарю, наявність обме-

жень (обтяжень) щодо використання земельної ділянки (пункти 10, 18 та 26 договорів із цих істотних умов викладено як альтернативні: з урахуванням (без урахування), з розробленням (без розроблення), із встановленням (без встановлення), а умова щодо передачі земельних ділянок у заставу чи внесення до статутного фонду права оренди земельних ділянок узагалі не включена до договорів.

При цьому судом залишено поза увагою вимоги статті 3 ЦПК України та статті 15 ЦК України про те, що в порядку цивільного судочинства підлягає захисту саме порушене право, і не встановлено, чи дійсно порушуються права позивачів у зв'язку з відсутністю в договорах оренди зазначених умов, їх істотності, а також судом не з'ясовано, в чому саме полягає порушення законних прав позивачів.

Ураховуючи викладене, ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24 квітня 2013 року не може залишатися в силі, а підлягає скасуванню з направленням справи на новий розгляд до суду касаційної інстанції...»⁶⁴.

Позовна давність

Відповідно до ст. 257 ЦПК України загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки.

Водночас, у період з 01.01.2004 до 14.01.2012 діяли ч.ч. 3 та 4 ст. 258 ЦК України у редакції, яка передбачала два спеціальних строки позовної давності:

- до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману застосовувалась позовна давність у п'ять років;
- до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину – у десять років.

Відповідно до п. 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України до позовів про визнання заперечуваного правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на пред'явлення якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

При цьому згідно з ст. 71 ЦК УРСР, який діяв до 31.12.2003, загальний строк для захисту права за позовом особи, право якої пору-

⁶⁴ Постанова Верховного Суду України від 25.12.2013 у справі № 6-94цс13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36475635>

шено (позовна давність), встановлювався в три роки.

Відповідно до п. 28 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК України – від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

Визначаючи момент початку перебігу позовної давності за позовом про визнання недійсним договору іпотеки **ВСУ у Постанові від 03.02.2016 у справі № 6–75цс15** зауважив, що «...формулювання загального правила щодо початку перебігу позовної давності пов'язане не тільки з часом безпосередньої обізнаності особи про певні обставини (факти порушення її прав), а й з об'єктивною можливістю цієї особи знати про ці обставини.

Можливість знати про порушення своїх прав впливає із загальних засад захисту цивільних прав та інтересів (статті 15, 16, 20 ЦК України), за якими особа, маючи право на захист, здійснює його на власний розсуд у передбачений законом спосіб, що створює в неї цю можливість знати про посягання на права.

Обов'язок доведення часу, з якого особі стало відомо про порушення її права, покладається на позивача...

Разом з тим положення частини п'ятої статті 261 ЦК України застосовуються до вимог про зобов'язання сторін (щодо виконання правочину), а не до вимог про недійсність правочину...

Отже, перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину починається за загальними правилами, визначеними у частині першій статті 261 ЦК України, тобто від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про вчинення цього правочину...

Отже, у справі, яка переглядається, суди апеляційної й касаційної інстанцій помилково погодилися з висновком суду першої інстанції про те, що початок перебігу позовної давності для пред'явлення вимог про визнання недійсним спірного договору іпотеки починається зі спливом строку його виконання і, як наслідок, про відсутність правових підстав для застосування позовної давності до цих вимог...»⁶⁵.

⁶⁵ Постанова Верховного Суду України від 03.02.2016 у справі № 6–75цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55609690>

У постанові від 22.02.2017 у справі за № 6–17цс17 ВСУ звернув увагу на розподіл обов'язку доказування при визначенні моменту перебігу строку позовної давності:

«...Порівняльний аналіз термінів «довідався» та «міг довідатися», що містяться в статті 261 ЦК України, дає підстави для висновку про презумпцію можливості та обов'язку особи знати про стан своїх майнових прав, а тому доведення факту, через який позивач не знав про порушення свого цивільного права і саме з цієї причини не звернувся за його захистом до суду, недостатньо.

Позивач повинен також довести той факт, що він не міг дізнатися про порушення свого цивільного права, що також впливає із загального правила, встановленого статтею 60 ЦПК України, про обов'язковість доведення стороною спору тих обставин, на котрі вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень. Відповідач, навпаки, мусить довести, що інформацію про порушення можна було отримати раніше...»⁶⁶.

В окремих випадках закон встановлює спеціальний момент початку перебігу строку позовної давності.

Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 261 ЦК України перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства.

Відповідно до ч. 3 ст. 261 ЦК України перебіг позовної давності за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину починається від дня, коли почалося його виконання.

Перебіг позовної давності за позовами, поданими в інтересах позивача іншою уповноваженою особою.

За загальним правилом не має значення для початку перебігу позовної давності момент, коли представник позивача дізнався про порушення прав останнього.

Водночас, на сьогодні існує дещо суперечлива судова практика в частині визначення моменту перебігу позовної давності у справах за позовом прокурора, поданим в інтересах держави.

У постанові від 17.02.2016 у справі № 6–2407цс15 ВСУ дотримувався вказаної логіки та зазначив, що «...за змістом статей 256, 261 ЦК України позовна давність є строком пред'явлення позову як безпосередньо особою, право якої порушене, так і тими суб'єктами, які

⁶⁶ Постанова Верховного Суду України від 22.02.2017 у справі за № 6–17цс17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65074110>

уповноважені законом звертатися до суду з позовом в інтересах іншої особи – носія порушеного права (інтересу).

При цьому як у випадку пред'явлення позову самою особою, прав якої порушене, так і в разі пред'явлення позову в інтересах цієї особи іншою уповноваженою на це особою, відлік позовної давності обчислюється з одного й того самого моменту: коли особа довідалася або могла довідатися про порушення її права або про особу, яка його порушила.

Таким чином, положення закону про початок перебігу позовної давності поширюється й на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів.

У справі, яка переглядається, ураховуючи, що прокурор пред'явив позов в інтересах держави в особі Держсільгоспінспекції, суди не з'ясували, коли саме Держсільгоспінспекція довідалася або могла довідатися про порушення її права, тобто, коли почався перебіг позовної давності.

Отже, ухвалюючи рішення у справі, яка переглядається, суди не врахували положення закону та дійшли помилкового висновку про початок перебігу позовної давності з дня виявлення прокурором порушень земельного та містобудівного законодавства під час здійснення перевірки...⁶⁷.

ВП ВС не відходила від висновку про застосування норм права, викладеного у постанові ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6–2407цс15, проте її **постанова від 22.05.2018 у справі № 469/1203/15-ц** містить твердження, яке можна тлумачити як таке, що свідчить про можливість обрахунку перебігу позовної давності з моменту, коли прокурор, який звертається за захистом такого права, дізнався про його порушення.

У вказаній Постанові ВП ВС, зокрема, зазначено, що «...положення закону про початок перебігу позовної давності поширюється й на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів.

На такі позови поширюється положення ст. 257 ЦК України щодо загальної позовної давності, і на підставі ч. 1 ст. 261 цього Кодексу перебіг позовної давності починається від дня, коли держава в особі її органів як суб'єктів владних повноважень довідалася або могла довідатися про порушення прав і законних інтересів.

⁶⁷ Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–2407цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57102489>

Висновки суду першої інстанції, з якими погодився касаційний суд, що перебіг строку позовної давності починається з часу, коли Березанська РДА здійснила незаконну передачу земель, а не з часу, коли особа, право якої порушено, або прокурор, який звертається за захистом порушеного права, дізналися про таке порушення, – є помилковим...»⁶⁸.

Проте у **Постанові від 05.12.2018 у справі № 522/2202/15-ц ВП ВС** уточнила свою позицію, зазначивши, що «...позовна давність починає обчислюватися, коли про порушення права або про особу, яка його порушила, довідалася або могла довідатися особа, право якої порушене, чи прокурор, уповноважений звернутися до суду в інтересах держави за захистом такого права, якщо прокурор довідався чи міг довідатися про порушення права або про особу, яка його порушила, раніше, ніж особа, право якої порушене...»⁶⁹.

Таким чином, перебіг позовної давності у справах за позовом прокурора, поданим в інтересах держави, починається або з моменту, коли відповідний державний орган (наприклад, районна державна адміністрація) довідався або міг довідатися про порушення інтересів держави, або з моменту, коли прокурор довідався чи міг довідатися про таке порушення залежно від того, яка з подій відбулась раніше.

Межі позовних вимог

За загальним правилом, передбаченим у ч. 2 ст. 264 ЦПК України, при ухваленні рішення суд не може виходити за межі позовних вимог.

На сьогодні відсутній однозначний підхід у судовій практиці щодо поняття «межі позовних вимог»: чи мається на увазі конкретне формулювання позовної вимоги, чи обраний спосіб захисту, чи також правові підстави позову, чи більш загальне прохання про захист певного порушеного права?

Наприклад, у **Постанові ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6–2407цс15** зазначено, що «...у випадках, коли в позовах заявляються вимоги про ввідикацію та реституцію, суд повинен самостійно визначати, яку вимогу по суті (а не за формою) пред'являє позивач, і, відповідно, застосувати належні норми законодавства, керуючись

⁶⁸ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.05.2018 у справі № 469/1203/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75004159>

⁶⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.12.2018 у справі № 522/2202/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79298391>

при цьому нормами статті 4, пунктів 3, 4 частини першої статті 214 ЦПК України...»⁷⁰.

У **Постанові від 25.06.2014 у справі № 6–67цс14 ВСУ** застосував інший підхід до поняття «межі позовних вимог», до якого фактично включив і спосіб захисту, обраний позивачем, і його правові підстави:

«...Відповідно до принципу диспозитивності (стаття 11 ЦПК України) суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб із зазначених ними підстав та в межах заявлених ними вимог (стаття 31 ЦПК України).

Як убачається з матеріалів справи, способом захисту порушеного права власності держави на земельну ділянку позивачем обрано позов про визнання права власності на це майно (стаття 392 ЦК України), а не витребування майна від нинішнього його володільця шляхом виндикації (статті 387, 388 ЦК України).

Разом із тим, як впливає з роз'яснення, яке міститься в пункті 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», позов про визнання права власності на майно (стаття 392 ЦК України) є належним способом захисту, якщо позивач вимагає залишення у нього майна, відчуженого третьою особою за договором, учасником якого він не був, і це майно ще не вибуло з його володіння.

Установивши, що земельна ділянка вже вибула з володіння власника у зазначений спосіб, суд обґрунтовано відмовив у позові, заявленому з підстав, передбачених статтею 392 ЦК України, оскільки обраний позивачем спосіб захисту не є належним способом захисту.

У той самий час, якщо позивач вимагає повернення майна відчуженого третіми особами за договором, учасником якого позивач не був, належним способом захисту є витребування майна від нинішнього його володільця шляхом виндикації (статті 387, 388 ЦК України).

Однак, ураховуючи те, що позивач у справі, яка переглядається, таких вимог не заявляв, суд обґрунтовано не застосував до правовідносин сторін зазначені норми матеріального права...»⁷¹.

⁷⁰ Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–2407цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57102489>

⁷¹ Постанова Верховного Суду України від 25.06.2014 у справі № 6–67цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39589417>

На нашу думку, останній підхід більше відповідає принципу змагальності сторін, не обмежуючи при цьому право особи на судовий захист, оскільки у випадку відмови у задоволенні позову з мотивів обрання позивачем неналежного способу захисту він зможе звернутись до суду з іншою позовною заявою. Тому при вирішенні питання про межі заявлених позовних вимог, на нашу думку, слід виходити із обраного позивачем способу захисту та його правових підстав.

В окремих випадках застосуванню підлягають спеціальні норми, які передбачають право суду вийти за межі позовних вимог з огляду на особливість відповідних суспільних відносин.

Зокрема, ч. 5 ст. 216 ЦК України передбачено, що суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Складнішим є питання про існування у суду права вийти за межі позовних вимог та застосувати реституцію при визнанні недійсним оспорюваного правочину.

У п. 7 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що за змістом ст. 216 ЦК України та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину.

Інша думка з цього приводу висловлена Вищим господарським судом України та Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Відповідно до п. 2.13 постанови Пленуму ВГС України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» у вирішенні питання про застосування передбачених законом наслідків недійсності правочину, який є оспорюваним (а не нікчемним), господарському суду слід виходити зі змісту позовних вимог. Якщо спір з приводу таких наслідків між сторонами відсутній, у господарського суду немає правових підстав зобов'язувати їх вчиняти дії, прямо передбачені законом, зокрема частиною першою статті 216 ЦК України, частиною другою статті 208 ГК України.

В Аналізі ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 з цього приводу зазначається наступне:

«...З-поміж іншого, результати аналізу судової практики в такій категорії справ свідчать про те, що неоднаковою є практика судів у питанні застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину в разі відсутності таких позовних вимог.

Частиною 5 ст. 216 ЦК передбачено, що суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Водночас відповідно до ч. 1 ст. 11 ЦПК суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Тобто, виходячи зі змісту ст. 11 ЦПК, суд не має права вийти за межі позовних вимог.

Аналіз вказаних норм дає підстави вважати, що є суперечність між нормами ст. 11 ЦПК та ч. 5 ст. 216 ЦК, яка фактично дає суду право вийти за межі позовних вимог, що суперечить принципу диспозитивності цивільного процесу.

У судовій практиці трапляються випадки застосування судами наслідків недійсності до оспорюваних правочинів, коли таких вимог позивачі не заявляли.

Так, ухвалою ВССУ від 24 липня 2013 року (провадження за касаційною скаргою № 6–16338св13) скасовано рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 19 лютого 2013 року та ухвалу Апеляційного суду Черкаської області від 25 березня 2013 року в частині стягнення з ТОВ «Прайм Буд» на користь К. у порядку реституції 222 647 грн.

Відмовляючи в задоволенні позову про стягнення боргу і штрафних санкцій та задовольняючи вимоги зустрічного позову про визнання договорів недійсними, суд апеляційної інстанції погодився з висновками суду першої інстанції про наявність підстав для визнання договорів позики недійсними та застосування правових наслідків такої недійсності.

Однак суд касаційної інстанції з такими висновками суду не погодився, зазначивши, що відповідно до статей 215 та 216 ЦК вимога про застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

Договори, які ТОВ «Прайм Буд» просило визнати недійсними, є оспорюваними правочинами.

Вимоги про застосування наслідків недійсності цих правочинів сторонами правочину або однією з них не заявлялись та не були предметом розгляду.

Згідно з ч. 5 ст. 216 ЦК суд може застосувати з власної ініціативи лише наслідки недійсності нікчемного правочину.

Застосовуючи з власної ініціативи наслідки недійсності оспорюваного правочину, суд першої інстанції цього не врахував.

Скасовуючи рішення без ухвалення будь-якого іншого в частині стягнення з ТОВ «Прайм Буд» на користь К. в порядку реституції суми у розмірі 222 647 грн, колегія суддів виходила з того, що вимога про застосування наслідків недійсного правочину не була заявлена у встановленому порядку, а відповідно, за правилами статей 11, 335 ЦПК не може бути предметом розгляду і щодо неї не може бути ухвалено рішення...»⁷².

Оскільки у ч. 2 ст. 264 нової редакції ЦПК України прямо встановлено, що суд не може виходити за межі позовних вимог, а ст. 216 ЦК України не містить спеціальної норми про право суду застосувати з власної ініціативи наслідки недійсності оспорюваного правочину, більш обґрунтованою видається позиція про те, що у таких випадках суд повинен виходити із меж заявлених вимог.

При цьому слід урахувувати, що вимога про одностороннє повернення майна, переданого за недійсним договором, фактично є вимогою про застосування двосторонньої реституції, передбаченої ст. 216 ЦК України.

Заява про визнання недійсним правочину, пов'язаного з предметом спору

Відповідно до ч. 3 ст. 49 ЦПК України до закінчення підготовчого засідання позивач має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. У справі, що розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, зміна предмета або під-

⁷² Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnyymi/#more-963>

став позову допускається не пізніше ніж за п'ять днів до початку першого судового засідання у справі.

Таким чином, до закінчення підготовчого засідання (тобто до закінчення підготовчого провадження) позивач може змінити свої позовні вимоги та доповнити їх вимогою про визнання недійсним правочину, пов'язаного з предметом спору.

Водночас, нова редакція ЦПК України передбачає також право позивача до закінчення підготовчого провадження подати до суду, крім заяви про зміну предмету позову, також заяву про визнання недійсним повністю чи у певній частині пов'язаного з предметом спору правочину, який суперечить закону.

Така заява відповідно до ч. 3 ст. 199 ЦПК України є підставою для надання відповідачу, іншим учасникам справи часу на підготовку своїх пояснень та заперечень з приводу поданої заяви.

Відповідно до ч. 3 ст. 264 ЦПК України ухвалюючи рішення у справі, суд, за заявою позивача, поданою до закінчення підготовчого провадження, може визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний із предметом спору правочин, який суперечить закону, якщо позивач доведе, що він не міг включити відповідну вимогу до позовної заяви із не залежних від нього причин.

Поява вказаних норм у новій редакції ЦПК України пов'язана, очевидно, з уніфікацією процесуальних кодексів.

У п. 1 ст. 83 ГПК України у редакції, чинній до 14.12.2017р, містилась норма, яка надавала господарському суду право при прийнятті рішення по суті справи «визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний з предметом спору договір, який суперечить законодавству», тобто і у випадку відсутності відповідної вимоги з боку однієї із сторін.

На сьогодні вказані норми ч. 3 ст. 264 ЦПК України, які ідентичні ч. 3 ст. 237 ГПК України, обмежують повноваження суду щодо визнання недійсним договору за відсутності відповідної позовної вимоги та врегульовують таке повноваження з урахуванням принципів диспозитивності та змагальності судочинства.

Водночас, аналогічного правового результату позивач може досягнути за допомогою реалізації права на зміну предмета позову.

Мирова угода сторін

Відповідно до ч. 4 ст. 216 ЦПК України правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

За змістом п. 29 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» судам необхідно враховувати, що в силу частини другої статті 215 ЦК України норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (ч. 5 ст. 207 ЦПК України). У справах про визнання недійсними оспорюваних правочинів та застосування наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судом з урахуванням вимог статті 207 ЦПК України.

Розділ 5.

Особливості розгляду окремих категорій справ щодо визнання правочинів недійсними

5.1. Визнання недійсними правочинів, пов'язаних з обігом нерухомості. Особливості застосування віндикації та її співвідношення з реституцією. Вимоги про визнання права власності та щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно

Загальні вимоги до правочинів з нерухомістю

Відповідно до чинного законодавства договори, які обумовлюють перехід права власності на нерухоме майно, повинні укладатись у письмовій формі та підлягають нотаріальному посвідченню. Наприклад, згідно з ст. 657 ЦК України договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, крім договорів купівлі-продажу майна, що перебуває в податковій заставі.

В окремих випадках для укладення договорів з нерухомістю необхідним є одержання дозволу з боку державних органів. Згідно з ч. 2 ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»⁷³ для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти, необхідний попередній дозвіл органів опіки та піклування, що надається відповідно до закону.

⁷³ Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02.06.2005 № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

У період до 31.12.2012 діяла редакція ст. 657 ЦК України, відповідно до якої договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладався у письмовій формі і підлягав нотаріальному посвідченню та державній реєстрації, при цьому за змістом ч. 3 ст. 640 ЦК України договір, який підлягав нотаріальному посвідченню і державній реєстрації, вважався укладеним з моменту його державної реєстрації.

01.01.2013 у повному обсязі набрав чинності Закон України № 1878-VI від 11 лютого 2010 року «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України», яким була реформована система державної реєстрації прав на нерухомість.

Відповідно до ст. 657 ЦК України у редакції, чинній з 01.01.2013, договір купівлі-продажу нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає лише нотаріальному посвідченню, а згідно з ч. 3 ст. 640 ЦК України у редакції, чинній з 01.01.2013, такий договір є укладеним з дня його нотаріального посвідчення.

Отже законодавець відмовився від державної реєстрації зобов'язальних договорів, які обумовлюють перехід речових прав на нерухомість.

01.01.2013 набули також чинності зміни до ст. 334 ЦК України, якою врегульовано момент набуття права власності за договором.

Якщо до 31.12.2012 відповідно до ч. 4 ст. 334 ЦК України право власності за договором про відчуження майна виникало у набувача з моменту реєстрації договору (не права власності!) у Державному реєстрі правочинів, то з 01.01.2013 таке право виникає з моменту реєстрації права у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно у порядку, передбаченому Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Співвідношення реституції та віндикації

Правочини з нерухомістю можуть бути визнані недійсними з загальних підстав, визначених ч. 1 ст. 215 ЦК України.

Найбільше труднощів у судовій практиці виникає при вирішенні судами питання про наслідки недійсності таких правочинів, а саме: коли права позивача підлягають захисту на підставі норм про реститу-

цію (ст. 216 ЦК України), про віндикацію (ст. 388 ЦК України) чи про безпідставне збагачення (ст. 1212 ЦК України).

ВСУ у постанові від 18.01.2017 у справі № 640/10207/15-ц, 6–2723цс16 з цього приводу зазначив наступне:

«Відповідно до частини першої статті 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулась особа, так і від характеру його порушення.

Реституція як спосіб захисту цивільного права (частина перша статті 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним або який визнано недійсним.

У зв'язку із цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Положення частини першої статті 216 ЦК України не можуть застосовуватись як підстави позову про повернення переданого на виконання недійсного правочину майна, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину.

Разом з тим відповідно до закріпленого у статті 387 ЦК України загального правила власник має право витребувати майно із чужого незаконного володіння.

Витребування майна шляхом віндикації застосовується до відносин речово-правового характеру, зокрема, якщо між власником і володільцем майна немає договірних відносин і майно перебуває у володільця не на підставі укладеного з власником договору.

У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, зокрема від добросовісного набувача, шляхом подання віндикаційного позову, з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК України.

Таким чином, положення статті 388 ЦК України можуть застосовуватись як підстави позову про повернення майна від добросовісного набувача, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій

він передав майно, не з їхньої волі іншим шляхом, і було відчужене третій особі за умови, що між власником та володільцем майна не існує жодних юридичних відносин.

У разі заявлення в позовах вимог про ввідикацію та реституцію, суд повинен самостійно визначити, яку вимогу по суті (а не за формою) пред'являє позивач, і відповідно застосувати належні норми законодавства, керуючись при цьому нормами статті 4, пунктів 3, 4 частини першої статті 214 ЦПК України.

Одночасне пред'явлення ввідикаційного позову про витребування майна із чужого незаконного володіння (позову власника, позбавленого володіння майном, про витребування майна від його володільця) та негаторного позову про визнання правочину недійсним із застосування реституції (позову про захист права від порушень, не пов'язаних з позбавлення володіння), тобто одночасне застосування статей 216 і 338 ЦК України, є помилковим, оскільки ввідикаційний і негаторний позови вважаються взаємовиключними.

Крім того, права особи, яка вважає себе власником майна, підлягають захисту шляхом задоволення позову до володільця з використанням правового механізму, установленого статтею 1212 ЦК України, у разі наявності правових відносин речово-правового характеру безпосередньо між власником та володільцем майна.

Такий спосіб захисту можливий шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно.

Суд першої інстанції, задовольняючи позов ОСОБА_1 та зустрічний позов ОСОБА_2, виходив з того, що договір купівлі-продажу спірних нежитлових приміщень від 6 березня 2008 року вимогам закону не відповідає, адже вказані в договорі нежитлові приміщення не належали продавцю на праві власності. Тому такий договір підлягає визнанню недійсним, а ОСОБА_2 зобов'язана повернути ОСОБА_1 кошти, отримані за вказаним договором.

Крім того, спірний договір іпотеки від 21 березня 2008 року, укладений між ОСОБА_1 та ПАТ «Регіон-банк», а також договори про внесення змін до нього, не відповідають вимогам Закону України «Про іпотеку», а тому підлягають визнанню недійсними із застосуванням правових наслідків недійсності, закріплених у стат-

ті 216 ЦК України. У зв'язку з викладеним ПАТ «Регіон-банк» зобов'язаний повернути спірне приміщення на підставі статей 388, 1212 ЦК України.

Таким чином, суди першої та касаційної інстанцій дійшли помилкового висновку про одночасне застосування до спірних правовідносин статей 216, 388 та 1212 ЦК України.

Натомість суд апеляційної інстанції у справі, яка переглядається, відмовляючи в задоволенні позову ОСОБА_1 та зустрічного позову ОСОБА_2, правильно виходив з того, що ОСОБА_2 добровільно та з власної волі відчужила ОСОБА_1 нежитлові приміщення на підставі договору купівлі-продажу від 6 березня 2008 року та отримала кошти за відчужене майно, а тому відсутні підстави захищати її права шляхом витребування нерухомого майна в ПАТ «Регіон-банк» на підставі статей 388 та 1212 ЦК України. У свою чергу, ОСОБА_1 здійснив своє право власності в повному обсязі без будь-яких матеріальних збитків для себе. Оскільки ОСОБА_1 не є власником спірного майна, то він утратив право вимоги і, як наслідок, і право на судовий захист»⁷⁴.

Співвідношення між реституцією та безпідставним збагаченням (кондикцією) детально висвітлено у розділі 2 «Поняття, види та наслідки недійсності правочину», тому у цьому розділі, присвяченому правочинам з нерухомим майном, будуть розглянуті питання співвідношення реституції та віндикації.

Розбіжності між цими двома способами захисту впливають з їх різної правової природи. Якщо віндикація – це спосіб повернення індивідуально визначеного майна з чужого незаконного володіння за умови відсутності між сторонами договірних відносин щодо спірного майна, то реституція – це спосіб повернення сторін недійсного правочину у становище, яке існувало до його вчинення.

У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину (п. 10 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»), тоді як вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння – тільки осо-

⁷⁴ Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 640/10207/15-ц, 6–2723цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64712119>

бі, з якою відсутні договірні відносини щодо спірної речі (**Постанова ВСУ від 18.01.2017 у справі № 6–2723цс16**⁷⁵).

Оскільки ст. 216 ЦК України передбачає застосування лише двосторонньої реституції, у випадку недійсності правочину усі його сторони зобов'язані повернути усе одержане ними у будь-якій формі під час виконання такого правочину (у тому числі, речі визначені родовими ознаками, вартість знищених речей, спожитих послуг тощо). На відміну від цього у випадку застосування ввідикаційного позову лише відповідач повертає позивачу індивідуально витребувану річ, яка збереглась у натурі.

Зважаючи на те, що ввідикаційний позов має на меті захист володіння річчю, то він застосовується лише у випадку вибуття речі із володіння позивача, тоді як реституція – незалежно від цих обставин.

Крім того на відміну від ввідикації реституція є винятком із загального правила про розгляд справи у межах заявлених позовних вимог, встановленого ст. 13 ЦПК України, оскільки, як уже зазначалось, в окремих випадках суд може з власної ініціативи застосувати такий спосіб захисту.

І, можливо, найважливіша практична відмінність між реституцією та ввідикацією полягає у тому, що у випадку недійсності правочину застосування реституції немає жодних обмежень, тоді як витребування майна з чужого незаконного володіння обмежене правилами щодо добросовісного набувача, встановленими ст. 388 ЦК України

Отже існує досить багато умов для застосування ввідикації, тоді як для застосування реституції потрібна тільки одна – недійсний правочин, який хоча б частково було виконано сторонами (табл. 6).

⁷⁵ Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 640/10207/15-ц, 6–2723цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64712119>

Табл. 6

РЕСТИТУЦІЯ (ст. 216 ЦК)	ВІНДИКАЦІЯ (ст. 388 ЦК)
Єдиною підставою є недійсність договору, на виконання якого вчинено дії майнового характеру	Підставою є незаконне володіння чужим майном
Вимога може бути пред'явлена лише стороні недійсного правочину	Вимога може бути пред'явлена ЛИШЕ особі, з якою відсутні договірні відносини щодо спірної речі
Усі сторони повертають отримане за недійсним правочином	ЛИШЕ відповідач повертає позивачу річ
Суд може застосувати з власної ініціативи	Суд НЕ може застосувати з власної ініціативи
Застосовується і щодо індивідуально визначених речей, і щодо речей, визначених родовими ознаками	Застосовується ЛИШЕ щодо індивідуально визначених речей
Застосовується незалежно від того, чи збереглося майно у натурі	Застосовується ЛИШЕ щодо речі, яка збереглась у натурі
Застосовується щодо майна яке знаходиться у володінні, та яке вибуло з володіння позивача	Застосовується ЛИШЕ щодо майна, яке вибуло з володіння позивача
У випадку недійсності правочину відсутні обмеження для застосування	Існують ОБМЕЖЕННЯ щодо витребування речі у добросовісного набувача (ст. 388 ЦК України)

У випадку відчуження стороною недійсного правочину об'єкту нерухомості, набутого на підставі такого правочину, на користь третьої особи, між позивачем та такою третьою особою будуть відсутні договірні відносини.

Тому відповідно до п. 10 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій осо-

бі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача, – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України.

При цьому слід розмежовувати ситуації, коли майно було відчужене за недійсним договором від імені власника, від випадків відчуження майна від свого імені іншою особою, яка не була власником такого майна.

У **Постанові ВСУ від 04.12.2012 у справі № 3–55гс12** з цього приводу зазначено, що «...добросовісне набуття в розумінні статті 388 ЦК України можливе лише тоді, коли майно придбано не безпосередньо у власника, а в особи, яка не мала права відчужувати це майно, наслідком угоди, укладеної з таким порушенням, є не двостороння реституція, а повернення майна з незаконного володіння.

Права особи, яка вважає себе власником майна, не підлягають захисту шляхом задоволення позову до добросовісного набувача з використанням правового механізму, передбаченого статтями 215, 216 ЦК України»⁷⁶.

Отже відчуження майна, наприклад, за підробленим договором від імені власника є підставою для визнання такого договору недійсним згідно зі ст.ст. 215, 216 ЦК України, тоді як відчуження майна іншою особою, яка не була власником такого майна, – підставою для витребування майна на підставі ст. 388 ЦК України.

Обмеження застосування віндикації щодо добросовісного набувача

Відповідно до ст. 388 ЦК України якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно: 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. Майно

⁷⁶ Постанова Верховного Суду України від 04.12.2012 у справі № 3–55гс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28107486>

не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках.

Таким чином, ст. 388 ЦК України встановлює обмеження для витребування об'єкта нерухомого майна у добросовісного набувача, тому вирішуючи питання про наявність підстав для витребування майна у такої особи суд повинен послідовно знайти відповідь на наступні питання:

По-перше, чи знав набувач та чи повинен був знати, що отримує майно без достатніх правових підстав?

Відповідь на це питання залежатиме від встановлених обставин справи та їх оцінки судом у кожному конкретному випадку.

Наприклад, у **постанові від 18.01.2017 у справі № 6–2776цс16ВСУ** звернув увагу на наступне:

«...Крім того, втручання держави в право на мирне володіння своїм майном, зокрема, й позбавлення особи права власності на майно шляхом його витребування на користь держави загалом є предметом регулювання статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Перший протокол, Конвенція), що ратифікований Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року.

Стала практика ЄСПЛ (серед багатьох інших, рішення ЄСПЛ у справах «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 року, «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 року, «Щокін проти України» від 14 жовтня 2010 року, «Серков проти України» від 7 липня 2011 року, «Колишній король Греції та інші проти Греції» від 23 листопада 2000 року, «Булвес» АД проти Болгарії» від 22 січня 2009 року, «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 року, «East/West Alliance Limited» проти України» від 23 січня 2014 року) свідчить про наявність трьох критеріїв, які слід оцінювати на предмет сумісності заходу втручання в право особи на мирне володіння майном із гарантіями статті 1 Першого протоколу, а саме: чи є втручання законним; чи переслідує воно «суспільний», «публічний» інтерес; чи є такий захід (втручання в право на мирне володіння майном) пропорційним визначеним цілям.

Стаття 1 Першого протоколу гарантує захист права на мирне володіння майном особи, яка законним шляхом, добросовісно набула майно у власність, і для оцінки додержання «справедливого балансу» в питаннях позбавлення майна мають значення обставини, за якими майно було набуто у власність, поведінка особи, з власності якої майно втребовується.

У поясненнях суду ОСОБА_1, зазначала, зокрема, про те, що вона все життя працювала вчителем; при цьому підтвердила, що за приміщення вона сплатила продавцю ОСОБА_5 115 тис. грн. Крім того, ОСОБА_1 посиалась на те, що відразу після купівлі приміщення вона розпочала ремонтні роботи в ньому й витратила на це значну суму коштів, однак не зазначила таку суму. Також відповідачка вказувала, що про продаж спірного приміщення дізналася з оголошення в газеті «Ваш магазин», а документи на приміщення одержала від ріелтера ОСОБА_8.

Суд на зазначене уваги не звернув, наведених обставин і сумнівів щодо добросовісності ОСОБА_1 як набувача нежилого приміщення не перевірів, не з'ясував відповідних обставин і не перевірів доказів, що містяться в справі, зокрема, щодо причин і обставин неодноразового перепродажу спірного приміщення протягом незначного строку – 5 місяців (з 28 листопада 2012 року по 24 квітня 2013 року), не дав оцінки поведінці як продавців, так і покупців цього приміщення, не перевірів і поведінку останнього покупця – відповідачки ОСОБА_1, як перед купівлею спірного приміщення, так і після його придбання. Залишивши поза увагою зазначене, суд не визначився з тим, чи знала відповідачка або, проявивши принаймні розумну обачність, чи могла і повинна була знати про те, що нежиле приміщення вибуло з володіння міської ради з порушенням вимог закону.

Таким чином, вказані обставини підлягають перевірці судом і оцінці для правильного застосування норми статті 388 ЦК України...»⁷⁷.

По-друге, якщо набувач не знав та не повинен був знати, що отримує майно без достатніх правових підстав, слід встановити як він отримав майно: платно чи безплатно?

Відповідь на це питання залежатиме, насамперед, від виду договору, на підставі якого відповідач набув майно. При цьому слід ураховувати, що відплатність придбання майна сама по собі не свідчить

⁷⁷ Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 6-2776цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64344975>

про добросовісність набувача (п. 24 Постанови Пленуму ВССУ від 07.02.214 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав»).

Тому, по-третє, необхідно перевірити, як майно вибуло з володіння власника: за його волею чи поза його волею?

У п. 26 Постанови Пленуму ВССУ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» з цього приводу зазначено, що недійсність правочину, на виконання якого передано майно, сама по собі не свідчить про його вибуття із володіння особи, яка передала це майно, не з її волі. При цьому суд має встановити, чи була воля власника на передачу права володіння іншій особі.

На практиці зустрічаються випадки вибуття майна з володіння власника на підставі судового рішення, яке в подальшому скасовується судом вищої інстанції. Відповідно до правової позиції, викладеної у **постанові ВСУ від 18.01.2017 у справі № 6–2776цс16**: «...за змістом ст. 388 ЦК майно, яке вибуло з володіння власника на підставі рішення суду, ухваленого щодо цього майна, але в подальшому скасованого, слід вважати таким, що вибуло з володіння власника поза його волею»⁷⁸.

Недійсність договору та позовна вимога про визнання права власності

Захист права власності позивача при відчуженні набутого відповідачем об'єкта нерухомості на користь третьої особи шляхом виндикації вказаного майна від третьої особи на підставі ст. 388 ЦК України можливий лише у випадку, якщо така нерухомість вибула із володіння позивача.

На відміну від рухомих речей, при відчуженні яких право власності відповідно до ст. 334 ЦК України переходить з моменту передачі такої речі новому власнику, при відчуженні нерухомості право власності переходить до набувача з моменту державної реєстрації за ним такого права, тобто незалежно від передачі йому такого майна у володіння.

Трапляються випадки, коли після недійсного договору укладається ще кілька договорів про відчуження нерухомості з оформленням права власності за новими власниками без фактичної передачі їм

⁷⁸ Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 6–2776цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64344975>

об'єкту нерухомості, а відтак майно продовжує перебувати у володінні позивача.

У такому випадку належним способом захисту права власності позивача буде визнання за ним права власності на майно на підставі ст. 392 ЦК України з огляду на висновок, зроблений у **постанові ВСУ від 25.06.2014 у справі № 6–67цс14**, де зазначено, що «...відповідно до принципу диспозитивності (стаття 11 ЦПК України) суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб із зазначених ними підстав та в межах заявлених ними вимог (стаття 31 ЦПК України).

Як убачається з матеріалів справи, способом захисту порушеного права власності держави на земельну ділянку позивачем обрано позов про визнання права власності на це майно (стаття 392 ЦК України), а не витребування майна від нинішнього його володільця шляхом виндикації (статті 387, 388 ЦК України).

Разом із тим, як впливає з роз'яснення, яке міститься в пункті 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», позов про визнання права власності на майно (стаття 392 ЦК України) є належним способом захисту, якщо позивач вимагає залишення у нього майна, відчуженого третьою особою за договором, учасником якого він не був, і це майно ще не вибуло з його володіння.

Установивши, що земельна ділянка вже вибула з володіння власника у зазначений спосіб, суд обґрунтовано відмовив у позові, заявленому з підстав, передбачених статтею 392 ЦК України, оскільки обраний позивачем спосіб захисту не є належним способом захисту.

У той самий час, якщо позивач вимагає повернення майна відчуженого третіми особами за договором, учасником якого позивач не був, належним способом захисту є витребування майна від нинішнього його володільця шляхом виндикації (статті 387, 388 ЦК України).

Однак, ураховуючи те, що позивач у справі, яка переглядається, таких вимог не заявляв, суд обґрунтовано не застосував до правовідносин сторін зазначені норми матеріального права»⁷⁹.

⁷⁹ Постанова Верховного Суду України від 25.06.2014 у справі № 6–67цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39589417>

Слід звернути увагу, що у випадку заявлення позову про визнання права власності на підставі ст. 392 ЦК України обмеження щодо добросовісного набувача, встановлені ст. 388 ЦК України, не застосовуються, оскільки такі обмеження стосуються лише витребування майна від особи, яка набула спірне майно у фактичне володіння.

Державна реєстрація права власності за позивачем при недійсності договору

Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі, зокрема, рішення суду, що набрало законної сили, щодо права власності та інших речових прав на нерухоме майно.

Визнаючи недійсним договір про відчуження нерухомості, суд може захистити право власності позивача шляхом прийняття одного із наступних рішень, які в подальшому будуть підставою для державної реєстрації права власності за позивачем:

- про застосування двосторонньої реституції (ст. 216 ЦК України);
- про витребування майна з чужого незаконного володіння (ст. 388 ЦК України);
- про визнання права власності (ст. 392 ЦК України).

Наприклад, у **Постанові ВП ВС від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16** зазначено, що у разі задоволення позовної вимоги про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння суд витребує таке майно на користь позивача, а не зобов'язує відповідача повернути це майно власникові. Таке рішення суду є підставою для внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно запису про державну реєстрацію за позивачем права власності на нерухоме майно, зареєстроване у цьому реєстрі за відповідачем⁸⁰.

Досить часто у подібних випадках позивачі одночасно з вимогами про визнання недійсним договору та повернення нерухомості у їх власність (шляхом застосування двосторонньої реституції, виндикації або визнання права власності) заявляють також вимогу про зобов'язання державного реєстратора зареєструвати таке право за позивачем.

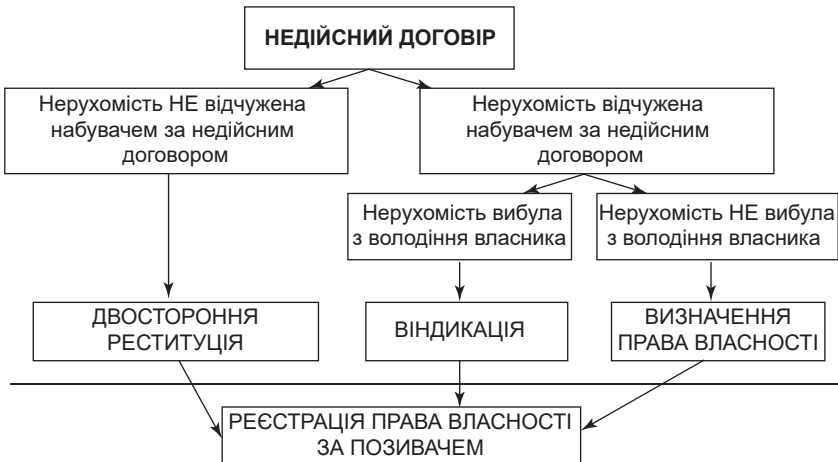
⁸⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015>

Згідно з п. 10 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації.

Отже рішення суду про застосування двосторонньої реституції (ст. 216 ЦК), віндикації (ст. 388 ЦК України) або визнання права власності (ст. 392 ЦК України) самі по собі є достатньою підставою для державної реєстрації права власності за позивачем.

За відсутності рішення державного реєстратора про відмову у здійсненні державної реєстрації прав власності за позивачем на підставі одного з таких рішень суду, у позивача відсутнє порушене право в частині реєстрації за ним права власності, що свідчить про передчасність такого роду вимог та відсутність підстав для їх задоволення.

В узагальненому вигляді алгоритм вибору способу захисту права власності при недійсності правочину щодо такого майна можна зобразити у вигляді наступної схеми.

Мал. 1

Скасування державної реєстрації права власності за відповідачем

За змістом п. 10 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою не тільки для здійснення державної реєстрації права власності на майно за власником, але також і *для скасування попередньої реєстрації*.

Тому досить часто у подібних випадках позивачі одночасно з вимогами про визнання недійсним договору та ввідикацію нерухоності (застосування двосторонньої реституції або визнання права власності) заявляють також вимогу про скасування попередньої державної реєстрації права власності за іншою особою.

Проте слід ураховувати, що на момент прийняття постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» була чинна ч. 2 ст. 27 Закону України від 01.07.2004 № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», яка передбачала, що державна реєстрація речових прав скасовується в разі припинення дії договору, укладення іншого договору або винесення судом відповідного рішення, про що вносяться дані до Державного реєстру прав.

З 01.01.2013 набрала чинності нова редакція вказаного Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», якою інакше врегульовано підстави скасування державної реєстрації речових прав на нерухоме майно на підставі судових рішень.

Відповідно до ч. 2 ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» у разі скасування на підставі рішення суду рішення про державну реєстрацію прав, документів, на підставі яких проведено державну реєстрацію прав, скасування записів про проведену державну реєстрацію прав, а також у випадку, передбаченому підпунктом «а» пункту 2 частини шостої статті 37 цього Закону, до Державного реєстру прав вноситься запис про скасування державної реєстрації прав.

Отже, на сьогодні ч. 2 ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» передбачає

лише три види судових рішень, які можуть бути підставою для внесення запису про скасування державної реєстрації прав:

- 1) про скасування рішення про державну реєстрацію прав;
- 2) про скасування документів, на підставі яких проведено державну реєстрацію прав;
- 3) про скасування записів про проведену державну реєстрацію прав.

Якщо майно не було відчужене набувачем за недійсним договором та позивач просив застосувати реституцію на підставі ст.ст. 215, 216 ЦК України, вимогу про скасування запису про реєстрацію права власності за відповідачем можна визнати обґрунтованою, оскільки визнання судом недійсним, наприклад, договору купівлі-продажу фактично є скасуванням документу, на підставі якого проведено державну реєстрацію права, у розумінні ч. 2 ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Водночас і у цьому випадку рішення суду про визнання договору недійсним є достатньою підставою для внесення запису про скасування державної реєстрації прав, а тому практичне значення для окремого зазначення про це у резолютивній частині рішення суду відсутнє.

Якщо ж майно було відчужене набувачем за недійсним договором, з урахуванням чого суд для відновлення права власності позивача застосовує або ввідикацію (ст. 388 ЦК України) або визнання за позивачем права власності (ст. 392 ЦК України), доцільність задоволення вимог про скасування попередньої державної реєстрації є ще більш сумнівною з погляду їх правового результату з огляду на наступне.

По-перше, відповідно до п. 51 Порядку ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 № 1141 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 № 484)⁸¹ у Державному реєстрі прав під час внесення записів про скасування державної реєстрації прав за допомогою програмних засобів його ведення автоматично поновлюються записи про речові права, їх обтяження, що існували до проведення державної реєстрації прав, що скасована, у разі їх наявності в Державному реєстрі прав.

⁸¹ Порядок ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 № 1141 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 № 484). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1141-2011-%D0%BF>

Отже, у випадку кількаразового відчуження об'єкта нерухоності скасування запису про реєстрацію права власності за останнім набувачем призведе лише до автоматичного поновлення запису про реєстрацію права власності за передостаннім набувачем.

Ураховуючи, що відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» речові права на нерухоме майно та їх обтяження, що підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають з моменту такої реєстрації, при скасуванні запису про реєстрацію права власності за останнім набувачем передостанній набувач формально стане власником такого майна навіть не будучи учасником відповідного судового спору.

По-друге, в останнього набувача залишається дійсний та не скасований правостановлюючий документ на таке майно, оскільки за змістом п. 10 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину.

По-третє, підставою для відновлення права власності позивача шляхом внесення запису про реєстрацію за ним права власності у такому випадку буде рішення суду про витребування майна на його користь на підставі ст. 388 ЦК України або про визнання за ним права власності на підставі ст. 392 ЦК України, причому дата такого рішення суду як правостановлюючого документа завжди буде більш пізньою у порівнянні з датою правостановлюючого документа останнього неправомірного набувача. В частині скасування реєстрації права власності за останнім набувачем рішення суду матиме наслідком лише автоматичне відновлення попереднього запису, до якого позивач у випадку неодноразового відчуження майна не матиме жодного стосунку.

За таких обставин у **Постанові ВП ВС від 29.05.2019 у справі № 367/2022/15-ц** зроблено висновок, що за певних умов належним способом захисту може бути скасування запису про проведену державну реєстрацію права, проте «у випадку, коли заявлена вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння, скасування запису про проведену державну реєстрацію права також не є належним способом захисту прав позивача»⁸².

⁸² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 у справі № 367/2022/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83846677>

Таким чином, у випадку визнання судом недійсним правочину з нерухомістю та застосування реституції, віндикації або визнання права позовна вимога про скасування державної реєстрації за набувачем не має значення для відновлення права власності позивача та внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Разом з тим, якщо суддя вважає, що з метою повної визначеності у взаємовідносинах сторін все ж таки доцільно скасовувати державну реєстрацію права власності за останнім набувачем, слід ураховувати, що у такому випадку резолютивна частина рішення суду повинна містити одну з підстав для внесення запису про скасування державної реєстрації прав, передбачених ч. 2 ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», а не загальне формулювання «скасувати державну реєстрацію на об'єкт нерухомості за відповідачем».

При цьому у **Постанові від 04.09.2018 у справі № 915/127/18 ВП ВС** звернула увагу, що рішення суб'єкта державної реєстрації прав про державну реєстрацію прав із внесенням відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно вичерпує свою дію. Тому належним способом захисту права або інтересу позивача є не скасування рішення суб'єкта державної реєстрації прав про державну реєстрацію прав, а скасування запису про проведену державну реєстрацію права на підставі ч. 2 ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Тут же зазначається, що якщо судом буде встановлено, що суб'єкт державної реєстрації прав правомірно прийняв рішення про державну реєстрацію права (зокрема, для державної реєстрації подані всі необхідні документи, які вимагаються відповідно до закону, та відсутні встановлені законом підстави для відмови в державній реєстрації права), то це не є перешкодою для задоволення позову про скасування запису про проведену державну реєстрацію права, якщо наявність такого запису порушує право або інтерес позивача. Тому за позовом про скасування запису про проведену державну реєстрацію відповідного права відповідачем є не суб'єкт державної реєстрації прав, а особа, щодо права якої здійснено такий запис⁸³.

⁸³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 915/127/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76649464>

5.2. Невідповідність волі та волевиявлення сторони правочину як підстава його недійсності

Відповідно до ч. 3 ст. 203 ЦК України волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Неотримання цієї вимоги в момент вчинення правочину за змістом ч. 1 ст. 215 ЦК України є підставою його недійсності.

Як уже зазначалось, вказана вимога до правочину містить дві складові: по-перше, відповідність волевиявлення внутрішній волі учасника правочину, по-друге, відсутність дефекту волі такого учасника, коли його воля зазнала протиправного впливу внаслідок обману, насильства, погрози, важких обставин або була спотворена внаслідок зловмисної домовленості представника суб'єкта з іншою стороною.

Частина 3 ст. 203 ЦК може застосовуватись прямо, поряд із спеціальними правилами про правочини, що вчинені під впливом помилки, обману, насильства тощо (ст. 229–233 ЦК України)⁸⁴.

Разом з тим на практиці, як правило, заявляються позови про визнання правочинів недійсними саме на підставі спеціальних норм, тобто як таких, що вчинені:

- під впливом помилки (ст. 229 ЦК України);
- під впливом обману (ст. 230 ЦК України);
- під впливом насильства (ст. 231 ЦК України);
- внаслідок зловмисної домовленості представника з другою стороною (ст. 232 ЦК України);
- під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України).

Іноді до правочинів, у яких воля сторін не відповідає їх волевиявленню, відносять також фіктивні (ст. 234 ЦК України) та удавані (ст. 235 ЦК України) правочини. Це пов'язано з тим, що в таких випадках, незважаючи на існування волевиявлення сторін щодо укладення певного договору, їх дійсна воля не направлена на настання правових наслідків, обумовлених таким договором.

Зауважимо, що метою норм ЦК України про недійсність правочину внаслідок порушення вимоги щодо вільного волевиявлення учас-

⁸⁴ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 295.

ника правочину та його відповідність внутрішній волі такого учасника, є захист прав саме цієї особи.

Тому позов про визнання правочину недійсним з таких підстав може заявити тільки сторона, яка посилається на порушення її прав внаслідок дефекту волі або невідповідності її волі та волевиявлення під час вчинення правочину.

Усі наведені правочини є оспорюваними, оскільки підставою їх недійсності є низка оціночних категорій, а відтак для застосування таких категорій на практиці необхідним є судовий контроль.

Правочин, вчинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 229 ЦК України якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

У п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду справ про визнання правочинів недійсними» зазначено, що обставини, щодо яких помилилася сторона правочину (стаття 229 ЦК України), мають існувати саме на момент вчинення правочину.

Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно мала місце, а також що вона має істотне значення.

Згідно з п. 3.9 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» під помилкою слід розуміти таке неправильне сприйняття стороною правочину предмета чи інших істотних умов останнього, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна вважати, що правочин не було б вчинено. Помилка повинна мати істотне значення, зачіпати природу правочину або такі якості його предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. При цьому істотною вважається така помилка, наслідки якої неможливо усунути або їх усунення вимагає

значних витрат від особи, що помилилася, – з урахуванням її майнового становища, характеру діяльності тощо.

Не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину. Помилка внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним (п. 19 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду справ про визнання правочинів недійсними»).

Наприклад, у постанові від 13.04.2016 у справі № 6–2953цс15 ВСУ залишив у силі рішення судів попередніх інстанцій, виходячи із того, що «у справі, яка є предметом перегляду, укладаючи оспорюваний договір купівлі-продажу сторони стверджували, що вони не визнані недієздатними чи обмежено дієздатними, волевиявлення є вільним і усвідомленим і відповідає їх внутрішній волі, умови договору зрозумілі і відповідають реальній домовленості сторін, цей договір не носить характеру мнимої та удаваної угоди, не приховує іншу угоду і відповідає дійсним намірам сторін створити для себе юридичні наслідки (пункт 9 договору купівлі-продажу).

Відмовляючи у задоволенні позовних вимог суд апеляційної інстанції виходив з того, що позивачі не довели належними та допустимими доказами наявність обставин, які вказують на помилку – неправильне сприйняття ними фактичних обставин правочину, що вплинуло на їх волевиявлення.

При цьому апеляційний суд установив, що при посвідченні договору купівлі-продажу текст правочину сторонам було прочитано вголос нотаріусом, яка неодноразово запитувала продавців чи вони розуміють зміст угоди та роз'яснювала правові наслідки укладення саме договору купівлі-продажу, а не будь-якого іншого; також врахував, що позивачі не заперечували, що самостійно підписали оспорюваний договір.

Ураховуючи викладене, Верховним Судом України встановлено, що у справі, яка переглядається, стаття 229 ЦК України застосована правильно»⁸⁵.

⁸⁵ Постанова Верховного Суду України від 13.04.2016 у справі № 6–2953цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57586171>

Коли йдеться про можливість використання одержаного за правочином за цільовим призначенням, то мається на увазі використання одержаного за правочином його учасником чи особою, для якої одержане призначалось. Так, громадянин, який хворів на бронхіальну астму, уклав правочин щодо обміну квартирами. Проте у квартирі, яку він одержав у порядку обміну, він став часто відчувати приступи задухи. Санітарно-епідеміологічна служба дійшла висновку про те, що в стінових блоках є алерген – речовина, яка викликає та посилює приступи задухи. За позовом громадянина договір міни був визнаний недійсним на підставі ст. 56 раніше чинного Цивільного кодексу України, хоча квартира повністю відповідала встановленим санітарно-гігієнічним вимогам, у тому числі і за показниками наявності речовини, яка викликала алергічну реакцію в особи, що отримала її на підставі договору⁸⁶.

Не може бути підставою для застосування ст. 229 ЦК України помилка стосовно здатності сторін належно виконати правочин незалежно від того, обумовлена така нездатність об'єктивними причинами чи небажанням однієї зі сторін належно виконувати свої обов'язки, які випливають з правочину⁸⁷.

Неправильне уявлення про будь-які інші обставини, крім тих, які зазначені в ст. 229 ЦК України, не може бути підставою для визнання правочину недійсним як такого, що вчинений під впливом помилки.

Поряд із загальними наслідками недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції згідно з ст. 216 ЦК України встановлено спеціальні наслідки недійсності правочину, вчиненого під впливом помилки.

Відповідно до ч. 2 ст. 229 ЦК України у разі визнання правочину недійсним особа, яка помилилася в результаті її власного недбалства, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки. Сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки.

Помилка: дарування чи довічне утримання?

Поширеним прикладом справ про визнання недійсним правочину з мотивів вчинення його під впливом помилки є спори про визнання недійсним договору дарування житла за позовом дарувальника, який

⁸⁶ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 337.

⁸⁷ Там само.

посилається на те, що він вважав, що укладає договір довічного утримання.

У п. 11 Аналізу ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 з цього приводу вказано наступне.

«...Значну частину спорів, які розглядалися судами, становлять справи про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом обману або помилки; найчастіше це пов'язано із відчуженням нерухомого майна. Визначення поняття обману, помилки та їх ознак є досить актуальною проблемою з огляду на те, що у правозастосовній практиці ці поняття іноді або ототожнюються, або робиться висновок, наприклад, про те, що обман з боку однієї сторони зумовив помилку з боку іншої сторони.

Такий висновок передбачає його обґрунтування з посиланням на конкретні обставини справи, адже має суттєве значення те, щодо яких саме обставин помилилася особа, чи була вона стороною правочину, ким і за яких обставин було повідомлено викривлену інформацію з метою спонукати особу до вчинення правочину тощо.

Позивачі, звертаючись із такими вимогами, здебільшого в основному обґрунтовували їх тим, що, укладаючи договори дарування, вони вважали, що укладають договір довічного утримання, а тому помилялися щодо правових наслідків договору, і це є обставиною, що має істотне значення для визнання правочину недійсним з підстав, передбачених ст. 229 ЦК України.

Слід зазначити, що в такому випадку обов'язково необхідно враховувати правовий висновок ВСУ, викладений у постанові від 13 квітня 2016 року у справі № 6–2953цс15. Так, ВСУ погодився з висновками судів нижчого рівня про відмову в задоволенні позову про визнання недійсним договору купівлі-продажу. Вказав, що істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом. При цьому зазначив, що судами правильно встановлено, що при посвідченні договору купівлі-продажу текст правочину сторонам було прочитано вголос нотаріусом, яка неодноразово запитувала продавців, чи розуміють вони зміст угоди, та роз'яснювала правові наслідки укладення саме договору купівлі-продажу, а не будь-якого іншого; а також урахував, що позивачі не заперечували, що самостійно підписали оспорюваний договір.

Ураховуючи викладене, під час розгляду справ про оспорення правочинів із вказаних підстав судам слід ретельно та достеменно встановлювати не тільки обставини, на які посилається позивач як на обґрунтування свого позову (чи є він особою похилого віку, чи є відчужуване майно його єдиним житлом, чи отримував він кошти за нього, чи була обіцянка відповідача піклуватися про нього), а й обставини щодо посвідчення нотаріусом правочину. Зокрема, суди мають встановлювати, чи було прочитано текст правочину вголос нотаріусом, зважаючи на похилий вік чи наявність певних хвороб у позивача, чи здійснювалось нотаріусом роз'яснення сторонам правочину його правових наслідків. Встановлення зазначених обставин може мати важливе значення для визначення того, чи усвідомлював (і в якій мірі) позивач на момент укладення правочину його правову природу та юридичні наслідки. За необхідності для встановлення таких обставин суд вправі допитати нотаріуса, що посвідчував договір»⁸⁸.

Водночас, при вирішенні питання про допит нотаріуса як свідка слід ураховувати обмеження, встановлені ч. 9 ст. 8 Закону України «Про нотаріат»⁸⁹, відповідно до якої нотаріус не має права давати свідчення як свідок щодо відомостей, які становлять нотаріальну таємницю, крім випадків, коли цього вимагають особи, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії.

Також слід розуміти, що при вирішенні питання щодо вчинення правочину під впливом помилки суд оцінює наведені обставини у сукупності, а відтак існування однієї із вказаних обставин саме по собі не є достатньою обставиною для висновку про укладення договору дарування нерухомості під впливом помилки.

Прикладом такої оцінки є **постанова ВСУ від 27.04.2016 у справі № 6–372цс16**, якою залишено без змін рішення суду першої інстанції про визнання договору дарування недійсним з наступних підстав:

«...Ураховуючи викладене, особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести на підставі належних і допустимих доказів, у тому числі пояснень сторін і письмо-

⁸⁸ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnyymi/#more-963>

⁸⁹ Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

вих доказів, наявність обставин, які вказують на помилку, – неправильне сприйняття нею фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, і що ця помилка дійсно була і має істотне значення. Такими обставинами є: вік позивача, його стан здоров'я та потреба у зв'язку із цим у догляді й сторонній допомозі; наявність у позивача спірного житла як єдиного; відсутність фактичної передачі спірного нерухомого майна за оспорюваним договором дарувальником обдаровуваному та продовження позивачем проживати в спірній квартирі після укладення договору дарування.

Отже, наявність чи відсутність помилки – неправильного сприйняття позивачем фактичних обставин правочину, що вплинуло на волевиявлення особи під час укладення договору дарування замість договору довічного утримання, суд визначає не тільки за фактом прочитання сторонами тексту оспорюваного договору дарування та роз'яснення нотаріусом суті договору, а й за такими обставинами, як: вік позивача, його стан здоров'я та потреба у зв'язку із цим у догляді й сторонній допомозі; наявність у позивача спірного житла як єдиного; відсутність фактичної передачі спірного нерухомого майна за оспорюваним договором дарувальником обдаровуваному та продовження позивачем проживати в спірній квартирі після укладення договору дарування.

Лише в разі встановлення цих обставин норми частини першої статті 229 та статей 203 і 717 ЦК України у сукупності вважаються правильно застосованими.

З огляду на викладене суд першої інстанції, установивши, що ОСОБА_3, як людина похилого віку, за станом здоров'я потребує стороннього догляду та матеріальної допомоги, погодився на передачу квартири, яка є його єдиним житлом та у якій він продовжував проживати після укладення договору дарування, у власність ОСОБА_1 лише за умови довічного утримання й, укладаючи спірний договір, помилявся щодо правової природи правочину, прав та обов'язків, які виникнуть після його укладення між ним і відповідачем, дійшов правильного висновку про наявність правових підстав для визнання недійсним спірного договору дарування в порядку статті 229 ЦК України...»⁹⁰.

Аналогічного висновку про недійсність договору дарування ВСУ дійшов у **Постанові від 16.03.2016 у справі № 6–93цс16**, оскільки

⁹⁰ Постанова Верховного Суду України від 27.04.2016 у справі № 6–372цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57463802>

«...судом апеляційної інстанції встановлено, що після укладення оспорюваного договору дарування ОСОБА_3 продовжувала проживати у спірній квартирі до своєї смерті; передача квартири фактично не відбулася; в силу свого похилого віку та за станом здоров'я остання потребувала стороннього догляду та матеріальної допомоги; ОСОБА_3 зверталася до суду з позовною заявою про визнання спірного договору дарування недійсним в силу статті 229 ЦК України; у матеріалах справи наявна відмова у порушенні кримінальної справи за заявою ОСОБА_3 з приводу вчинення ОСОБА_2 шахрайських дій з метою заволодіння її квартирою, у яких заявниця стверджувала про те, що вона не розуміла, що вчиняє договір дарування, а не договір довічного утримання...»⁹¹.

Правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 230 ЦК України якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення (частина перша статті 229 цього Кодексу), такий правочин визнається судом недійсним. Обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування.

За змістом п. 20 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» правочин визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину. Наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення.

Способи введення в оману відображені у п. 3.10 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», відповідно до якого під обманом слід розуміти умисне введення в оману представника підприємства, установи, організації або фізичної особи, що вчини-

⁹¹ Постанова Верховного Суду України від 16.03.2016 у справі № 6-93цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56815956>

ла правочин, шляхом: повідомлення відомостей, які не відповідають дійсності; заперечення наявності обставин, які можуть перешкоджати вчиненню правочину; замовчування обставин, що мали істотне значення для правочину (наприклад, у зв'язку з ненаданням технічної чи іншої документації, в якій описуються властивості речі).

Наприклад, в **ухвалі від 23.09.2015 у справі № 6–10901св15 ВССУ** погодився з висновками судів попередніх судових інстанцій, які, встановивши, що на момент звернення позивача до банку із заявою-анкетною про видачу кредиту у фінансовій установі діяла затверджена форма переддоговірної роботи, яка всупереч вимогам Закону України «Про захист прав споживачів» йому не була надана, що призвело до укладення кредитного договору на невігідних для нього як споживача умовах за прибутковою для банку ануїтетною схемою, дійшли висновку, що формування волі позичальника на укладення спірного правочину відбувалось під впливом інформації, яка не відповідає дійсності. Крім того, суди зазначили, що виконання спірного правочину направлене на отримання кредитором прихованого прибутку та виникнення непередбачених втрат у боржника. Ураховуючи висновок судово-економічної експертизи, суди дійшли висновку, що в діях відповідача наявний умисел, який полягає в замовчуванні реальної ціни фінансової послуги, що є підставою для визнання кредитного договору недійсним на підставі ст. 230 ЦК України⁹².

Суб'єктом введення в оману завжди є сторона правочину, – як безпосередньо, так і через інших осіб за домовленістю. Тому якщо сторона правочину була введена в оману не іншою стороною правочину, а третьою особою, не пов'язаною з іншою стороною, то такий правочин не може бути визнаний недійсним на підставі ст. 230 ЦК України.

Наприклад, **Постановою ВСУ від 29.04.2014 у справі № 3–11гс14** скасовано рішення суду касаційної інстанції, оскільки всупереч наведеному у цій справі ВГС України дійшов висновку про недійсність правочину (договору іпотеки) як такого, що вчинений унаслідок обману позивача щодо мотивів правочину з боку третьої особи (боржника за договором позики), яка не є стороною у спірному договорі іпотеки⁹³.

Поряд із загальними наслідками недійсності правочину у вигляді

⁹² Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.09.2015 у справі № 6–10901св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51750128>

⁹³ Постанова Верховного Суду України від 29.04.2014 у справі № 3–11гс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38825239>

ді двосторонньої реституції згідно з ст. 216 ЦК України встановлено спеціальні наслідки недійсності правочину, вчиненого під впливом обману.

Відповідно до ч. 2 ст. 230 ЦК України сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Визнання недійсною відмови від прийняття спадщини, вчиненої під впливом обману.

У п. 12 Аналізу ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 зазначається, що у судовій практиці немає єдиної позиції щодо поширення положень ст. 230 ЦК на односторонні правочини, що пояснюється різними роз'ясненнями ВСУ.

В абзаці п'ятому п. 25 Постанови Пленуму ВСУ від 30.05.2008 № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» зазначено, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, передбачених статтями 225, 229–231, 233 ЦК.

Тобто допускається можливість оспорювання й односторонніх правочинів, оскільки за своєю сутністю відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочином, і логічно припустити, що її оспорення може відбуватися тільки на підставі обману особи, яка відмовилася від прийняття спадщини, стосовно природи такого правочину.

Разом з тим в абзаці третьому п. 20 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначено, що норми ст. 230 ЦК не застосовуються до односторонніх правочинів.

У зв'язку з такими суперечливими роз'ясненнями у вказаних постановках Пленуму ВСУ в судах склалася неоднакова практика щодо можливості застосування ст. 230 ЦК до односторонніх правочинів.

Трапляються непоодинокі випадки застосування ст. 230 ЦК до односторонніх правочинів.

Наприклад, рішенням Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 27.04.2015 визнано недійсною відмову від прийняття спадщини однієї особи на користь іншої після смерті його матері з підстав, передбачених ст. 230 ЦК України.

Разом з тим ухвалою ВССУ від 22.06.2016 залишено в силі апеляційного суду в іншій справі, який, відмовляючи в задоволенні позову про визнання недійсною відмови від прийняття спадщини, ви-

ходив із того, що належних та допустимих доказів на підтвердження навмисного введення особи в оману щодо обставин, які впливають на вчинення ним 26.11.2011 спірного правочину, всупереч вимогам ст.ст. 10, 57–60 ЦПК України позивач не надав. Також суд зазначив, що односторонній правочин не може бути оспорений на підставі ст. 230 ЦК України.

Ураховуючи те, що вчинення правочину під впливом обману зумовлене деформацією волі, на яку вплинула протиправна поведінка іншої особи, спрямована на формування наміру в іншої особи вчинити правочин, посилаючись на хибне уявлення про обставини, які мають істотне значення, то доцільніше було б її застосовувати тільки щодо оспорювання договорів та виключити можливість її застосування до односторонніх правочинів.

Таким чином, для усунення неузгодженості між постановами та уникнення випадків неоднакового застосування однієї і тієї ж норми матеріального права автори Аналізу ВССУ пропонують виключити абзац 5 п. 25 Постанови Пленуму ВСУ від 30.05.2008 № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», натомість застосовувати п. 20 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»⁹⁴.

Слід погодитись із позицією про неможливість визнання недійсною відмови від прийняття спадщини з мотивів її вчинення під впливом обману з боку іншої сторони відповідно до ст. 230 ЦК України, оскільки така відмова є одностороннім правочином.

Проте це не створює обґрунтованих підстав для виключення усього абзаца 5 п. 25 Постанови Пленуму ВСУ від 30.05.2008 № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», оскільки відмова від прийняття спадщини як односторонній правочин може бути визнана судом недійсною також унаслідок її вчинення дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), внаслідок помилки (ст. 229 ЦК України), під впливом насильства (ст. 231 ЦК України) чи тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України).

⁹⁴ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnyimy/#more-963>

Правочин, учинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 231 ЦК України правочин, учинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним.

Які і інші недійсні правочини, які в момент вчинення не відповідали вимогам ч. 3 ст. 203 ЦК України в частині вільного волевиявлення учасника правочину та його відповідності внутрішній волі такого учасника, правочин, вчинений під впливом насильства, є оспорюваним.

Згідно з п. 21 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» при вирішенні спорів про визнання недійсним правочину, вчиненого особою під впливом насильства (стаття 231 ЦК України), судам необхідно враховувати, що насильство має виражатися в незаконних, однак не обов'язково злочинних діях.

Насильницькі дії можуть вчинятись як стороною правочину, так і іншою особою – як щодо іншої сторони правочину, так і щодо членів її сім'ї, родичів тощо або їх майна.

Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі.

Таким чином, для визнання правочину недійсним позивач має довести наступні обставини: 1) факт застосування до нього (до потерпілої сторони правочину) фізичного чи психічного тиску з боку іншої сторони чи з боку третьої особи; 2) вчинення правочину проти своєї справжньої волі; 3) наявність причинного зв'язку між фізичним або психічним тиском і вчиненням правочину, який оспорюється⁹⁵.

Наприклад, постановою ВСУ від 10.12.2008 у справі № 6–15140св08 скасовано рішення апеляційного суду та залишено в силі рішення суду першої інстанції про визнання недійсним нотаріально посвідченого договору купівлі-продажу квартири як такого, що вчинено особою проти справжньої волі продавця внаслідок застосування до неї психічного тиску з боку другої сторони, та зазначено наступне:

⁹⁵ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 338.

«...Для визнання правочину недійсним як такого, що вчинено під впливом насильства або погрози, необхідна наявність фізичного чи психологічного впливу на особу з метою спонукання до укладення правочину. Під насильством слід розуміти заподіяння учасникові правочину фізичних або душевних страждань з метою примусити укласти правочин. Насильство породжує страх настання невігідних наслідків. На відміну від насильства, погроза полягає в здійсненні тільки психічного, але не фізичного впливу, і має місце при наявності як неправомірних, так і правомірних дій. Погроза може бути підставою для визнання правочину недійсним, коли з обставин, які мали місце на момент його вчинення, випливає, що відмова учасника правочину від його вчинення могла спричинити шкоду його законним інтересам.

При розгляді справи судом установлено, що 17 серпня 2007 року між ОСОБА_1 (продавець) та ОСОБА_2 (покупець) було укладено договір купівлі-продажу квартири АДРЕСА_1, який нотаріально посвідчено відповідно до реєстру за № 2233. До укладення цього договору ОСОБА_1 працювала касиром-бухгалтером на ПП «Кошман», власником якого є відповідачка ОСОБА_2, та звільнена з роботи за власним бажанням з 9 серпня 2007 року. 29 вересня 2007 року відносно ОСОБА_1 було порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч. 4 ст. 191 КК України – привласнення коштів і заподіяння матеріальних збитків ОСОБА_2 на суму 90976 грн. 04 коп., а 28 листопада 2007 року їй пред'явлено обвинувальний висновок. Напередодні укладення спірного договору вночі ОСОБА_1 привезли на територію оптової бази ПП «Кошман» для з'ясування причин недостачі та відшкодування збитків. Туди ж були викликані її найближчі родичі: ОСОБА_4 та ОСОБА_5 – для вирішення цього питання. 18 серпня 2007 року ОСОБА_1 звернулася із заявою в прокуратуру щодо примушення її до відчуження квартири шляхом погрози фізичною розправою з боку ОСОБА_2. Постановою прокурора Долинського району від 27 серпня 2007 року в порушенні кримінальної справи було відмовлено. З 22 серпня 2007 року до 19 вересня 2007 року позивачка перебувала на лікуванні в стаціонарному відділенні Кіровоградської обласної психіатричної лікарні у відділенні неврозів.

Заперечуючи факт психологічного тиску на ОСОБА_1, відповідачі ОСОБА_2 та ОСОБА_3 не заперечували факт недостачі коштів із вини касира-бухгалтера ОСОБА_1, а також не заперечували події, які відбулися вночі на території оптової бази ПП «Кошман» на-

передодні укладення спірної угоди за участі родичів позивачки, але пояснили, що про укладення договору купівлі-продажу домовилися ще на початку літа, гроші за квартиру сплатили ОСОБА_1 до виявлення в неї недостачі. Ці події просто співпали (а.с. 53–56).

Аналізуючи встановлені судом обставини в їх сукупності, колегія суддів приходять до висновку, що суд першої інстанції дійшов вірного висновку, що договір купівлі-продажу квартири було вчинено продавцем ОСОБА_1 проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї психологічного тиску з боку покупця ОСОБА_2, а тому обґрунтовано визнав цей договір недійсним.

Посилання апеляційного суду на постанову в.о. прокурора Долинського району від 27 серпня 2007 року про відмову в порушенні кримінальної справи проти ОСОБА_2 і ОСОБА_3 за заявою ОСОБА_1 з приводу її незаконного утримання та погроз є необґрунтованим, оскільки відповідно до ст. 61 ЦПК України постанова прокурора не є підставою для звільнення від доказування обставин по даному спору...»⁹⁶.

Поряд із загальними наслідками недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції згідно з ст. 216 ЦК України встановлено спеціальні наслідки недійсності правочину, вчиненого під впливом обману.

Відповідно до ч. 2 ст. 231 ЦК України винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони, зобов'язана відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 233 ЦК України правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину.

Згідно з п. 23 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити

⁹⁶ Ухвала Верховного Суду України від 10.12.2008 у справі № 6-15140св08. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3056028>

житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин.

Особа (фізична чи юридична) має вчиняти такий правочин добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки.

Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах.

Прикладом вкрай не вигідних умов для однієї із сторін відповідно до п. 3.10 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» може бути реалізація за низьку оплату майна, що має значну цінність.

У п. 13 Аналізу ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 зазначається, що правочини, що вчиняються особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, характеризуються тим, що особа їх вчиняє добровільно, усвідомлює свої дії, але вимушена це зробити через тяжкі обставини і на вкрай не вигідних умовах, а тому волевиявлення особи не вважається вільним і не відповідає її внутрішній волі.

За змістом ст. 233 ЦК України для визнання правочину недійсним необхідно встановити наявність двох підстав: тяжких обставин та вкрай не вигідних умов вчинення правочину.

Для того, щоб правочин було визнано недійсним з підстав, передбачених ст. 233 ЦК України, позивачу в сукупності необхідно послатися на такі підстави, які будуть використанні в суді як докази, зокрема: 1) наявність в особи, що вчиняє правочин, тяжких обставин: хвороба, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини; 2) правочин повинен бути вчинений саме для усунення та/або зменшення тяжких обставин; 3) правочин повинен бути вчинений особою добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки; 4) особа повинна усвідомлювати свої дії, але вимушена це зробити через тяжкі обставини.

Крім того, необхідним критерієм для визнання правочину недійсним з передбачених вище підстав, є доведення в судовому засіданні нерозривного причиново-наслідкового зв'язку між тяжкими обставинами та вчиненням спірного правочину, який вчиняється винятково для усунення та/або зменшення тяжких обставин, тобто основний акцент необхідно зробити на об'єктивній та суб'єктивній стороні.

Що стосується вкрай не вигідних умов, то слід урахувати таке.

По-перше, ці не вигідні умови безпосередньо мають бути пов'язані з обставинами вчинення правочину. Тобто внаслідок вчинення такого правочину особа отримує можливість вирішити ту проблему (усунути тяжку обставину), яка змусила її це зробити.

По-друге, умови правочину повинні бути не просто не вигідними, а вкрай не вигідними. Тобто такі умови мають бути явно кабальними для особи.

По-третє, хоча ЦК України і не встановлює, чого саме мають стосуватися умови правочину, однак з аналізу цієї норми випливає, що це насамперед ціна або інші обтяжливі для особи обов'язки.

Для доведення вкрай не вигідних умов вчинення правочину особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах.

Тяжка обставина є оціночною категорією і має визнаватися судом з урахуванням всіх обставин справи. Правочини, що вчиняються особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, характеризуються тим, що особа їх вчиняє добровільно, усвідомлює свої дії, але вимушена це зробити через тяжкі обставини.

У більшості випадків у подібних справах остаточно було судові рішення про відмову в задоволенні позову.

Наприклад, ухвалою ВССУ від 29.10.2014 скасовано рішення апеляційного суду та залишено в силі рішення суду першої інстанції про відмову в задоволенні позову, оскільки апеляційний суд не встановив та не зазначив у рішенні, у чому конкретно полягають вкрай не вигідні умови договору дарування для позивача, посилаючись на наявність судових рішень про стягнення з позивача грошових коштів та позасудових майнових претензій до нього, суд не зазначив, який зв'язок існує між ними та важкими обставинами, під впливом яких укладено угоду. При цьому суд апеляційної інстанції взагалі не врахував, що судові рішення про стягнення з позивача грошових сум ухвалені після вчинення оскаржуваного договору дарування. Також безпідставним було посилання апеляційного суду на факт відчуження позивачем єдиного житла, оскільки він зареєстрований та проживає в іншій квартирі⁹⁷.

⁹⁷ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnymy/#more-963>

Водночас ВСУ постановою від 06.04.2016 у справі № 6–551цс16 залишив в силі рішення суду першої інстанції про визнання недійсним договору дарування нерухомого майна на підставі ст. 233 ЦК України з наведенням наступних мотивів.

«...У справі, яка переглядається, суди встановили, що ОСОБА_3 на праві власності належала S_1 частина жилого будинку АДРЕСА_1 з надвірними спорудами, де вона була зареєстрована й постійно проживала.

ОСОБА_3 як людина похилого віку та інвалід першої групи потребувала за станом здоров'я стороннього догляду, який здійснювала її дочка ОСОБА_1.

20 серпня 2012 року донька ОСОБА_3, ОСОБА_1, у критичному стані була госпіталізована до лікарні, де була прооперована та перебувала тривалий час на лікуванні; витрати на лікування понесла ОСОБА_4.

1 вересня 2012 року ОСОБА_3 видала ОСОБА_5 довіреність, якою уповноважила його представляти її інтереси з питань оформлення права власності на земельну ділянку, а також розпоряджатись, володіти та користуватись S_1 частиною у праві власності на зазначений будинок.

19 грудня 2012 року ОСОБА_5, діючи на підставі цієї довіреності, за договором дарування подарував ОСОБА_4 належну ОСОБА_3 S_1 частину зазначеного будинку\... .

Відповідно до статті 717 ЦК України за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

За змістом зазначених норм матеріального права при укладенні договору дарування волевиявлення дарувальника має бути спрямоване на добровільне, безоплатне, без будь-яких примусів (життєвих обставин або впливу сторонніх осіб) відчуження належного йому майна на користь обдаровуваного...

Стаття 233 ЦК України не передбачає обмежень чи заборон її застосування до окремих правовідносин, що виникають, зокрема, з договором дарування...

У справі, яка переглядається, суди встановили, що позивачка, від імені якої укладено договір дарування на підставі виданої нею довіреності відповідачу на право розпорядження єдиним її житлом, була людиною похилого віку та інвалідом першої групи, потребувала

за станом здоров'я стороннього догляду; її дочка мала тяжку хворобу й перебувала тривалий час на лікуванні у лікарні.

З огляду на викладене обґрунтованим є висновок суду першої інстанції про те, що оспорюваний договір дарування було укладено під впливом тяжкої обставини і на вкрай не вигідних для позивачки умовах і що її волевиявлення не відповідало внутрішній волі та не було спрямоване на реальне настання правових наслідків, обумовлених договором дарування, тому він підлягає визнанню недійсним на підставі частини першої статті 233 ЦК України...»⁹⁸.

Поряд із загальними наслідками недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції згідно з ст. 216 ЦК України встановлено спеціальні наслідки недійсності правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини.

Відповідно до ч. 2 ст. 233 ЦК України сторона, яка скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Зловмисна домовленість представника з іншою стороною (ст. 232 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 232 ЦК України правочин, який учинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, визнається судом недійсним.

За змістом п. 3.10 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» представником не може вважатися орган юридичної особи, в тому числі її керівник, навіть якщо він діяв всупереч інтересам цієї особи: представництво в даному разі визначається за правилами глави 17 названого Кодексу.

Водночас у **Постанові ВП ВС від 22.10.2019р. у справі № 911/2129/17** застосовано інший підхід та зазначено, що «...за змістом частин першої, третьої та четвертої статті 92 ЦК України, частин першої та другої статті 89 ГК України, пунктом 13 частини другої статті 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» орган юридичної особи, який діє одноособово, має повноваження

⁹⁸ Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 у справі № 6-551цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57102501>

щодо представництва юридичної особи (з можливістю їх обмеження відповідно до установчих документів чи закону), створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки юридичної особи, тому підпадає під поняття представництва, наведене у статті 237 ЦК України... Отже, між юридичною особою та її посадовою особою виникають правовідносини, що ґрунтуються на акті юридичної особи, передбачають права та обов'язки сторін у цих правовідносинах, зокрема відповідальність представника за неналежне здійснення представництва. ... Те, що наслідком визнання правочину недійсним за приписами статті 232 ЦК України, крім загальних наслідків, визначених статтею 216 ЦК України, є виникнення у довірителя права вимагати від свого представника і другої сторони солідарного відшкодування збитків, не звужує межі застосування частини першої статті 232 ЦК України лише до застосування до правовідносин на підставі договору, а є приведенням права довірителя відшкодувати збитки у відповідність із відповідним законодавчим регулюванням представництва на підставі акта органу юридичної особи та представництва за законом»⁹⁹.

Згідно з п. 22 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» для визнання правочину недійсним на підставі статті 232 ЦК України необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю.

Наприклад, **Постановою ВСУ від 14.03.2012 у справі № 6–5цс12** залишено без змін рішення апеляційного суду про визнання недійсним договору дарування земельної ділянки з наступних підстав:

«... Судами встановлено, що ОСОБА_1 на підставі державного акта на право власності на земельну ділянку, виданого 17 червня 2008 року Київською міською радою, належала земельна ділянка площею S_1, яка розташована АДРЕСА_1.

⁹⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.10.2019 у справі № 911/2129/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85743713>

Маючи намір продати земельну ділянку, 22 листопада 2008 року ОСОБА_1 видав на ім'я ОСОБА_2 довіреність.

26 травня 2009 року ОСОБА_2, діючи на підставі вказаної довіреності, уклав від імені ОСОБА_1 договір купівлі-продажу, згідно з яким продав за 188 500 грн. земельну ділянку своїй дружині – ОСОБА_3.

У порушення статей 232, 237, 238 ЦК України, як позивач, ОСОБА_2 уклав договір купівлі-продажу від 26 травня 2009 року внаслідок зловмисної домовленості з ОСОБА_3 та у своїх інтересах.

Відповідно до частини першої статті 232 ЦК України правочин, який вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, визнається судом недійсним.

Частиною першою статті 237 ЦК України передбачено, що представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

Згідно із частиною третьою статті 238 ЦК України представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом.

Задовольняючи частково позов ОСОБА_1, суд апеляційної інстанції, з висновками якого погодився суд касаційної інстанції, виходив із того, що спірний договір купівлі-продажу укладений ОСОБА_2 та ОСОБА_3 під час шлюбу, а тому відповідно до вимог частини третьої статті 238 ЦК України ОСОБА_2 уклав договір купівлі-продажу у своїх інтересах та в інтересах своєї сім'ї, оскільки за правилами статті 60 Сімейного кодексу України земельна ділянка стає об'єктом права спільної сумісної власності ОСОБА_2 і ОСОБА_3. Зазначені висновки відповідають установленим обставинам справи та вимогам норм матеріального права, які регулюють спірні правовідносини...»¹⁰⁰.

Поряд із загальними наслідками недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції згідно з ст. 216 ЦК України встановлено спеціальні наслідки недійсності правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини.

¹⁰⁰ Постанова Верховного Суду України від 14.03.2012 у справі № 6–5цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22207324>

Відповідно до ч. 2 ст. 232 ЦК України довіритель має право вимагати від свого представника та другої сторони солідарного відшкодування збитків та моральної шкоди, що завдані йому у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між ними.

Фіктивні правочини (ст. 234 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 234 ЦК фіктивним є правочин, котрий вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином.

Згідно з п. 24 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину. Судам необхідно враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний.

У п. 3.11 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» зазначено, що фіктивний правочин є недійсним незалежно від мети його укладення, оскільки сторони не мають на увазі настання правових наслідків, що породжуються відповідним правочином. Таким може бути визнаний будь-який правочин, в тому числі нотаріально посвідчений. У розгляді відповідних справ суд має враховувати, що ознака фіктивності має бути притаманна діям усіх сторін правочину. Якщо хоча б одна з них намагалася досягти правового результату, то даний правочин не може визнаватися фіктивним. Позивач, який вимагає визнання правочину недійсним, повинен довести, що всі учасники правочину не мали наміру створити правові наслідки на момент його вчинення. З урахуванням того, що фіктивний правочин не спрямований на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, він не створює цивільно-правових наслідків незалежно від того, чи він був визнаний судом недійсним.

Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 234 ЦК України фіктивний правочин визнається судом недійсним, а отже належить до оспорюваних

правочинів. Тому до набрання законної сили рішенням суду про визнання певного правочину недійсним як фіктивного, такий правочин вважатиметься дійсним у силу презумпції правомірності правочину, передбаченої ст. 204 ЦК України.

Щодо ознак фіктивного правочину у **постанові ВСУ від 19.10.2016 у справі № 6–1873цс16** зазначено наступне:

«...У фіктивних правочинах внутрішня воля сторін не відповідає зовнішньому її прояву, тобто обидві сторони, вчиняючи фіктивний правочин, знають заздалегідь, що він не буде виконаний, тобто мають інші цілі, ніж передбачені правочином. Такий правочин завжди укладається умисно.

Отже, основними ознаками фіктивного правочину є: введення в оману (до або в момент укладення угоди) іншого учасника або третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників; свідомий намір невиконання зобов'язань договору; приховування справжніх намірів учасників правочину.

Укладення договору, який за своїм змістом суперечить вимогам закону, оскільки не спрямований на реальне настання обумовлених ним правових наслідків, є порушенням частин першої та п'ятої статті 203 ЦК України, що за правилами статті 215 цього Кодексу є підставою для визнання його недійсним відповідно до статті 234 ЦК України.

У справі, яка переглядається, суди встановили, що відповідач, відчужуючи належне йому на праві власності нерухоме майно своїй дружині, був обізнаний про судове рішення про стягнення з нього заборгованості на користь позивачки, отже, міг передбачити негативні наслідки для себе у випадку виконання судового рішення шляхом звернення стягнення на це нерухоме майно.

Установивши ці обставини, суди не надали належної оцінки тому, що спірні договори дарування нерухомого майна уклали сторони, які є близькими родичами, та не перевірили, чи передбачали ці сторони реальне настання правових наслідків, обумовлених спірними правочинами; чи направлені дії сторін договорів на фіктивний перехід права власності на нерухоме майно до близького родича з метою приховати це майно від виконання в майбутньому за його рахунок судового рішення про стягнення грошових коштів, зокрема чи продовжував дарувальник фактично володіти та користуватися цим майном...»¹⁰¹.

¹⁰¹ Постанова Верховного Суду України від 19.10.2016 у справі № 2/202/7607/14-ц, 6–1873цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62323979>

Крім того, у **Постанові ВСУ від 21.01.2015 у справі № 6–197цс14** вказано, що «...ознака вчинення його лише для вигляду повинна бути властива діям обох сторін правочину. Якщо одна сторона діяла лише для вигляду, а інша – намагалася досягти правового результату, такий правочин не може бути фіктивним.

Позивач, який звертається до суду з позовом про визнання правочину фіктивним, повинен довести суду відсутність в учасників правочину наміру створити юридичні наслідки...»¹⁰².

Як правило, позивачем за позовом про визнання правочину недійсним на підставі ст. 234 ЦК України є третя особа, яка не є учасником оспорюваного правочину.

Більше того, позов учасника правочину про визнання його недійсним з підстав фіктивності може бути розцінений судом як зловживання правом, що є підставою для відмови у задоволенні позову.

Наприклад, у **постанові ВС від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17** зазначено наступне:

«36. Однією із основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт 6 частини першої статті 3 ЦК України). Дії учасників цивільних правовідносин мають бути добросовісними.

37. Згідно зі статтею 13 ЦК України цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.

38. З конструкції частини третьої статті 13 ЦК України випливає, що дії особи, які полягають у реалізації такою особою свого права, однак вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, є формою зловживання правом.

39. Вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи-стягувача за рахунок майна цього власника, може бути кваліфіковане як зловживання правом власності, оскільки власник ви-

¹⁰² Постанова Верховного Суду України від 21.01.2015 у справі № 6–197цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42496157>

користує правомочність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора.

40. Стаття 15 ЦК України передбачає право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Згідно з пунктом 2 частини другої статті 16 ЦК України визнання правочину недійсним є способом захисту цивільних прав та інтересів.

41. Звертаючись з позовом про визнання недійсним Договору, Позивач переслідує як кінцеву мету захист свого права власності на Майно, яким він розпорядився за оспорюваним правочином.

42. Частина перша статті 16 ЦК України встановлює, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Разом з тим відповідно до частини третьої статті 16 ЦК України суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин другої – п'ятої статті 13 цього Кодексу, зокрема відмовити у захисті права, яким особа зловжила.

43. Враховуючи викладене вище, Суд вважає, що позов про визнання недійсним Договору, поданий Позивачем, який є стороною цього правочину, що за його ж твердженням було вчинено з метою уникнення звернення стягнення на Майно, не підлягає задоволенню як такий, що спрямований на одержання судового захисту права, яким особа зловжила»¹⁰³.

Відповідно до ч. 3 ст. 234 ЦК України правові наслідки визнання фіктивного правочину недійсним встановлюються законами.

Удавані правочини (ст. 235 ЦК України)

Згідно зі ст. 235 ЦК України удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили.

За змістом п. 25 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» за удаваним правочином сторони умисно

¹⁰³ Постанова Верховного Суду від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78484783>

оформляють один правочин, але між ними насправді встановлюються інші правовідносини. На відміну від фіктивного правочину, за удаваним правочином права та обов'язки сторін виникають, але не ті, що випливають зі змісту правочину. Встановивши під час розгляду справи, що правочин вчинено з метою приховати інший правочин, суд на підставі ст. 235 ЦК України має визнати, що сторонами вчинено саме цей правочин, та вирішити спір із застосуванням норм, що регулюють цей правочин. Якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним. До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені статтею 216 ЦК України, можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний.

У п. 14 Аналізу ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 щодо удаваних правочинів зазначається наступне.

Удавані правочини вчиняються з метою приховання іншого правочину, який сторони насправді мали на увазі. Отже, в цьому випадку завжди має місце укладення двох правочинів: 1) реального правочину, вчиненого з метою створити певні юридичні наслідки; 2) правочину, вчиненого для приховання реального правочину.

Удаваний правочин завжди нікчемний і сам по собі жодних юридичних наслідків не породжує. Сторони, здійснюючи удаваний правочин, приховують іншу юридичну дію, іншу мету, яку вони мали насправді на увазі (наприклад, правочин видачі довіреності на автомобіль з правом його продажу може приховувати правочин купівлі-продажу цього автомобіля).

Реальний (прихований) правочин може бути дійсним або недійсним. Якщо правочин, який сторони насправді вчинили, відповідає вимогам закону, відносини сторін регулюються правилами, що його стосуються. Якщо ж правочин, який сторони насправді вчинили, суперечить законодавству, суд виносить рішення про визнання недійсним цього правочину із застосуванням наслідків, передбачених для недійсності правочинів такого типу.

До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені ст. 216 ЦК, можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний.

З огляду на наведені нормативні положення вбачається, що закон не передбачає недійсність удаваного правочину, а лише пропонує застосувати до відносин сторін норми, що регулюють правочин, який сторони дійсно мали на увазі.

На відміну від фіктивного, удаваний правочин, тобто правочин, який вчинений, щоб приховати інший, має на меті виникнення правових наслідків, але не тих, які афішуються фактом його вчинення. Фактично сторони прагнуть до вчинення іншого правочину. Дефектність прикриваючого правочину очевидна. Тобто удаваний правочин вчиняється для прикриття іншого правочину, внаслідок чого наявні два правочини – той, що прикривається, тобто прихований, і удаваний – такий, що прикриває перший правочин.

Проте встановити таку наявність так само непросто, як і в разі фіктивного правочину – воля сторін цього правочину також інша, ніж та, що сприймається як наслідок зовнішніх дій. Тобто очевидно, що воля і волевиявлення в цьому випадку різняться, і причиною цьому є приховування дійсної мети правочину. Схожість фіктивного й удаваного правочину полягає і в тому, що прикриваючий правочин є за своєю суттю фіктивним, оскільки він не спрямований на досягнення тих наслідків, які очікуються саме від такого роду правочинів. Водночас, якщо для фіктивного правочину цього і достатньо, то абсолютно інша ситуація з удаваним правочином. Його мета полягає не тільки в тому, щоб приховати дійсну волю сторін, а й спричинити інші наслідки, які впливають із правочину, що прикривається. Саме в цьому і полягає дійсна воля сторін удаваного правочину. Для кваліфікації удаваного правочину важливо, щоб частина умов удаваного і прихованого правочину збігалася.

На практиці виникають труднощі з розмежуванням фіктивних і удаваних правочинів та застосуванням їх правових наслідків¹⁰⁴.

Наприклад, **постановою ВСУ від 24.09.2014 у справі № 6–116цс14** скасовано ухвалу суду касаційної інстанції з переданням справи на новий касаційний розгляд, предметом позову якої було визнання договору недійсним з тих підстав, що відповідно до змісту ст. 234 ЦК України фіктивний правочин – це правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлені цим правочином. Якщо сторонами вчинено право-

¹⁰⁴ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nedijsnyymi/#more-963>

чин для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, він є не фіктивним, а удаваним (ст. 235 ЦК України). Суд, встановивши, що під договором дарування сторони фактично приховали договір застави, укладений з метою забезпечення повернення Особою 3 позичених у Особи 1, 2 €14200, помилково визнав спірний договір фіктивним¹⁰⁵.

У **Постанові від 07.09.2016 у справі № 6–1026цс16 ВСУ** кваліфікував як удаваний договір дарування з наступних мотивів.

«Відповідно до вимог статті 60 ЦПК України позивач, заявляючи вимогу про визнання правочину удаваним, має довести: 1) факт укладення правочину, що, на його думку, є удаваним; 2) спрямованість волі сторін в удаваному правочині на встановлення інших цивільно-правових відносин, ніж тих, що передбачені насправді вчиненим правочином, тобто відсутність у сторін іншої мети, ніж намір приховати насправді вчинений правочин; 3) настання між сторонами інших прав та обов'язків, ніж тих, що передбачені удаваним правочином.

Оскільки згідно із частиною першою статті 202, частиною третьою статті 203 ЦК України головною вимогою для правочину є вільне волевиявлення та його відповідність внутрішній волі сторін, які спрямовані на настання певних наслідків, то основним юридичним фактом, що суд повинен установити, є дійсна спрямованість волі сторін при укладенні договору дарування, а також з'ясування питання про те, чи не укладено цей правочин з метою приховати інший та який саме.

Ураховуючи, що при укладенні удаваного правочину волевиявлення учасників правочину (як зовнішній прояв волі) не відповідає їх внутрішній волі, суд касаційної інстанції безпідставно не взяв до уваги юридичні факти, з якими закон пов'язує певні правові наслідки, а саме: розміщення в засобах масової інформації співвласником квартири ОСОБА_3 оголошення про продаж квартири, й визнання цього факту продавцем; зняття з депозитного рахунку ОСОБА_2 167 тис. 236 грн до моменту укладення спірного договору дарування та зняття з рахунку ОСОБА_1 коштів у розмірі 9 тис. 159 грн 81 коп. після його укладення з метою купівлі спірної квартири; надання у позику ОСОБА_2 коштів у розмірі 15 тис. дол. США з метою придбання нерухомого майна й визнання цього факту позикодавцем ОСОБА_9.

На відміну від договору купівлі-продажу, договір дарування є безоплатним, тому встановлення судами вищенаведених фактів свідчить про те, що укладений договір дарування квартири є удаваним.

¹⁰⁵ Постанова Верховного Суду України від 24.09.2014 у справі № 6–116цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40731222>

Крім того, суди не встановили обставин, а дарувальники за спірним договором не навели жодних мотивів передачі ними в дар квартири ОСОБА_2, з яким не перебувають у родинних відносинах.

Отже, у справі, яка переглядається, апеляційний суд, з яким погодився суд касаційної інстанції, дійшов помилкових висновків про те, що позивачка не обґрунтувала удаваності договору дарування квартири з метою приховання договору купівлі-продажу цієї квартири»¹⁰⁶.

На практиці досить часто трапляються справи про визнання за позивачем права власності на автомобіль з посиланням на удаваність договору доручення, укладеного шляхом видачі довіреності на розпорядження автомобілем, як такого, що приховував договір купівлі-продажу автомобіля, який сторони насправді вчинили.

Водночас, у **Постанові від 16.12.2015 у справі № 6–688цс15 ВСУ** дійшов висновку про відсутність підстав для задоволення такого роду позовних вимог з огляду на наступне.

«...Отже, продаж транспортного засобу, що має ідентифікаційний номер, передбачає відповідне оформлення договору купівлі-продажу цього транспортного засобу, зняття його з обліку, отримання свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу (технічний паспорт).

Сутність та правова природа загальноцивільного представництва регулюються положеннями глави 17 ЦК України.

За частиною третьою статті 244 ЦК України довіреність – це письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами.

Представництвом є праввідношення, в якому одна сторона (представник) зобов’язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє (частина перша статті 237 ЦК України).

Отже, довіреність свідчить про наявність між особою, яка її видала, та особою, якій її видано, праввідносин, які є представницькими відносинами.

Договір купівлі-продажу – це угода, за якою продавець (одна сторона) зобов’язується передати майно у власність покупцеві (другій стороні), а покупець зобов’язується прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму (стаття 655 ЦК України).

Аналіз зазначених норм матеріального права свідчить про те, що видача довіреності на володіння, користування та розпорядження

¹⁰⁶ Постанова Верховного Суду України від 07.09.2016 у справі № 6–1026цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61718485>

транспортним засобом без належного укладення договору купівлі-продажу цього транспортного засобу не вважається укладеним відповідно до закону договором та не є підставою для набуття права власності на транспортний засіб особою, яка цю довіреність отримала.

Разом з тим, позов про визнання права власності є спеціальним або допоміжним речово-правовим засобом захисту права власності.

Цивільне законодавство визначає особливості реалізації правомочності власника.

За правилами статті 392 ЦК України позов про визнання права власності може бути пред'явлено, по-перше, якщо особа є власником майна, але її право оспорується або не визнається іншою особою; по-друге, якщо особа втратила документ, який засвідчує його право власності.

Позивачем у позові про визнання права власності є власник – особа, яка має право власності на майно (тобто вже стала його власником, а не намагається ним стати через пред'явлення позову).

Отже, ураховуючи, що відповідно до статті 328 ЦК України набуття права власності – це певний юридичний механізм, з яким закон пов'язує виникнення в особи суб'єктивного права власності на певні об'єкти, суд при застосуванні цієї норми повинен встановити, з яких саме передбачених законом підстав, у який передбачений законом спосіб позивач набув право власності на спірний об'єкт та чи підлягає це право захисту в порядку, визначеному статтею 392 ЦК України.

У справі, яка переглядається, установивши, що договір купівлі-продажу спірного автомобіля не укладався, цей автомобіль не знятий з обліку в уповноваженому органі МВС та зареєстрований за ОСОБА_7, суди дійшли правильного висновку про відсутність правових підстав для задоволення позовних вимог ОСОБА_6 про визнання права власності на автомобіль на підставі статті 392 ЦК України.

Таким чином, у справі, яка переглядається, суди, правильно застосували норми статей 235, 244, 392 ЦК України, дійшли обґрунтованого висновку про те, що видача довіреності на право володіння, користування та розпорядження автомобілем не свідчить про укладення договору купівлі-продажу автомобіля, тому відсутні правові підстави для визнання за позивачем права власності на спірний автомобіль»¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Постанова Верховного Суду України від 16.12.2015 у справі № 6–688цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54688985>

5.3. Визнання недійсними правочинів унаслідок їх вчинення за межами дієздатності

Загальні положення про цивільну дієздатність фізичних та юридичних осіб

Відповідно до ч. 2 ст. 203 ЦК особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

Недотримання вказаної вимоги відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК є однією із підстав недійсності правочину.

Цивільною дієздатністю фізичної особи за змістом ч. 1 ст. 30 ЦК України є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється цим Кодексом і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 26 ЦК України усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки.

На відміну від цього ЦК України передбачає кілька видів дієздатності, які залежать від віку та психічного стану фізичної особи:

- повна дієздатність (ст. 34 ЦК України);
- неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 32 ЦК України);
- часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років (ст. 31 ЦК України);
- обмежена цивільна дієздатність фізичної особи (ст. 36 ЦК України);
- недієздатність фізичної особи (ст. 39 ЦК України).

За змістом ст. 26 ЦК України фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та цим Кодексом, а також здатна мати усі майнові права, що встановлені цим Кодексом, іншим законом. Фізична особа здатна мати також інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, цим Кодексом, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

Дещо іншою є ситуація з обсягом правоздатності, тобто здатності мати цивільні права та обов'язки, юридичної особи.

Стаття 26 ЦК УРСР передбачала, що юридична особа має цивільну правоздатність відповідно до встановлених цілей її діяльності.

На відміну від цього у ч. 1 ст. 91 чинного ЦК України зазначено, що юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду, але при цьому вона може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, лише після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії). Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч. 4 ст. 91 ЦК України).

Юридична особа здійснює свою дієздатність, тобто набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх, через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законом. У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників (ст. 92 ЦК України).

Згідно з положеннями ЦК України правочинами, вчиненими з порушенням вимоги щодо належної дієздатності його учасника, можуть визнаватись правочини, вчинені:

- малолітньою або неповнолітньою особою (ст.ст. 221, 222 ЦК України);
- обмежено дієздатною або недієздатною особою (ст.ст. 223, 226 ЦК України);
- без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України);
- тимчасово недієздатною особою (ст. 225 ЦК України);
- юридичною особою без наявності необхідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України).

Певною мірою, до цієї категорії можна віднести також правочини, вчинені представником з перевищенням наданих йому повноважень (ст. 241 ЦК України), оскільки у подібних випадках представник виходить за межі наданих йому довірительом повноважень щодо створення прав та обов'язків для останнього.

Вчинення правочинів малолітньою особою (ст. 221 ЦК України)

Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість (ч. 1 ст. 31 ЦК України).

Інші правочини вчиняються в інтересах малолітньої особи її законними представниками, якими відповідно до ст. 242 ЦК України можуть належати батьки (усиновлювачі) або опікун.

Права опікуна як законного представника малолітньої особи щодо вчинення від її імені правочинів є більш вузькими порівняно з правами батьків або усиновителів. Відповідно до ч. 1 ст. 71 ЦК України опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування: 1) відмовитися від майнових прав підопічного; 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; 3) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; 4) укладати договори щодо іншого цінного майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 221 ЦК України правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні.

Отже бездіяльності (мовчанню) зазначених осіб закон об'єктивно надає значення схвалення правочину (вчинення правочину). Цей місячний строк слід відраховувати від дня, коли батьки (усиновителі), опікун дізнались про вчинення малолітнім правочину за межами своєї часткової дієздатності. Інші способи несхвалення правочину (звернення до органу опіки та піклування, до адвоката), крім звернення з претензією до іншої сторони, не можуть мати будь-якого юридичного значення. Вони не є перешкодою для висновку про схвалення правочину зазначеними особами. Звернення до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним

слід прирівняти до заявлення претензії до іншої сторони правочину¹⁰⁸.

Крім того, вчинення малолітнім та наступне схвалення зазначеними особами правочину, що потребує нотаріального посвідчення, є неможливим. Не може такий правочин, учинений малолітнім, визнаватись дійсним і відповідно до ст. 220 ЦК України¹⁰⁹.

У випадках, передбачених ст. 71 ЦК України (тобто коли для вчинення правочину опікуном є необхідним дозвіл органу опіки та піклування), схвалення опікуном правочину є неможливим, оскільки такий правочин буде нікчемним відповідно до ч. 1 ст. 224 ЦК України.

У разі відсутності вказаного вище схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою з перевищенням меж своєї дієздатності, такий правочин є нікчемним в силу ч. 2 ст. 221 ЦК України. В той же час, на вимогу заінтересованої особи (батьків, усиновителів, органу опіки та піклування тощо) суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи.

Наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності залежатимуть від складу учасників такого правочину.

Якщо правочин з малолітньою особою вчинила фізична особа з повною цивільною дієздатністю, то вона зобов'язана повернути особам, вказаним у ч. 1 ст. 221 ЦК України (тобто батькам (усиновлювачам) або одному з них, з ким вона проживає, або опікуну), все те, що вона одержала за таким правочином від малолітньої особи. Та обставина, що тут не вказується на обов'язок дієздатної сторони у разі неможливості повернення отриманого в натурі відшкодувати його вартість за цінами, які існують на день відшкодування, не є підставою для твердження про те, що таке відшкодування не допускається. Якщо повернення отриманого за правочином в натурі є неможливим, відшкодування його вартості здійснюється на підставі загального правила абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України¹¹⁰.

Також дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони. Натомість

¹⁰⁸ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Рогань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 328–329.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Рогань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 329.

мість батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування (ч. ч. 3, 4 ст. 221 ЦК України).

Якщо ж обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами) або опікуном, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка (ч. 5 ст. 221 ЦК України).

Отже, у випадку неможливості повернення майна, переданого на виконання нікчемного правочину між малолітніми особами, та якщо вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, не сприяла винна поведінка батьків (усиновлювачів) або опікуна, двостороння реституція не застосовується.

У разі вчинення неповнолітньою особою правочину з малолітньою особою настають наслідки, встановлені ч. 3 ст. 222 цього Кодексу (ч. 6 ст. 221 ЦК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 222 ЦК України якщо обома сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні усе одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину.

Вчинення правочинів неповнолітньою особою (ст. 222 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 32 ЦК України крім дрібних побутових правочинів фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

- 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;

- 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Для вчинення неповнолітньою особою деяких категорій правочинів встановлюються спеціальні правила отримання дозволу:

- для правочинів щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 32 ЦК України);
- для правочинів з розпорядження грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, повинна бути згода органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника (ч. 3 ст. 32 ЦК України).

Крім того, як і у випадку з опікуном, права піклувальника як законного представника неповнолітньої особи щодо надання згоди на вчинення нею правочинів є більш вузькими порівняно з правами батьків або усиновителів. Піклувальник має право дати згоду на вчинення правочинів, передбачених ч. 1 ст. 71 ЦК України, лише з дозволу органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 71 ЦК України).

За змістом ч. 4 ст. 32 ЦК України згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника та органу опіки та піклування відповідно до закону.

Відповідно до п. 5 Глави 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за № 282/20595¹¹¹, при укладенні правочину

¹¹¹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за № 282/20595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>

неповнолітньою особою нотаріусом витребується заява батьків (одного з них – у разі документально підтвердженої смерті, позбавлення батьківських прав або права опіки другого з батьків, а також у разі коли запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень проводився за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові батька дитини були записані за її вказівкою чи взагалі відсутні у свідоцтві про народження відомості про батька) про згоду на вчинення правочину неповнолітнім. Текст зазначеної заяви може розміщуватися у тексті самого правочину перед підписом неповнолітнього, якщо батьки (або один із них) присутні при укладенні такою особою правочину. У разі викладення заяви окремо від тексту правочину підпис(и) на такій заяві повинен(ні) бути засвідчений(і) нотаріально.

Правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, може бути згодом схвалений ними у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу (ч. 1 ст. 222 ЦК України).

У випадках, передбачених ст. 71 ЦК України, схвалення піклувальником правочину, в якій би формі воно не відбувалось, можливе тільки за умови одержання дозволу органу опіки та піклування¹¹².

За відсутності такого схвалення правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, може бути визнаний судом недійсним за позовом заінтересованої особи (ч. 2 ст. 222 ЦК України).

Наприклад, **Постановою ВС від 12.04.2018 у справі № 289/1996/16-ц** залишено без змін рішення судів попередніх інстанцій про визнання недійсним кредитного договору, оскільки на момент його укладення позичальник був неповнолітнім, а його батьки згоди на укладення такого договору не надавали¹¹³.

Відповідно до п. 15 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання правочину недійсним на підставі статей 221–223 ЦК України можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), опікуном чи піклувальником, а також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258 Сімейного кодексу України), так і будь-якою заінтересо-

¹¹² Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В.Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 330.

¹¹³ Постанова Верховного Суду від 12.04.2018 у справі № 289/1996/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73598519>

ваною особою, а також самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена.

При цьому під «заінтересованістю» особи мається на увазі інтерес до відновлення порушеного права або інтересу особи, а оскільки права дієздатної сторони правочину не порушувались внаслідок того, що інша сторона не мала повної дієздатності, то дієздатна сторона не може розглядатись як заінтересована особа – позивач.

Наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності залежатимуть від складу учасників такого правочину.

Якщо правочин з неповнолітньою особою вчинила фізична особа з повною цивільною дієздатністю, застосовується двостороння реституція та інші наслідки за загальними правилами ст. 216 ЦК України.

Якщо ж обома сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні усе одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину (ч. 3 ст. 222 ЦК України). Інакше кажучи, в останньому випадку на батьків (усиновлювачів) або піклувальника покладається субсидіарна відповідальність за завдані недійсним правочином збитки за умови, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна.

Вчинення правочинів особою, дієздатність якої обмежена (ст. 223 ЦК України)

Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 36 ЦК України суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона:

- 1) страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними або
- 2) зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить

себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними (ст. 37 ЦК України).

Відповідно до ст. 223 ЦК України правочин, який вчинила фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності без згоди піклувальника, може бути згодом схвалений ним у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу. У разі відсутності такого схвалення правочин за позовом піклувальника може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати.

Таким чином, на відміну від правочинів, укладених неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, для визнання недійсним правочину за ст. 223 ЦК України піклувальник зобов'язаний довести не тільки факт вчинення такого правочину за межами дієздатності відповідної особи, але і те, що правочин суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати.

Наслідки недійсності правочину, визнаного недійсним на підставі ст. 223 ЦК України, врегульовуються винятково загальними правилами ст. 216 ЦК України.

Вчинення правочинів недієздатною особою (ст. 226 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 39 ЦК України фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун (ч. ч. 1–3 ст. 41 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 226 ЦК України опікун може схвалити дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу. У разі відсутності такого схвалення цей правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними.

На вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 3 ст. 226 ЦК України). «Вчинений на користь» – це означає відповідну об'єктивну оцінку правочину, а не наміри дієздатної сторони. Право пред'явлення позову належить опікунові. Це спеціальне правило виключає звернення з позовом інших заінтересованих осіб, хоч би вони і посилались на ч. 2 ст. 15 ЦК, що передбачає право будь-якої особи на захист інтересу¹¹⁴.

Реституція як наслідок нікчемного правочину, вчиненого недієздатною особою, застосовується з урахуванням правил ч. 3 ст. 226 ЦК України та містить відмінні зобов'язання для сторін такого правочину.

Дієздатна сторона зобов'язана повернути опікунові недієздатної фізичної особи все одержане нею за цим правочином, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість майна за цінами, які існують на момент відшкодування.

Опікун зобов'язаний повернути дієздатній стороні все одержане недієздатною фізичною особою за нікчемним правочином. Якщо майно не збереглося, опікун зобов'язаний відшкодувати його вартість,

¹¹⁴ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 333.

якщо вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла винна поведінка опікуна.

Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 226 ЦК України дієздатна сторона зобов'язана відшкодувати опікунові недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї моральну шкоду, якщо буде встановлено, що вона знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан.

Вчинення правочину «тимчасово недієздатною» особою (ст. 225 ЦК України)

Відповідно до ч. 1 ст. 225 ЦК України правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені.

У п. 16 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначено, що правила ст. 225 ЦК України поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо). Для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину суд відповідно до статті 145 ЦПК зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін. Справи про визнання правочину недійсним із цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів відповідно до статті 212 ЦПК. При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦК України суд за клопотанням хоча б однієї зі сторін зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

У п. 10 Аналізу ВССУ щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ № 9 зазначається, що більшість справ про визнання недійсними правочинів у порядку ст. 225 ЦК України стосуються визнання недійсними заповітів.

В основному такі позови пред'являються спадкоємцями особи, яка вчинила правочин. Причинами стану особи, за яких вона не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними, були психічний розлад, фізичні страждання внаслідок хвороби, перебування в стані алкогольного сп'яніння. Встановлення стану особи в момент вчинення правочину є важливою обставиною.

При вирішенні вказаних спорів судам необхідно звертати увагу на стан особи не взагалі, а саме в момент вчинення правочину.

Обов'язковість вимог щодо призначення судово-психіатричної експертизи при вирішенні спору про визнання недійсним правочину на підставі ст. 225 ЦК, вказує на те, що саме висновок експерта в цьому випадку є належним доказом медичного характеру¹¹⁵.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»¹¹⁶ судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу»¹¹⁷ визначена презумпція психічного здоров'я суть якої полягає в тому, що кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України.

Згідно з **постановою ВСУ від 29.02.2012 у справі № 6–9цс12** висновок про тимчасову недієздатність учасника правочину слід робити насамперед на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент вчинення правочину. Хоча висновок експертизи в такій справі є лише одним із доказів у справі і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний **момент вчинення правочину** розуміти значення своїх дій та (або) керу-

¹¹⁵ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnymy/#more-963>

¹¹⁶ Закон України «Про судову експертизу» від 05.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

¹¹⁷ Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

вати ними. Підставою для визнання правочину недійсним за вказаної підстави може бути лише абсолютна неспроможність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними і в основу рішення суду про недійсність правочину не може покладатися висновок експертизи, який ґрунтується на припущеннях¹¹⁸.

Постановою ВСУ від 17.09.2014 у справі № 6–131цс14 скасовано судові рішення у справі, предметом позову в якій було визнання недійсним договору купівлі-продажу з направленням справи на новий касаційний розгляд, оскільки суди попередніх інстанцій виходили із того, що позивачка на момент укладення договору купівлі-продажу квартири виявляла ознаки психічного розладу, які здійснили істотний вплив на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, обмежуючи цю здатність. Таким чином, суди не встановили факту неспроможності особи в момент укладення оспореного договору купівлі-продажу квартири розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними, вказавши лише, що така її здатність була обмежена¹¹⁹.

Крім того, у разі вирішення справ про оспорювання заповітів судам слід враховувати і роз'яснення абз. 2 п. 18 Постанови Пленуму ВСУ від 30.05.2008 № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», а саме, що за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо він був складений особою під впливом фізичного або психічного насильства, або особою, яка через стійкий розлад здоров'я не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підставу припустити, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту, суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу¹²⁰.

Також слід враховувати, що експертний висновок є не беззаперечним фактом, а одним із доказів, який повинен оцінюватись у сукупності з іншими доказами у справі.

¹¹⁸ Постанова Верховного Суду України від 29.02.2012 у справі № 6–9цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21840087>

¹¹⁹ Постанова Верховного Суду України від 17.09.2014 у справі № 6–131цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40731228>

¹²⁰ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnyymi/#more-963>

Наприклад, у п. 48 рішення у справі «Кривіцький та Кривіцька проти України» Європейський суд з прав людини вказав, що «оцінюючи доводи заявників, що застосування цих положень у їхній справі було непередбачуваним, Суд зазначає, що їх договір найму було ретроспективно визнано недійсним, як такий, що не мав законних підстав від самого початку, після його десятирічної офіційної реєстрації компетентними органами. Підставою для цього було встановлення того, що власниця квартири, яка ніколи не була офіційно визнана недієздатною та, як видається, мала самостійний спосіб життя, «не могла розуміти значення своїх дій та контролювати їх» у конкретну дату 1992 року, коли давала дозвіл на проживання заявниці у своїй квартирі. Суд вважає, що такий висновок потребує вагомості доказової бази, беручи до уваги, зокрема, те, що його зробили після смерті власниці квартири на прохання третьої сторони (держави) через 10 років від дати, про яку йдеться. Між тим, в обґрунтуванні суди поклалися виключно на висновок одного експерта, для формулювання якого, як видається, пішло щонайбільше кілька годин і вивчення одного джерела доказів, а саме висновку психіатричної експертизи, проведеної у 2001 році, щодо стану Є.Б. у березні 1993 року (пізнішої дати). Із цього випливає, що за обставин цієї справи така доказова база призвела до гіпотетичної оцінки фактів і в значній мірі завадила передбачуваності застосування законодавчих норм щодо виселення мешканців, які самоправно зайняли жиле приміщення»¹²¹.

Вчинення правочину без згоди органу опіки і піклування

Як уже зазначалось, в окремих випадках для вчинення правочину необхідною є згода органу опіки та піклування.

Відповідно до ст. 71 ЦК опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування: 1) відмовитися від майнових прав підопічного; 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; 3) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; 4) укладати договори щодо іншого цінного майна. Піклувальник має право дати згоду на вчинення правочинів,

¹²¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» (Заява № 30856/03) від 02.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_774

передбачених частиною першою цієї статті, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Згідно з ст. 224 ЦК правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (стаття 71 цього Кодексу), є нікчемним. На вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування.

Крім того, відповідно до ч. 6 ст. 203 ЦК правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, а недодержання цієї вимоги в момент вчинення правочину підставою для визнання його недійсним згідно з ч. 1 ст. 215 ЦК.

01.01.2006 набув чинності Закон України «Про основи соціально-го захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», відповідно до ст. 12 якого органи опіки та піклування здійснюють контроль за дотриманням батьками та особами, які їх замінюють, житлових прав і охоронюваних законом інтересів дітей відповідно до закону. Для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти, необхідний попередній дозвіл органів опіки та піклування, що надається відповідно до закону.

Відповідно до ч. 3 ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання.

Таким чином, необхідно розмежовувати випадки, коли така згода повинна надаватись опікуну/піклувальнику та батькам/усиновлювачам. У першому випадку порушення такої вимоги тягне нікчемність договору, у другому – його оспорюваність.

Наприклад, в **ухвалі ВССУ від 11.03.2015 у справі № 6–241св15** з цього приводу зазначено наступне:

«...Скасовуючи рішення суду першої інстанції та відмовляючи в задоволенні позову ПАТ «Державний ощадний банк України», суд апеляційної інстанції виходив із того, що оскільки на час укладення спірного договору іпотеки у будинку, який є предметом іпотеки, проживали дружина відповідача та їхній малолітній син ОСОБА_9, 2001 року

народження, то при укладенні договору іпотеки сторонами не виконано вимоги ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» та ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» щодо отримання дозволу органу опіки та піклування.

Виходячи із цього, апеляційний суд, посилаючись на положення ч. 6 ст. 203, ч. 2 ст. 215 та ст. 224 ЦК України, дійшов висновку про те, що спірний договір іпотеки, який укладений батьком дитини без попередньої згоди органу опіки та піклування і яким порушено право малолітньої дитини на проживання у житловому будинку, є нікчемним.

Однак з таким висновком апеляційного суду погодитися не можна з огляду на наступне.

Згідно із п. 3 ч. 1 ст. 71 ЦК України опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири.

Відповідно до ч. 1 ст. 224 ЦК України правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 71 цього кодексу), є нікчемним.

Однак, ст. 71 ЦК України передбачено правочини, вчинені опікуном та піклувальником, а не батьками.

Судом встановлено, що спірний договір іпотеки укладався рідним батьком малолітнього ОСОБА_9 (а не опікуном, оскільки рішення про встановлення опіки та піклування над останнім в матеріалах справи відсутнє).

За таких обставин апеляційний суд вирішуючи спір, неправильно проаналізував указані норми закону та дійшов до передчасного висновку щодо нікчемності спірного договору іпотеки...»¹²².

Аналогічний висновок про оспорюваність правочину, вчиненого батьками (усиновлювачами) з порушенням вимог ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства», зроблено у **постанові ВСУ від 06.04.2016 у справі № 6–589цс16**, де зазначено, що за змістом ч. 6 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК України правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами) і суперечить правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, може бути визнаний судом недійсним. Такий правочин є оспорюваним¹²³.

¹²² Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11.03.2015 у справі № 6–2412св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43140356>

¹²³ Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 у справі № 6–589цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57369791>

За змістом п. 44 Постанови Пленуму ВССУ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» згідно зі ст. 32 ЦК України, ст. 177 Сімейного кодексу України та ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» батьки не мають права без дозволу органу опіки і піклування укласти договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання.

У зв'язку із наведеним суди повинні виходити із того, чи мала дитина право власності на предмет іпотеки чи право користування предметом іпотеки на момент укладення договору іпотеки. Будь-які дії, вчинені без згоди іпотекодержателя після укладення договору іпотеки (наприклад, реєстрація неповнолітньої дитини в житловому будинку, народження дитини після укладення договору іпотеки) не є підставою для визнання такого договору недійсним із підстави невиконання вимог закону про отримання згоди органу опіки та піклування.

Положення ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», яка вимагає попередньої згоди органу опіки і піклування для здійснення будь-яких правочинів стосовно нерухомого майна, право користування якими мають безпритульні діти, діють з 1 січня 2006 року і на договори, укладені до цієї дати, не поширюються (стаття 58 Конституції України).

Відсутність реєстрації дитини у відповідному житловому приміщенні не є доказом відсутності у неї права користування таким приміщенням.

Згідно з **постановою ВСУ від 27.01.2016 у справі № 6–1055цс15** судам необхідно в кожному конкретному випадку перевіряти на момент укладення оспорюваного договору наявність у дитини права користування житловим приміщенням, яке може ґрунтуватися на документальній підставі (наприклад, довідка про наявність зареєстрованих осіб на житловій площі, серед яких зазначено й дитину) або на законі (ст. 29 ЦК України); за відсутності реєстрації дитини в спірному приміщенні на момент укладення оспорюваного договору – з'ясувати наявність у дитини іншого місця проживання¹²⁴.

¹²⁴ Постанова Верховного Суду України від 27.01.2016 у справі № 6–1055цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55343341>

У постанові ВСУ від 10.02.2016 у справі № 6–1793цс15 роз'яснено, що «статтею 2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» передбачено, що реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження. За змістом зазначених норм матеріального права за умови встановлення місця проживання батьків (усиновлювачів) або одного з них, місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років є місце їх проживання, а відсутність або наявність факту реєстрації за цим місцем проживання сама по собі не впливає на реалізацію права на свободу вибору місця проживання»¹²⁵.

Критерії дієвості договору іпотеки, укладеного без згоди органу опіки та піклування.

Незважаючи на існування формального порушення закону у випадку відсутності згоди органу опіки та піклувальника на укладення батьками або усиновлювачами договору щодо нерухомого майна, права на яке належать дитині, такий факт сам по собі не є безумовною підставою для визнання договору недійсним.

У постанові ВСУ від 11.05.2016 у справі № 6–806цс16 висловлено позицію про те, що норма ст. 177 СК України, ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» та ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», яка передбачає необхідність отримання попереднього дозволу органу опіки і піклування на укладення батьками договору щодо майна, право на яке має дитина, спрямована на захист майнових прав дітей, відтак підставою для визнання недійсним договору щодо майна, право на яке має дитина, за позовом його батьків є не сам по собі факт відсутності попереднього дозволу органу опіки і піклування на укладення такого договору, а порушення в результаті його укладення майнових прав дитини¹²⁶.

У постанові від 09.11.2016 № 668/13508/14-ц ВСУ роз'яснив, що мається на увазі під порушенням прав дитини у цьому випадку, а також які обставини слід перевіряти суду, розглядаючи позови про ви-

¹²⁵ Постанова Верховного Суду України від 10.02.2016 у справі № 6–1793цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56221323>

¹²⁶ Постанова Верховного Суду України від 11.05.2016 у справі № 6–806цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57677850>

знання недійсними договорів іпотеки з мотивів відсутності згоди на їх укладення органу опіки та піклування:

«...Правочин може бути визнано недійсним, якщо його вчинення батьками без попереднього дозволу органу опіки та піклування призвело до порушення права особи, в інтересах якої пред'явлено позов, тобто до звуження обсягу існуючих майнових прав дитини та/або порушення охоронюваних законом інтересів дитини, зменшення або обмеження прав та інтересів дитини щодо жилого приміщення.

Згідно зі статтею 9 Закону України «Про іпотеку» іпотекодавець обмежується в розпорядженні предметом іпотеки, однак має право володіти та користуватись предметом іпотеки відповідно до його цільового призначення, якщо інше не встановлено цим Законом. При цьому ЦК України, як і спеціальний Закон України «Про іпотеку», не містять норм, які б зменшували або обмежували права членів сім'ї власника житла на користування жилим приміщенням у разі передання його в іпотеку.

При вирішенні справ за позовом в інтересах дітей про визнання недійсними договорів іпотеки необхідно в кожному конкретному випадку:

- перевіряти в дитини наявність права користування житловим приміщенням на момент укладення оспорюваного договору, а також місце її фактичного постійного проживання;
- враховувати добросовісність поведінки іпотекодавців щодо надання документів про права дітей на житло, яке є предметом іпотеки, при укладенні оспорюваного договору;
- з'ясувати, чи існує фактичне порушення законних прав дитини внаслідок укладення договору іпотеки.

Відповідно до частин другої-четвертої статті 13 ЦК України при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.

Отже, якщо власник майна є одночасно законним представником неповнолітньої або малолітньої особи і укладає правочини, які впливають на права дитини, він повинен діяти добросовісно та в інтересах дитини, а інша сторона договору має право очікувати від нього таких дій.

Неправдиве повідомлення батьками, які є одночасно законними представниками неповнолітньої або малолітньої особи, про відсутність прав дитини на майно, що передається в іпотеку, не може бути підставою для визнання іпотеки недійсною за позовом батьків, які зловживали своїми правами законних представників дитини, а може спричинити інші наслідки, передбаченні законодавством, які застосовуються органами опіки та піклування.

Задовольняючи первісні позовні вимоги, суди не врахували, що іпотекодавець не визнавав право проживання дитини в житловому приміщенні, надавши недостовірну довідку та нотаріально посвідчену заяву про те, що укладення договору іпотеки відповідає інтересам сім'ї та не порушує прав їх малолітньої дитини.

Передбачене статтею 177 СК України, статтею 17 Закону України «Про охорону дитинства» та статтею 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» положення про необхідність отримання попереднього дозволу органу опіки і піклування на укладення батьками договору щодо майна, право на яке має дитина, спрямоване на захист майнових прав дітей, тому підставою для визнання недійсним договору щодо майна, право на яке має дитина, за позовом її батьків є порушення майнових прав дитини внаслідок укладення такого договору, а не сам по собі факт відсутності попереднього дозволу органу опіки і піклування на укладення такого договору.

Підставою позовних вимог про визнання договору іпотеки недійсним позивачка зазначила факт відсутності дозволу органу опіки та піклування на укладення такого договору, проте не посилалася на факти порушення майнових прав дитини внаслідок укладення такого договору.

За таких обставин у суду не було підстав для задоволення позову про визнання недійсним іпотечного договору, оскільки його укладення хоч і відбулося без попереднього дозволу органу опіки та піклування, проте не призвело до звуження обсягу, зменшення чи обмеження існуючого права малолітньої на користування житлом...»¹²⁷.

¹²⁷ Постанова Верховного Суду України від 09.11.2016 № 668/13508/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63392986>

**Укладення юридичною особою правочину,
якого вона не мала права вчиняти
(ст. 227 ЦК України)**

Відповідно до ч. 1 ст. 227 ЦК України правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним.

Згідно з п. 17 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання такого правочину недійсним можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочином порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади, які відповідно до закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

За змістом п. 3.6 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» ліцензія є необхідною для здійснення деяких видів господарської діяльності, зазначених у Законі України «Про ліцензування видів господарської діяльності», а також у випадках, визначених Законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» тощо.

Правочин вважається вчиненим без ліцензії, якщо на час такого вчинення останню не отримано, або строк її дії закінчився, або ліцензію анульовано (відкликано), або її дію зупинено у передбачених законом випадках. При цьому не має значення, з яких причин була відсутня ліцензія, а також чи знала або повинна була знати про це інша сторона правочину. У разі коли на момент вчинення правочину юридична особа не мала ліцензії, а на час, коли правочин був виконаний або мав бути виконаний, вона ліцензію отримала, підстави для визнання правочину недійсним відсутні.

Наприклад, **Постановою ВСУ від 22.11.2017 у справі № 405/2286/15-ц** залишено без змін рішення суду про визнання недійсним договору про фінансовий лізинг, оскільки відповідно до п. 11–1 ст. 4, п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» діяльність з надання будь-яких фінансових послуг, що передбачають пряме або опо-

середковане залучення фінансових активів від фізичних осіб, може здійснюватись лише фінансовими установами після отримання відповідної ліцензії, а послуга з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах є фінансовою послугою. Суди не встановили наявності ліцензії у відповідача для здійснення фінансових послуг щодо залучення фінансових активів від фізичних осіб, що свідчило про відсутність такого дозволу (ліцензії) та суперечило вимогам законодавства¹²⁸.

Вирішуючи питання про необхідність отримання дозволу (ліцензії) на вчинення певного правочину слід виходити із змісту зобов'язань сторін договору, а не з його назви. Наприклад, у **Постанові від 11.09.2018 у справі № 909/968/16 ВП ВС** дійшла висновку, що «оспорюваний договір за своєю юридичною природою (незважаючи на його назву як договір про відступлення права вимоги) є договором факторингу. Цесія (уступка права вимоги) є одним з обов'язкових елементів відносин факторингу. Проте сама по собі назва оспорюваного у даній справі договору не змінює його правової природи»¹²⁹.

Слід погодитись із твердженням про те, що зазначення у ч. 1 ст. 227 ЦК України дозволу та в дужках «ліцензії» є наведенням одного з можливих видів дозволів. Тому чинність ст. 227 ЦК України слід поширювати не тільки на правочини, вчинення яких передбачає одержання ліцензії відповідно до Закону «Про ліцензування видів підприємницької діяльності» та правочинів, що підпадають під дію ст. 2 цього Закону (вона передбачає встановлення спеціальними законами ліцензування діяльності з надання фінансових послуг та іншої діяльності, ліцензування якої здійснює Національний банк України, діяльності в галузі телебачення і радіомовлення, виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодovým, алкогольними напоями та тютюновими виробами), а й на інші правочини, здійснення яких передбачає отримання відповідного дозволу¹³⁰. Наприклад, за змістом ч. 1 ст. 24 Закону України «Про захист економічної конкуренції»¹³¹

¹²⁸ Постанова Верховного Суду України від 22.11.2017 у справі № 405/2286/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71042710>

¹²⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76860058>

¹³⁰ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В.Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 334.

¹³¹ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>

концентрація суб'єктів господарювання може бути здійснена лише за умови попереднього одержання дозволу Антимонопольного комітету України чи адміністративної колегії Антимонопольного комітету України у випадках, передбачених ч. 2 ст. 22 цього Закону та іншими нормативно-правовими актами та у випадку існування певних додаткових умов.

Застосування ст. 227 ЦК України утруднюється тим, що відповідно до законодавства ліцензії видаються за загальним правилом не на укладення певних видів правочинів, а на здійснення окремих видів підприємницької діяльності. Тому, безумовно, під дію цієї статті підпадають тільки правочини, за якими реалізуються товари, виконуються роботи чи надаються послуги, тобто безпосередньо здійснюється відповідна підприємницька діяльність. Що стосується правочинів, що укладаються з метою матеріально-технічного забезпечення підприємницької діяльності, яка потребує ліцензування, то вони зазвичай не можуть визначатись недійсними тільки в зв'язку з відсутністю ліцензії. Будь-яка підготовка до підприємницької діяльності, що потребує одержання ліцензії, ще не є підприємницькою діяльністю. Навіть закупівля партії алкогольних напоїв за відсутності ліцензії на відповідний вид підприємницької діяльності не може вважатись порушенням законодавства про ліцензування та бути підставою для визнання правочину недійсним, оскільки такі дії можуть бути кваліфіковані як підготовка до здійснення підприємницької діяльності в майбутньому (після одержання ліцензії чи припинення дії правових норм, що передбачають ліцензування)¹³².

Поряд із загальними наслідками недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції згідно з ст. 216 ЦК України встановлено також спеціальні наслідки недійсності правочину, вчиненого юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії).

Відповідно до ч. 2 ст. 227 ЦК України якщо юридична особа ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину, вона зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану таким правочином.

Значення в ч. 2 ст. 227 ЦК про те, що обов'язок відшкодування моральної шкоди покладається на юридичних осіб, не виключає покладення такого обов'язку на фізичних осіб, що є суб'єктами підпри-

¹³² Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 335.

ємницької діяльності, оскільки до підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються правила щодо підприємницької діяльності юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті правовідносин (ст. 51 ЦК України).

Стаття 227 ЦК у частині формулювання підстав недійсності правочину повинна тлумачитись як спеціальна стосовно ч. 1 ст. 203 ЦК. Правила про ліцензування є публічно-правовими. Але вони водночас формулюють і норми цивільного права, що дозволяють вчинення відповідних правочинів за наявності ліцензії та забороняють це за її відсутності. Тому правочин, що вчинений за відсутності ліцензії, якщо закон вимагає її наявності, належить кваліфікувати як такий, що суперечить актам цивільного законодавства. Проте посилання на ч. 1 ст. 203 ЦК у спорах про визнання недійсними правочинів у зв'язку з відсутністю ліцензії було б некоректним, оскільки є спеціальна норма, що поширюється на ці правовідносини.

У решті випадків, коли особа вчинила правочин, що заборонений взагалі, заборонений для певного кола суб'єктів, заборонений за відсутності встановленого законом дозволу або суперечить іншим вимогам актів цивільного законодавства, ч. 1 ст. 203 ЦК повинна застосовуватись безпосередньо¹³³.

Наслідки вчинення правочину представником з перевищенням повноважень (ст. 241 ЦК України)

Досить часто на практиці виникають спори про визнання недійсними правочинів, учинених представником певної особи або керівником юридичної особи з перевищенням їх повноважень.

Відповідно до ч. 1 ст. 241 ЦК України правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі наступного схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим зокрема у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання. Наступне схвалення правочину особою, яку представляють, створює, змінює і припиняє цивільні права та обов'язки з моменту вчинення цього правочину.

¹³³ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. С. 336.

Встановлюючи факт вчинення правочину представником з перевищенням повноважень слід детально аналізувати зміст конкретних повноважень, наданих йому за договором доручення (довіреністю).

У **Постанові ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6–1171цс15** зазначається, що «метою договору доручення є здійснення повіреним прав довірителя, набуття, зміна і припинення для нього прав та обов'язків шляхом здійснення угод, тому повірений має діяти в тих межах, які встановлені довірителем відповідно до змісту наданого йому доручення...

Вчинення юридичних дій, які чітко не визначені в договорі доручення, навіть якщо вони спрямовані на досягнення кінцевої мети, задля якої укладено такий договір, і не охоплюються змістом договору доручення, можуть створювати, змінювати, припиняти цивільні права та обов'язки довірителя тільки за умови їх схвалення останнім.

Відповідно до частини першої статті 215 ЦК України підставою недійсності правочину, серед іншого, є недодержання в момент його вчинення стороною чи сторонами вимог, які встановлені зокрема частиною першою статті 203 ЦК України, згідно з якою зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним заходам.

У разі вчинення повіреним дій, які не охоплені змістом договору доручення і не схвалені довірителем, не можна вважати, що правочин, укладений унаслідок таких дій повіреного, відповідає вимогам закону»¹³⁴.

У іншій **Постанові від 30.05.2011 у справі № 6–13цс11 ВСУ** дійшов висновку про вчинення третейського застереження (третейської угоди) у договорі купівлі-продажу представником продавця з перевищенням наданих йому повноважень, оскільки «зі змісту виданої особі довіреності чітко випливає, що вона видана лише для правовідносин із питань користування та розпорядження ... земельними ділянками й лише для цих відносин представник був наділений правом укладати певні правочини». Таким чином, ВСУ погодився з висновками судів попередніх інстанцій, згідно з якими «вчинення третейського застереження (третейської угоди) у договорі купівлі-продажу належних позивачу земельних ділянок є виходом представника за межі своїх по-

¹³⁴ Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–1171цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56031195>

вноважень та порушенням положення ч. 2 ст. 203 ЦК України, в якій зазначено, що особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

Зокрема, згідно зі ст. ст. 2, 5, 12 Закону України «Про третейські суди» сторони можуть укласти третейську угоду у вигляді третейсько-го застереження та передати спір на розгляд третейському суду. Проте вчинення такого правочину не аналогічне повноваженню, у виданій позивачем довіреності, оскільки укладення третейської угоди, а в подальшому участь у третейському розгляді передбачає домовленість сторін як на визначення спору, який буде в цьому суді розглядатись, так і на визначення конкретного чи постійно діючого третейського суду, місця розгляду справи, а також його регламенту. Таких повноважень для представника довіреність, видана особі, не містила»¹³⁵.

У випадку вчинення правочину представником на підставі передоручення слід перевіряти чинність усього ланцюга договорів доручення (передоручення) на момент вчинення спірного правочину.

У **Постанові ВСУ від 23.09.2015 у справі № 3–379гс15**, зазначено, що «за змістом положень ст. ст. 244, 248 ЦК України представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю. Представництво за довіреністю може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи. Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі. Представництво за довіреністю припиняється, зокрема, у разі: закінчення строку довіреності; скасування довіреності особою, яка її видала; припинення юридичної особи, яка видала довіреність; припинення юридичної особи, якій видана довіреність. З припиненням представництва за довіреністю втрачає чинність передоручення. У разі припинення представництва за довіреністю представник зобов'язаний негайно повернути довіреність.

Встановивши, що довіреність Міністерства оборони України від 4 жовтня 2004 року, на підставі якої 15 грудня 2004 року надано дозвіл ОСОБА_1 як начальнику Головного управління торгівлі Тилу Міністерства оборони України (діяльність якого як юридичної особи припинено наказом Міністра оборони України від 31 січня 2006 року) щодо надан-

¹³⁵ Постанова Верховного Суду України від 30.05.2011 у справі № 6–13цс11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16062867>

ня підприємствам військової торгівлі дозволів на відчуження закріпленого за ними державного майна, на час укладення 16 вересня 2008 року спірного договору скасовано та відкликано окремим дорученням Міністерства оборони України від 12 лютого 2005 року, суди дійшли неправильного висновку про те, що ОСОБА_2, який діяв на підставі довіреності, виданої йому 12 вересня 2007 року ОСОБА_1 (від імені концерну «Військторгсервіс»), мав необхідний обсяг повноважень щодо відчуження державного нерухомого майна від імені концерну»¹³⁶.

Відповідно до п. 3.4 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними») наступне схвалення юридичною особою правочину, вчиненого від її імені представником, з перевищенням повноважень, унеможливорює визнання такого правочину недійсним (ст. 241 ЦК України). Настання передбачених цією статтею наслідків ставиться в залежність від того, чи було в подальшому схвалено правочин особою, від імені якої його вчинено; тому господарський суд повинен у розгляді відповідної справи з'ясувати пов'язані з цим обставини. Доказами такого схвалення можуть бути відповідне письмове звернення уповноваженого органу (посадової особи) такої юридичної особи до другої сторони правочину чи до її представника (лист, телефонограма, телеграма, телетайпограма тощо) або вчинення зазначеним органом (посадовою особою) дій, які свідчать про схвалення правочину (прийняття його виконання, здійснення платежу другій стороні, підписання товаророзпорядчих документів і т. ін.). Наведене стосується й тих випадків, коли правочин вчинений не представником юридичної особи з перевищенням повноважень, а особою, яка взагалі не мала повноважень щодо вчинення даного правочину.

Водночас, у **Постанові ВСУ від 25.05.2016 у справі № 6–2612цс15** зроблено протилежний висновок в частині можливості застосування ст. 241 ЦК України до випадків, коли правочин вчинено особою, яка взагалі не мала повноважень щодо вчинення цього правочину. У вказаній постанові зазначено, що ст. 241 ЦК України «презюмує наявність у представника певного обсягу повноважень, належним чином та у встановленому порядку наданих йому особою, яку він представляє, а також встановлює випадки й умови набуття чинності правочином, вчиненим від імені довірителя його представником,

¹³⁶ Постанова Верховного Суду України від 23.09.2015 у справі № 3–379rc15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51998157>

коли останній перевищив обсяг наданих йому повноважень. За таких обставин ця норма ЦК України не може бути застосована до право-відносин, коли правочин укладений від імені особи іншою особою, яка взагалі не була уповноважена на таке представництво і не мала жодних повноважень діяти від імені свого довірителя, а отже, не могла їх і перевищити»¹³⁷.

Постановою ВСУ від 09.11.2016 у справі № 521/22624/14-ц, 6–2063ц16 також скасовано рішення апеляційного і касаційного судів та залишено в силі рішення суду першої інстанції про визнання не-дійсним договору з наступних підстав:

«Згідно з підпунктом «є» пункту 9.4 статуту ТОВ призначення та звільнення з посади директора відноситься до компетенції зборів учасників товариства, які є вищим органом управління ТОВ.

ОСОБА_1 призначено виконуючим обов'язки директора товариства на підставі ухвали районного суду, яку в подальшому було скасовано.

Суд першої інстанції, ухвалюючи рішення про визнання недійсними спірних договорів купівлі-продажу, дійшов обґрунтованого висновку про те, що ОСОБА_1 під час підписання договорів купівлі-продажу нежитлових приміщень не мав необхідного обсягу цивільної дієздатності, оскільки не був призначений на посаду директора в установленій законом та установчими документами ТОВ спосіб, а нерухоме майно, власником якого було ТОВ, вибуло з володіння товариства поза його волею»¹³⁸.

Згідно з п. 3.4 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» якщо керівник відособленого підрозділу юридичної особи мав відповідні повноваження, але у правочині помилково відсутні вказівки на те, що її укладено від імені юридичної особи, то ця обставина також не може бути підставою для визнання правочину недійсним. У таких випадках правочин слід вважати вчиненим від імені юридичної особи.

Уже зазначалось, що у контексті застосування ст. 232 ЦК України про наслідки правочину, який вчинено у результаті зловмисної до-

¹³⁷ Постанова Верховного Суду України від 25.05.2016 у справі № 6–2612ц15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58636060>

¹³⁸ Постанова Верховного Суду України від 09.11.2016 у справі № 521/22624/14-ц, 6–2063ц16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62950317>

мовленості представника однієї сторони з другою стороною, у п. 3.10 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» вказано, що представником у цьому випадку не може вважатися орган юридичної особи, в тому числі її керівник, навіть якщо він діяв всупереч інтересам цієї особи: представництво в даному разі визначається за правилами глави 17 названого Кодексу.

Проте вказаний підхід не поширюється на застосування положень ст. 241 ЦК України, яка стосується і правочинів укладених представником сторони на підставі договору доручення (довіреності), і її керівником з перевищенням своїх повноважень.

Водночас у останньому випадку діють додаткові обмеження, встановлені ст. 92 ЦК України.

Відповідно до ч. 3 ст. 92 ЦК України орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження.

Згідно з п. 3.3 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» коло повноважень відокремленого підрозділу юридичної особи стосовно вчинення правочинів від імені цієї особи визначається її установчими документами, положенням про відокремлений підрозділ, яке затверджене юридичною особою, або довіреністю, виданою нею ж у встановленому порядку керівникові цього підрозділу.

Припис абз. 1 ч. 3 ст. 92 ЦК України зобов'язує орган або особу, яка виступає від імені юридичної особи не перевищувати своїх повноважень. Водночас саме лише порушення даного обов'язку не є підставою для визнання недійсними правочинів, вчинених цими органами (особами) від імені юридичної особи з третіми особами, оскільки у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК України). Отже, позов про визнання недійсним відповідного право-

чину може бути задоволений у разі доведеності юридичною особою (позивачем) у господарському суді тієї обставини, що її контрагент знав або повинен був знати про наявні обмеження повноважень представника цієї юридичної особи, але, незважаючи на це, вчинив з ним оспорюваний правочин (що не отримав наступного схвалення особи, яку представляють). Наприклад, третя особа, укладаючи договір, підписаний керівником господарського товариства, знає про обмеження повноважень цього керівника, оскільки є акціонером товариства і брала участь у загальних зборах, якими затверджено його статут.

У зв'язку з наведеним господарському суду слід виходити з того, що контрагент юридичної особи знає (або повинен знати) про обмеження повноважень цієї особи, якщо:

- такі обмеження передбачені законом (наприклад, абз. 2 ч. 2 ст. 98 ЦК України);
- про відповідні обмеження було вміщено відомості у відкритому доступі на офіційному веб-сайті розпорядника Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб підприємців.

Якщо договір містить умову (пункт) про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони даного договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилання цієї сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента.

Наприклад, **Постановою ВСУ від 23.09.2015 у справі № 3–502гс15** скасовано рішення апеляційного і касаційного судів та залишено в силі рішення суду першої інстанції про відмову у задоволенні позову про визнання недійсним договору, оскільки «статутом товариства, затвердженим рішенням загальних зборів акціонерів товариства, визначено, що до компетенції директора належить прийняття рішень про укладення договорів (крім пов'язаних з укладенням страхових правочинів) на суму понад 50 тис. грн – за погодженням наглядової ради товариства. В преамбулі оспорюваного договору зазначено, що директор товариства діє від імені товариства на підставі довіреності. Витяги з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців за 2012–2013 роки не містять даних

про наявність обмежень у директора на представництво від імені товариства, а тому відсутні підстави для визнання такого договору недійсним»¹³⁹.

Вказані обмеження, встановлені ч. 3 ст. 92 ЦК України, застосовуються і у разі визнання судом недійсним рішення загальних зборів юридичної особи про надання згоди керівнику на вчинення певного правочину.

У Постанові ВСУ від 21.09.2016 у справі № 902/841/15, 3–728гс16 з цього приводу зроблено наступні висновки:

«З огляду на приписи статей 92, 203, 215 ЦК України, договір, укладений від імені юридичної особи її виконавчим органом (директором) з третьою особою, може бути визнаний недійсним із підстав порушення цим органом установленого обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи, якщо відповідні обмеження існували на момент укладення оспорюваного договору.

У разі визнання судом недійсним рішення загальних зборів учасників товариства, яким визначені повноваження виконавчого органу, це рішення є недійсним з моменту його прийняття. Для вирішення в подальшому спору про визнання недійсним договору, укладеного виконавчим органом товариства в той період, коли рішення загальних зборів учасників товариства було дійсне, зазначена обставина має правове значення. Вона підтверджує, що станом на час укладення оспорюваного договору повноваження щодо представництва юридичної особи у виконавчого органу були відсутні чи обмежені.

Разом із тим частина третя статті 92 ЦК України встановлює виняток із загального правила щодо визначення правових наслідків вчинення правочину представником із перевищенням повноважень. Для третьої особи, яка уклала договір із юридичною особою, обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи, в тому числі й повноважень виконавчого органу товариства, загалом не мають юридичної сили, хоча б відповідні обмеження й існували на момент укладення договору.

З огляду на наведене, визнання судом недійсним рішення загальних зборів учасників товариства саме по собі не може слугувати єдиною підставою для висновку про недійсність договору. Такий дого-

¹³⁹ Постанова Верховного Суду України від 23.09.2015 у справі № 3–502гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51998169>

вір може бути визнаний недійсним із зазначених підстав у тому разі, якщо буде встановлено, що сама третя особа, контрагент юридичної особи за договором, діяла недобросовісно і нерозумно»¹⁴⁰.

Слід також враховувати, що відповідно до ч. 3 ст. 238 ЦК України представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом.

Порушення вказаної вимоги є окремою підставою для визнання договору недійсним.

У **Постанові від 23.09.2014 у справі № 3–110rc14 ВСУ** зауважив, що «суд касаційної інстанції не звернув уваги на той факт, що спірний договір оренди нежитлового приміщення всупереч вимогам ч. 3 ст. 238 ЦК України, було укладено від імені орендодавця та орендаря однією і тією ж особою, тобто договір направлений на реалізацію інтересів однієї особи. Таким чином, висновок Вищого господарського суду України про відсутність підстав для застосування положень ст.ст. 203, 215 ЦК України та визнання договору недійсним, суперечить вимогам чинного законодавства і не відповідає фактичним обставинам справи»¹⁴¹.

5.4. Визнання недійсними правочинів у сфері кредитних правовідносин

Форма кредитного договору

Відповідно до ч. 1 ст. 1054 ЦК України за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти.

Згідно з ст. 1055 ЦК України кредитний договір укладається у письмовій формі. Кредитний договір, укладений з недодержанням письмової форми, є нікчемним.

¹⁴⁰ Постанова Верховного Суду України від 21.09.2016 у справі № 902/841/15, 3–728rc16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61849501>

¹⁴¹ Постанова Верховного Суду України від 23.09.2014 у справі № 3–110rc14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40821958>

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про споживче кредитування»¹⁴², який набрав чинності 10.06.2017, договір про споживчий кредит, договори про надання додаткових та супутніх послуг кредитором і третіми особами та зміни до них укладаються у письмовій формі (у паперовому або електронному вигляді з накладенням електронних підписів, електронних цифрових підписів, інших аналогів власноручних підписів (печаток) сторін у порядку, визначеному законодавством). Кожна сторона договору отримує по одному примірнику договору з додатками до нього. Примірник договору, що належить споживачу, має бути переданий йому невідкладно після підписання договору сторонами.

Примірник укладеного в електронному вигляді договору про споживчий кредит та додатки до нього надаються споживачу у спосіб, що дозволяє встановити особу, яка отримала примірник договору та додатків до нього, зокрема шляхом направлення на електронну адресу або іншим шляхом з використанням контактних даних, зазначених споживачем під час укладення договору про споживчий кредит.

Обов'язок доведення того, що один з оригіналів договору (змін до договору) був переданий споживачу, покладається на кредитодавця.

Слід розмежовувати випадки недотримання письмової форми, наслідком чого є нікчемність договору, та підробки підпису однієї із сторін або підписання договору неуповноваженою особою, наслідком чого є його оспоруваність.

У п. 8 Аналізу ВССУ щодо застосування постанови Пленуму ВСУ № 9 зазначено, що останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості розгляду судами цивільних справ за позовами позичальників, поручителів до банків, інших фінансових установ про визнання недійсними основних договорів та договорів забезпечення виконання зобов'язань з підстав їх підписання не позивачами, а іншими особами. Наприклад, згідно з ухвалою **ВССУ від 27.04.2016 (провадження за касаційною скаргою № 6–31645св15¹⁴³)** судами попередніх інстанцій було встановлено, що відповідно до доручення В.О.М. уповноважила В.С.С. на укладення від її імені будь-яких договорів цивільно-правового характеру, кредитний договір був під-

¹⁴² Закон України «Про споживче кредитування» від 15.11.2016 № 1734-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19>

¹⁴³ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.04.2016 у справі № 308/14875/13ц, 6–31645св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57616531>

писаний В.С.С., а тому суди дійшли висновку про відсутність підстав для визнання недійсними кредитного договору та договору іпотеки. ВССУ зазначив, що підписання договору від імені особи, яка його уклала, іншою особою, без зазначення про це у договорі з наведеним правових підстав вчинення підпису за іншу особу, є підставою для визнання його недійсним, з урахуванням чого ухвала апеляційного суду була скасована, а справа направлена на новий розгляд до цього суду¹⁴⁴.

Застосування законодавства про захист прав споживачів до кредитних правовідносин

Уже зазначалось, що з 10.06.2017 набрав чинності Закон України «Про споживче кредитування» від 15.11.2016 № 1734-VIII, а відтак саме цей Закон встановлює додаткові гарантії прав споживачів при укладенні договорів про споживче кредитування після 10.06.2017.

Відповідно до п.п. 1, 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про споживче кредитування» договір про споживчий кредит – вид кредитного договору, за яким кредитодавець зобов’язується надати споживчий кредит у розмірі та на умовах, встановлених договором, а споживач (позичальник) зобов’язується повернути кредит та сплатити проценти за користування кредитом на умовах, встановлених договором, а споживчий кредит – грошові кошти, що надаються споживачу (позичальникові) на придбання товарів (робіт, послуг) для задоволення потреб, не пов’язаних з підприємницькою, незалежною професійною діяльністю або виконанням обов’язків найманого працівника.

Згідно з ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції, чинній з 10.06.2017¹⁴⁵, цей Закон застосовується до відносин споживчого кредитування у частині, що не суперечить Закону України «Про споживче кредитування».

Отже застосовність законодавства про захист прав споживачів до певного кредитного договору залежатиме, насамперед, від цілей наданого кредиту.

¹⁴⁴ Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз’яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnyumy/#more-963>

¹⁴⁵ Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

Наприклад, у **Постанові ВСУ від 16.11.2016 у справі № 234/169/15-ц, 6–1746цс16** зазначено, що «...оскільки відповідно до умов кредитного договору від 26 червня 2008 року, що укладений між сторонами, банк надав позичальнику кредит на споживчі цілі, особливості регулювання відносин сторін визначаються Законом України «Про захист прав споживачів»...»¹⁴⁶.

Разом з тим, у **рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 10.11.2011 № 15-рп/2011** розглядалось клопотання про офіційне тлумачення положень п. 23 ст. 1, абз. 2 ч. 4, п. 2 ч. 7 ст. 11, ч. 8 ст. 18, ч. 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями ч. 4 ст. 42 Конституції України, аргументоване неоднозначним застосуванням вказаних положень судами України та органами виконавчої влади, оскільки суди поширюють дію вказаного Закону лише на правовідносини, що виникають на стадії укладення договору споживчого кредиту, а органи виконавчої влади, навпаки, виходять з того, що дія Закону поширюється на правовідносини сторін договору споживчого кредиту не тільки на стадії його укладення, а й на стадії виконання.

КСУ виходив, зокрема, з того, що у ч. 3 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» було встановлено правила збору та використання інформації щодо споживача як на стадії укладення договору споживчого кредиту, так і в процесі його виконання. Положення ч.ч. 4–11 ст. 11 вказаного Закону передбачали такі права споживача, які за своїм змістом можливо реалізувати лише під час виконання договору споживчого кредиту. Зокрема, це право споживача протягом певного терміну відкликати згоду на укладення договору про надання споживчого кредиту без пояснення причин; не бути примушеним під час виконання кредитного договору сплачувати платежі, встановлені на незаконних засадах; достроково повернути споживчий кредит; не бути примушеним достроково повернути суму споживчого кредиту у разі незначних порушень договору; бути захищеним від суспільного поширення інформації про несплату боргу тощо. Права споживачів на стадії виконання кредитного договору передбачаються також положеннями ст. 1056–1 ЦК України, ч. 4 ст. 55 Закону України «Про банки і банківську діяльність», ч. 2 ст. 6 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», згідно

¹⁴⁶ Постанова Верховного Суду України від 16.11.2016 у справі № 234/169/15-ц, 6–1746цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62880984>

з якими банкам заборонено в односторонньому порядку змінювати умови укладених з клієнтами договорів, зокрема збільшувати розмір процентної ставки за кредитними договорами, за винятком випадків, встановлених законом. Таким чином, КСУ дійшов висновку, що положення Закону України «Про захист прав споживачів», які були предметом офіційного тлумачення у справі, спрямовані на захист прав споживачів кредитних послуг та збалансування цих прав з іншими суспільними цінностями, що захищаються публічною владою. Тому в аспекті конституційного звернення положення п. п. 22, 23 ст. 1, ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями ч. 4 ст. 42 Конституції України слід розуміти так, що їх дія поширюється на правовідносини між кредитором та позичальником (споживачем) за договором про надання споживчого кредиту, що виникають як під час укладення, так і виконання такого договору¹⁴⁷.

Водночас, у **постанові ВСУ від 02.12.2015 № 6–1341цс15** зроблено висновок про більш вузьку сферу дії Закону України «Про захист прав споживачів»:

«...За змістом статей 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів» до договорів зі споживачами про надання споживчого кредиту застосовуються положення цього Закону про несправедливі умови в договорах, зокрема про встановлення обов'язкових для споживача умов, з якими він не мав реальної можливості ознайомитися перед укладенням договору; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права в односторонньому порядку змінювати умови договору на власний розсуд або на підставах, не зазначених у договорі; передбачення зміни в будь-яких витратах за договором, крім відсоткової ставки. Продавець (виконавець, виробник) не повинен включати в договори зі споживачем умови, які є несправедливими. Умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Якщо положення договору визнано несправедливим, включаючи ціну договору, таке положення може бути змінено або визнане недійсним. Положення, що було визнане недійсним, вважається таким з моменту укладення договору.

Закон України «Про захист прав споживачів» застосовується до спорів, які виникли з кредитних правовідносин, лише в тому разі,

¹⁴⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі про захист прав споживачів кредитних послуг від 10.11.2011 № 15-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11>

якщо підставою позову є порушення порядку надання споживачеві інформації про умови отримання кредиту, типові процентні ставки, валютні знижки тощо, які передують укладенню договору.

У справі, яка переглядається, суди встановили, що спірний договір споживчого кредиту підписаний сторонами, які досягли згоди з усіх істотних умов договору, мали необхідний обсяг цивільної дієздатності, а їх волевиявлення було вільним і відповідало їхній внутрішній волі; позивачка на момент укладення договору не заявляла додаткових вимог щодо умов спірного договору та в подальшому виконувала його умови; відповідач надав позивачці документи, які передували укладенню кредитного договору, у тому числі й щодо сукупної вартості кредиту, реальної процентної ставки; у додатках до договору споживчого кредиту «Загальна вартість кредиту» та «Графік погашення кредиту», які підписані позивачкою, міститься повна інформація стосовно умов кредитування.

Отже, у цій справі суди дійшли правильного висновку про відсутність правових підстав для визнання недійсними договору споживчого кредиту та договору іпотеки, правильно застосувавши положення статей 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»...»¹⁴⁸.

На нашу думку, вирішуючи питання про застосовність положень Закону України «Про захист прав споживачів» до спорів у сфері кредитних правовідносин слід виходити зі змісту конкретного положення закону та його впливу на права позивача. Водночас, підставою для недійсності кредитного або іншого договору у цій сфері завжди будуть лише обставини, які існували саме на момент його укладення, а тому обставини виконання такого договору не можуть свідчити про протиправність самого договору. Наприклад, у **Постанові від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц ВС** зазначив, що «...не становлять підставу недійсності кредитного договору ... доводи щодо порушення банком порядку зарахування коштів на погашення кредиту, оскільки такі посилання позивача стосуються правильності розрахунку кредитної заборгованості, а не дійсності правочину, на підставі якого виникли правовідносини між сторонами...»¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Постанова Верховного Суду України від 02.12.2015 у справі № 6-1341цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54163805>

¹⁴⁹ Постанова Верховного Суду від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78628101>

Правомірність споживчих кредитів в іноземній валюті.

До 15.10.2011 банки мали право надавати кредити в іноземній валюті на підставі генеральної ліцензії (індивідуальна ліцензія не вимагалась).

Так, відповідно до п.п. 10, 11 Постанови Пленуму ВССУ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» згідно зі ст. 99 Конституції України грошовою одиницею України є гривня. Вказана стаття визначає правовий статус гривні, але не встановлює сферу її обігу, а статтею 192 ЦК України передбачено, що іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом.

Отже, банк як фінансова установа, отримавши у встановленому законом порядку (ст. 19, 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність») банківську та генеральну ліцензії на здійснення валютних операцій або письмовий дозвіл на здійснення операцій із валютними цінностями, який до переоформлення Національним банком України відповідних ліцензій на виконання вимог пункту 1 розділу II Закону України від 15 лютого 2011 року № 3024-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності банків» є генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій, має право здійснювати операції з надання кредитів у іноземній валюті (п. 2 ст. 5 Декрету про валютне регулювання).

Щодо вимог пп. «в» п. 4 ст. 5 цього Декрету, який передбачає наявність індивідуальної ліцензії Національного банку України на здійснення операцій щодо надання та одержання резидентами кредитів у іноземній валюті, якщо терміни і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі, то, оскільки на цей час законодавством України не встановлено термінів і сум кредитів у іноземній валюті як критеріїв їх віднесення до сфери дії режиму індивідуального ліцензування, ця норма не може застосовуватись судами.

У разі виникнення спору щодо отримання сторонами кредитного договору індивідуальної ліцензії на використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави (пп. «г» п. 4 ст. 5 Декрету про валютне регулювання) суд має виходити з того, що Національним банком України на виконання положень ст. 11 цього Декрету, ст. 44 Закону України «Про Національний банк України» в межах своїх повноважень прийнято По-

ложення про порядок видачі Національним банком України індивідуальних ліцензій на використання іноземної валюти на території України як засобу платежу, затверджене постановою Правління Національного банку України від 14.10.2004 № 483 (зареєстровано у Міністерстві юстиції України 09.11.2004 № 1429/10028). Згідно з п. 1.5 цього Положення використання іноземної валюти як засобу платежу без ліцензії дозволяється, якщо ініціатором або отримувачем за валютною операцією є уповноважений банк (ця норма стосується лише тих операцій уповноваженого банку, на здійснення яких Національний банк видав йому банківську ліцензію та письмовий дозвіл на здійснення операції з валютними цінностями, який до переоформлення Національним банком України відповідних ліцензій на виконання вимог пункту 1 розділу II Закону України від 15.02.2011 № 3024-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності банків» генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій, або генеральну ліцензію на здійснення валютних операцій).

У зв'язку з наведеним суди повинні виходити з того, що надання та одержання кредиту в іноземній валюті, сплата процентів за таким кредитом не потребують наявності індивідуальної ліцензії на використання іноземної валюти на території України як засобу платежу у жодній зі сторін кредитного договору.

16.10.2011 набрали чинності зміни до ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів», згідно з якими надання (отримання) споживчих кредитів у іноземній валюті на території України забороняється.

У зв'язку із зазначеним суди повинні виходити з того, що договір, предметом якого є споживчий кредит в іноземній валюті, укладений після набрання чинності Законом України від 22.09.2011 № 3795-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг», за позовом заінтересованої особи може бути визнаний судом недійсним (п. 13 Постанови Пленуму ВССУ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин»).

Таким чином, договір про споживче кредитування в іноземній валюті, укладений після 16.10.2011 є оспорюваним.

Порушення права споживача на інформацію та несправедливі умови договору.

Відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції, чинній до 09.06.2017р, перед укладенням договору про надання споживчого кредиту кредитордавець зобов'язаний повідомити споживача у письмовій формі про: 1) особу та місцезнаходження кредитодавця; 2) кредитні умови, зокрема: а) мету, для якої споживчий кредит може бути витрачений; б) форми його забезпечення; в) наявні форми кредитування з коротким описом відмінностей між ними, в тому числі між зобов'язаннями споживача; г) тип відсоткової ставки; г) суму, на яку кредит може бути виданий; д) орієнтовну сукупну вартість кредиту (в процентному значенні та грошовому виразі) з урахуванням відсоткової ставки за кредитом та вартості всіх послуг (реєстратора, нотаріуса, страховика, оцінювача тощо), пов'язаних з одержанням кредиту та укладенням договору про надання споживчого кредиту; е) строк, на який кредит може бути одержаний; є) варіанти повернення кредиту, включаючи кількість платежів, їх частоту та обсяги; ж) можливість дострокового повернення кредиту та його умови; з) необхідність здійснення оцінки майна та, якщо така оцінка є необхідною, ким вона здійснюється; и) податковий режим сплати відсотків та про державні субсидії, на які споживач має право, або відомості про те, від кого споживач може одержати докладнішу інформацію; і) переваги та недоліки запропонованих схем кредитування. У разі ненадання зазначеної інформації суб'єкт господарювання, який повинен її надати, несе відповідальність, встановлену статтями 15 і 23 цього Закону.

Статті 15 та 23 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачають такі наслідки порушення прав споживача як виникнення у нього права на розірвання договору, на відшкодування завданої шкоди, застосування штрафних санкцій тощо, проте не містять норм про недійсність договору внаслідок такого порушення.

Відповідно до ч. 4 ст. 6 Закону України «Про споживче кредитування» перед укладенням договору про споживчий кредит кредитний посередник повинен надати споживачу в письмовій формі інформацію про: 1) своє найменування (прізвище, ім'я, по батькові) та місцезнаходження; 2) державну реєстрацію (для фізичних осіб – підприємців та юридичних осіб); 3) те, чи є кредитний посередник кредитним брокером чи кредитним агентом, сферу власних повноважень; 4) найменування кредитодавця (кредитодавців), в інтересах якого (яких) діє кредитний посередник; 5) перелік послуг, які пропонує кредитний

посередник; б) розмір винагороди (комісійного збору) чи іншої плати за послуги кредитного посередника. У разі якщо кредитний посередник представляє інтереси кількох кредиторів одночасно, він має поінформувати про це споживача та надати йому однаковий обсяг інформації щодо пропозицій усіх кредиторів, а також зобов'язаний не допускати дискримінації окремих кредиторів.

Відповідно до ч. 5 ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування» умови договору про споживчий кредит, які обмежують права споживача порівняно з правами, встановленими цим Законом, є нікчемними.

Водночас ненадання споживачу повної інформації щодо умов кредитування не охоплюється ч. 5 ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування», оскільки вказані обставини можуть мати лише до укладення договору та не стосуються обмеження прав споживача умовами договору.

Таким чином, як Закон України «Про захист прав споживачів», так і Закон України «Про споживче кредитування» самі по собі не передбачають недійсність споживчого кредитного договору у випадку порушення права споживача на отримання інформації щодо кредитування перед його укладення.

Водночас, таке порушення може стати підставою для висновку про укладення відповідного договору споживачем під впливом помилки (ст. 229 ЦК України) або обману (ст. 230 ЦК України).

Наприклад, в ухвалі від **23.09.2015** у справі № **6–10901св15 ВССУ** погодився з висновками судів попередніх судових інстанцій, які, встановивши, що на момент звернення позивача до банку із заявою-анкетною про видачу кредиту у фінансовій установі діяла затверджена форма переддоговірної роботи, яка всупереч вимогам Закону України «Про захист прав споживачів» йому не була надана, що призвело до укладення кредитного договору на невигідних для нього як споживача умовах за прибутковою для банку ануїтетною схемою, дійшли висновку, що формування волі позичальника на укладення спірного правочину відбувалось під впливом інформації, яка не відповідає дійсності. Крім того, суди зазначили, що виконання спірного правочину направлене на отримання кредитором прихованого прибутку та виникнення непередбачених втрат у боржника. Ураховуючи висновок судово-економічної експертизи, суди дійшли висновку що в діях відповідача наявний умисел, який полягає в замовчуванні реальної

ціни фінансової послуги, що є підставою для визнання кредитного договору недійним на підставі ст. 230 ЦК України¹⁵⁰.

Крім того, в окремих судових рішеннях порушення права споживача трактується як одна із ознак несправедливості умов кредитного договору.

Згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції, чинній до 09.06.2017, продавець (виконавець, виробник) не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими. Умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача.

В ухвалі від **25.05.2016 у справі № 667/3659/15-ц ВССУ** погодився з висновками судів попередніх судових інстанцій про недійсність договору про надання споживчого кредиту, оскільки він не відповідає вимогам ст.ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів», зокрема відповідач не довів надання позичальнику як споживачу фінансових послуг банку повної інформації про кредитні умови, що передбачено Правилами надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затвердженими постановою Правління Національного банку України від 10.05.2007 № 168; розрахунок платежів споживача проведений поверхово, оскільки у ньому зазначено тільки два показники – дату платежу та суму, що підлягає сплаті і й не вказано, із чого складаються ці суми, а також немає інформації щодо кінцевих сум; усупереч пункту 3.2 вказаних Правил банк не надав споживачу графіка платежів із зазначенням сум погашення основного боргу, відсотків за користування кредитом та інших супутніх послуг чи фінансових зобов'язань споживача за кожним платіжним періодом, і такий графік між сторонами не підписувався. Крім того, врахувавши висновок експертизи про невідповідність процентної ставки, вказаної у договорі, реально сплачуваній, суди дійшли висновку про те, що зазначена у договорі сума кредиту не відповідає його умовам і вартості. Орієнтована сукупна вартість кредиту становить значно більшу суму, яка в договорі відсутня, як і будь-які посилання на неї¹⁵¹.

¹⁵⁰ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.09.2015 у справі № 6–10901св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51750128>

¹⁵¹ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25.05.2016 у справі № 667/3659/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57926384>

У деяких рішеннях суди, визнаючи недійсним договір споживчого кредитування, зазначають усі вищенаведені підстави: і введення в оману внаслідок ненадання інформації, і несправедливість умов договору.

В ухвалі ВССУ від 22.10.2014 у справі № 6–26251св14 суд касаційної інстанції дійшов висновку про те, що умови кредитного договору є несправедливими в цілому, суперечать принципу добросовісності, що є наслідком істотного дисбалансу договірних прав і обов'язків на погіршення становища споживача. Всупереч нормам ст.ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів» банк не надав позивачу в письмовій формі повної інформації про умови кредитування та про орієнтовну сукупну вартість кредиту, яка надається перед укладенням кредитного договору; до спірного договору банк включив положення, що є несправедливими, оскільки вони містять умови про зміни у витратах; з урахуванням додаткових нарахувань процент за користування кредитом збільшився, існує дисбаланс зарахування процентів і тіла кредиту; графік погашення кредиту позичальнику не видавався, що є підставою для визнання спірного кредитного договору, договорів іпотеки та поруки недійсними¹⁵².

Ознаки несправедливих умов договору про споживче кредитування.

Відповідно до ч. ч. 2, 5 ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Якщо положення договору визнано несправедливим, включаючи ціну договору, таке положення може бути змінено або визнано недійсним.

Згідно з ч. 5 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції, чинній до 09.06.2017, до договорів із споживачами про надання споживчого кредиту застосовуються положення цього Закону про несправедливі умови в договорах, зокрема положення, згідно з якими:

- 1) для надання кредиту необхідно передати як забезпечення повну суму або частину суми кредиту чи використати її повністю або частково для покладення на депозит, або викупу цінних паперів, або інших фінансових інструментів, крім випадків, коли споживач одержує за таким депозитом, такими цінними

¹⁵² Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 22.10.2014 у справі № 6–26251св14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41242672>

- паперами чи іншими фінансовими інструментами таку ж або більшу відсоткову ставку, як і ставка за його кредитом;
- 2) споживач зобов'язаний під час укладення договору укласти інший договір з кредитором або третьою особою, визначеною кредитором, крім випадків, коли укладення такого договору вимагається законодавством та/або коли витрати за таким договором прямо передбачені у складі сукупної вартості кредиту для споживача;
 - 3) передбачаються зміни в будь-яких витратах за договором, крім відсоткової ставки;
 - 4) встановлюються дискримінаційні стосовно споживача правила зміни відсоткової ставки.

Таким чином, розглядаючи справи про визнання недійсними кредитних договорів (або їх окремих умов) з мотивів їх несправедливості необхідно в сукупності оцінювати усі обставини справи з точки зору їх відповідності правилам ст.ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції, чинній на момент укладення договору.

Наприклад, у **постанові від 12.09.2012 у справі № 6–80цс12 ВСУ** зазначив, що аналіз ч. 5 ст. 11, ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» дає підстави для висновку, що несправедливими є положення договору про споживчий кредит, які містять умови про зміни у витратах, зокрема, за обслуговування кредиту та за дострокове погашення кредиту, якщо вони визначені формулою зі змінними величинами, і це є підставою для визнання таких положень недійсними. Оскільки за умовами спірного кредитного договору плата за обслуговування кредиту та за дострокове погашення кредиту була не конкретною сумою, а формулою зі змінними величинами, така умова суперечила як ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів», так і затвердженому сторонами графіку платежів, за яким боржник повинен сплачувати щомісяця фіксовану суму, де розмір щомісячної плати за обслуговування кредиту на весь період дії договору дорівнював нулю. Вказані обставини стали підставою для скасування ухвали ВССУ та направлення справи на новий касаційний розгляд¹⁵³.

У **Постанові від 11.05.2016 у справі № 6–3020цс15 ВСУ** вказав про існування підстав для задоволення позову з мотивів несправедливості умов укладеного договору з огляду на наступне:

¹⁵³ Постанова Верховного Суду України від 12.09.2012 у справі № 6–80цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26199014>

«...Аналіз указаних норм дає підстави для висновку, що несправедливими є положення договору фінансового лізингу, які містять умови про зміни у витратах, зокрема щодо плати за дострокове його погашення.

Суд першої інстанції установив, що аналіз змісту спірного договору фінансового лізингу від 30 вересня 2014 року, укладеного між сторонами, дає підстави дійти висновку, що в договорі виключені та обмежені права лізингоодержувача як споживача стосовно лізингодавця у разі неналежного виконання ним обов'язків, передбачених договором та законом, звужені обов'язки та значно розширені права лізингодавця, зокрема виконання зобов'язань забезпечено лише відповідальністю лізингоодержувача; у пунктах 12.1, 12.2, 12.3, 12.7, 12.10, 12.11, 12.12 договору передбачена сплата лізингоодержувачем штрафів, пені, при цьому адекватного захисту його прав від неналежного виконання договірних зобов'язань лізингодавцем умови договору не передбачають; договором встановлено право лізингодавця змінювати та розривати договір в односторонньому порядку, однак таке право не передбачається для лізингоодержувача, якому встановлено жорсткі зобов'язання та непропорційно великий розмір штрафу.

Апеляційний суд, відмовляючи в задоволенні позовних вимог, з висновками якого погодився й суд касаційної інстанції, зазначеного вище не врахував та дійшов помилкового висновку про укладення між сторонами цивільно-правового договору з дотриманням усіх передбачених чинним законодавством вимог.

Суд першої інстанції обґрунтовуючи рішення про часткове задоволення позову у зв'язку з несправедливими умовами, указаними у статті 18 Закону № 1023-ХІІ, вірно вирішив справу по суті...»¹⁵⁴.

Відповідно до п. 3.6 Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджених Постановою правління Національного банку України від 10 травня 2007 року № 168¹⁵⁵ (діяли до набрання чинності Постановою правління Національного Банку України від 08.06.2017 № 49 «Про затвердження Правил розрахунку банками України загальної

¹⁵⁴ Постанова Верховного Суду України від 11.05.2016 у справі № 6-3020цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57787451>

¹⁵⁵ Правила надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджені Постановою Правління Національного банку України від 10.05.2007 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0541-07>

вартості кредиту для споживача та реальної річної процентної ставки за договором про споживчий кредит»), банки не мають права встановлювати платежі, які споживач має сплатити на користь банку за дії, які банк здійснює на власну користь (ведення справи, договору, облік заборгованості споживача тощо), або за дії, які споживач здійснює на користь банку (прийняття платежу від споживача, тощо), або що їх вчиняє банк або споживач з метою встановлення, зміни або припинення правовідносин (укладення кредитного договору, внесення змін до нього, прийняття повідомлення споживача про відкликання згоди на кредитного договору тощо).

Подібні положення у договорах про споживче кредитування розглядаються як несправедливі.

Наприклад, **Постановою ВСУ від 16.11.2016 у справі № 6–1746цс16** скасовано рішення судів апеляційної та касаційної інстанції та залишено в силі рішення суду першої інстанції про визнання договору частково недійсним, оскільки «...суди апеляційної та касаційної інстанцій, дійшовши висновку про те, що обслуговування кредиту є супутньою послугою, за надання якої можливе встановлення комісії, не звернули уваги, що, встановивши в кредитному договорі сплату щомісячної комісії за обслуговування кредиту, відповідач не зазначив, які саме послуги за вказану комісію надаються позивачу. При цьому відповідач нараховував, а позивач сплатив комісію за послуги, що супроводжують кредит, а саме за компенсацію сукупних послуг банку за рахунок позивача, що є незаконним...»¹⁵⁶.

Ще одним прикладом несправедливої умови кредитного договору є умови про встановлення комісій за видачу кредиту, за його дострокове повернення та за консультації за кредитними операціями у залежності від суми виданого кредиту.

У **Постанові від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц ВС** дійшов висновку, що «комісія за видачу кредиту у розмірі 1,5% від суми кредиту, комісія у розмірі 2% від початкової суми кредиту за дострокове повернення кредиту та комісія за консультації за кредитними операціями у розмірі 0,75% є платою за послуги, що супроводжують кредит, а саме: за компенсацію сукупних послуг банку за рахунок позивача, що є незаконним в силу частини п'ятої статті 11, частин першої, другої, п'ятої, сьомої статті 18 Закону України «Про захист прав споживачів».

¹⁵⁶ Постанова Верховного Суду України від 16.11.2016 у справі № 234/169/15-ц, 6–1746цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62880984>

Слід також звернути увагу, що відповідно до ст. 217 ЦК України недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

Відтак у вказаній **Постанові ВС від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц** зазначено, що «суди неправильно застосували вищенаведені норми матеріального права, що призвело до неправильного вирішення справи та відповідно до статті 412 ЦПК України є підставою для скасування судових рішень із ухваленням нового рішення про визнання пунктів 1.3.2, 4.3.12 кредитного договору, пунктів 1.1.1 (в частині комісії), 2.10 додаткової угоди № 1 до кредитного договору недійсними.

В іншій частині позову необхідно відмовити, у тому числі й у частині оспорення договорів забезпечення кредиту, оскільки основне зобов'язання залишається дійсним за виключенням пунктів 1.3.2, 4.3.12 кредитного договору, пунктів 1.1.1 (в частині комісії), 2.10 додаткової угоди № 1 до кредитного договору»¹⁵⁷.

Недійсність правочинів, вчинених органами управління та керівниками банку після призначення уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб

У **Постанові ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6–1601цс15** зазначено, що «...відповідно до частини третьої статті 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» та пункту 1.3 глави 1 розділу III рішення Фонду від 5 липня 2012 року № 2 «Про затвердження Положення про виведення неплатоспроможного банку з ринку» правочини, вчинені органами управління та керівниками банку після призначення уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб є нікчемними.

Згідно з частиною першої статті 42 Закону України від 7 грудня 2000 року № 2121-III «Про банки і банківську діяльність» керівниками банку є голова, його заступники та члени ради банку, голова, його заступники та члени правління (ради директорів), головний бухгалтер, його заступник, керівники відокремлених підрозділів банку.

¹⁵⁷ Постанова Верховного Суду від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

За змістом статті 23 цього Закону відокремленими підрозділами банку є філії, відділення, представництва тощо, які відкриває банк на території України в разі його відповідності вимогам щодо відкриття відокремлених підрозділів, встановленим нормативно-правовими актами Національного банку України.

Отже, керівники відокремлених структурних підрозділів (філій) є також керівниками банку, а тому відповідно до частини третьої статті 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» правочини, вчинені ними після призначення уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, є нікчемними...»¹⁵⁸.

Наслідки недійсності кредитного договору

Відповідно до ч. 1 ст. 1057–1 ЦК України у разі визнання недійсним кредитного договору суд за заявою сторони в обов'язковому порядку застосовує наслідки недійсності правочину, передбачені ч. 1 ст. 216 цього Кодексу, та визначає грошову суму, яка має бути повернута кредитодавцю. Така сума визначається з урахуванням сплачених позичальником сум основного зобов'язання, відсотків за користування кредитними коштами, комісійних винагород банку тощо (п. 2.4 Постанови Пленуму ВГСУ від 24.11.2014р. № 1 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів»).

При цьому не має значення, з яких причин (підстав) договір визнається недійсним.

Крім того, згідно з ст. 1057–1 ЦК України визнаючи недійсним кредитний договір, у якому виконання зобов'язання позичальника забезпечено заставою майна позичальника або поручителя, суд за заявою кредитодавця накладає на таке майно арешт.

Арешт на майно підлягає зняттю, якщо протягом 30 днів з дня набрання законної сили рішенням суду про визнання недійсним кредитного договору кошти у розмірі, визначеному судом, будуть повернуті кредитодавцю. Якщо у зазначений строк зобов'язання повернути кошти не виконано, кредитодавець має право звернутися до суду з позовом про звернення стягнення на арештоване майно.

Арешт на майно, накладений відповідно до частини другої цієї статті, підлягає зняттю після виконання зобов'язання повернути кредитодавцю кошти у розмірі, визначеному судом.

¹⁵⁸ Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–1601ц15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56160777>

Визнаючи недійсним договір застави, який забезпечував виконання зобов'язання позичальника за кредитним договором, суд за заявою кредитодавця накладає арешт на майно, яке було предметом застави. Такий арешт підлягає зняттю після виконання зобов'язання повернути кредитодавцю кошти за кредитним договором, а у разі визнання кредитного договору недійсним – після виконання зобов'язання повернути кредитодавцю кошти в розмірі, визначеному судом відповідно до частини першої цієї статті.

Вимоги до договорів іпотеки та наслідки їх недотримання

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про іпотеку» іпотечний договір укладається між одним або кількома іпотекодавцями та іпотекодержателем у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Іпотечний договір повинен містити такі істотні умови: 1) для іпотекодавця та іпотекодержателя – юридичних осіб відомості про: для резидентів – найменування, місцезнаходження та ідентифікаційний код в Єдиному державному реєстрі юридичних та фізичних осіб – підприємців; для нерезидентів – найменування, місцезнаходження та державу, де зареєстровано особу; для іпотекодавця та іпотекодержателя – фізичних осіб відомості про: для громадян України – прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання із зазначенням адреси та індивідуальний ідентифікаційний номер у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів; для іноземців, осіб без громадянства – прізвище, ім'я, по батькові (за наявності), адресу постійного місця проживання за межами України; 2) зміст та розмір основного зобов'язання, строк і порядок його виконання та/або посилання на правочин, у якому встановлено основне зобов'язання; 3) опис предмета іпотеки, достатній для його ідентифікації, та/або його реєстраційні дані, у тому числі кадастровий номер. У разі іпотеки земельної ділянки має зазначатися її цільове призначення; 4) посилання на видачу заставної або її відсутність.

У разі відсутності в іпотечному договорі однієї з вказаних вище істотних умов він може бути визнаний недійсним на підставі рішення суду.

Крім того, у випадку існування прав неповнолітніх осіб щодо об'єкту нерухомості для передачі такого об'єкту у іпотеку необхідним

є також згода органу опіки і піклування. Наслідки відсутності такої згоди детально висвітлені у розділі 5.3 цього посібника.

Недійсність договору іпотеки, укладеного без згоди іншого з подружжя.

Питання наслідків передачі в іпотеку майна, належного подружжю на праві спільної власності, без згоди одного із подружжя є досить непростим, що спричинило неодноразову зміну судової практики.

Відповідно до ч. 4 ст. 9 ЦК України правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника у разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень.

У **Постанові ВСУ від 23.05.2012 у справі № 6–37цс12** зазначено, що «...розпорядження ж об'єктом спільної власності (часткової чи сумісної) має свої особливості.

Згідно зі ст. 358 ЦК України право спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їх згодою.

Як ст. 578 ЦК України, так і спеціальна норма – ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку», передбачають, що майно, що є у спільній власності, може бути передане в іпотеку лише за нотаріально посвідченою згодою всіх співвласників. Умовою передачі співвласником нерухомого майна в іпотеку своєї частки в спільному майні без згоди інших співвласників є виділення її в натурі та реєстрація пр. ава власності на неї як на окремий об'єкт нерухомості.

Якщо майно, яке є спільною частковою власністю, передано в іпотеку без згоди інших співвласників, то наявність таких обставин свідчить про невідповідність договору іпотеки актам цивільного законодавства, що є підставою для визнання такого правочину недійсним відповідно до положень ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 205 ЦК України...»¹⁵⁹.

У **постанові ВСУ від 30.03.2016 у справі за № 6–533цс16** сформулював додаткову умову для визнання недійсним договору іпотеки, укладеного без згоди іншого з подружжя:

«...Відповідно до статті 578 ЦК України та статті 6 Закону України «Про іпотеку» майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу (іпотеку) лише за згодою усіх співвласників.

Така згода за своєю правовою природою є одностороннім право-

¹⁵⁹ Постанова Верховного Суду України від 23.05.2012 у справі № 6–37цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24704789>

чином. Згідно із частиною першою статті 219 ЦК України у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним.

Разом з тим, відсутність такої згоди сама по собі не може бути підставою для визнання договору, укладеного одним із подружжя без згоди другого з подружжя, недійсним.

Так, пунктом 6 статті 3 ЦК України до засад цивільного законодавства віднесено, серед іншого, добросовісність.

Відповідно до частини другої статті 369 ЦК України та частини другої статті 65 СК України при укладенні одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном вважається, що він діє за згодою другого з подружжя.

З аналізу зазначених норм закону у їх взаємозв'язку слід дійти висновку, що укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо судом буде встановлено, що той з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа – контрагент за таким договором, діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, який укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя...¹⁶⁰.

Проте у **постанові від 21.11.2018 у справі № 372/504/17 ВП ВС** відступила від вказаного висновку та зазначила, що вказана позиція ВСУ про недобросовісність сторін оспорюваного договору іпотеки як обов'язкову умову для визнання його недійсним «суперечить принципу рівності як майнових прав подружжя, так і рівності прав співвласників, власність яких є спільною сумісною, без визначення часток...

Тобто якщо майно, яке є спільною частковою власністю, передано в іпотеку без згоди інших співвласників, то наявність цих обставин свідчить про невідповідність договору іпотеки актам цивільного законодавства, що є підставою для визнання такого правочину недійсним відповідно до положень частини першої статті 203, частини першої статті 205 ЦК України...

З огляду на те, що принцип верховенства права передбачає наявність правової визначеності, зокрема і при вирішенні питання

¹⁶⁰ Постанова Верховного Суду України від 30.03.2016 у справі за № 6-533цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56885456>

щодо необхідності відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних відносинах, Велика Палата Верховного Суду вважає за необхідне відступити від висновків Верховного Суду України щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладених у раніше прийнятих постановвах від 07 жовтня 2015 року у справі № 6–1622цс15, від 27 січня 2016 року у справі № 6–1912цс15 та від 30 березня 2016 року у справі № 6–533цс16, і вважає, що відсутність нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників (другого з подружжя) на укладення договору іпотеки позбавляє співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень на укладення договору про розпорядження спільним майном. Укладення такого договору свідчить про порушення його форми і відповідно до частини четвертої статті 369, статті 215 ЦК України надає іншому зі співвласників (другому з подружжя) право оскаржити договір з підстав його недійсності. При цьому закон не пов’язує наявність чи відсутність згоди усіх співвласників на укладення договору ні з добросовісністю того з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, ні третьою особою-контрагента за таким договором і не ставить питання оскарження договору в залежність від добросовісності сторін договору...¹⁶¹.

Іпотека майнових прав.

Відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку» у редакції, чинній з 14.01.2009, предметом іпотеки також може бути об’єкт незавершеного будівництва, майнові права на нього, інше нерухоме майно, яке стане власністю іпотекодавця після укладення іпотечного договору, за умови, що іпотекодавець може документально підтвердити право на набуте ним у власність відповідне нерухоме майно у майбутньому. Обтяження такого нерухомого майна іпотекою підлягає державній реєстрації у встановленому законом порядку незалежно від того, хто є власником такого майна на час укладення іпотечного договору.

У період до 14.01.2009 майнові права на об’єкт незавершеного будівництва не могли бути предметом іпотеки, а відтак такі договори можуть бути визнані недійсними. Наприклад, у **постанові ВСУ від 02.12.2015 у справі № 6–1502цс15** зазначено, що «...спірні договори іпотеки майнових прав на не закінчені будівництвом квартири були укладені 1, 2 та 16 липня 2008 року, отже ці договори були

¹⁶¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2018 у справі № 372/504/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215412>

укладені з порушенням вимог Закону України «Про іпотеку» (у редакції, яка була чинною на час укладення цих договорів), у зв'язку з чим відповідні пункти указаних договорів підлягають визнанню недійсними».

Крім того, у вказаній справі позивачем також заявлялась вимога про визнання за ним права власності на нерухоме майно на підставі договору купівлі-продажу майнових прав на квартиру, у задоволенні якої ВСУ відмовив, зазначивши, що «...за правилами статті 392 ЦК України позов про визнання права власності може бути пред'явлено, по-перше, якщо особа є власником майна, але її право оспорується або не визнається іншою особою; по-друге, якщо особа втратила документ, який засвідчує його право власності».

У справі, яка переглядається, за змістом договору купівлі-продажу майнових прав позивачка отримала лише право на набуття права власності, а не саме право власності на нерухоме майно. Отже, підстав для визнання за нею майнових прав на об'єкт інвестування на підставі статей 331, 392 ЦК України немає...»¹⁶².

При здійсненні операцій з інвестування у будівництво нерухомості непоодинокими є випадки передачі в іпотеку майнових прав на об'єкти, щодо яких укладено інвестиційні договори. Такі договори іпотеки можуть бути визнані недійсними з мотивів порушення прав відповідного інвестора.

Наприклад, у постанові ВСУ від **30.03.2016** у справі **№ 6–3129цс15** встановлено, що «...ОСОБА_1 18 червня 2009 року набув права та обов'язки інвестора за довгостроковим інвестиційним договором НОМЕР_1, уклавши з ТОВ «МакВент» договір про відступлення права вимоги, тобто на час укладення іпотечного договору від 25 січня 2010 року про передачу в іпотеку нежитлового приміщення в осях 9–13/АД спірного житлового будинку право власності на майнові права на спірні нежитлові приміщення належало позивачу».

Викладене дає підстави для висновку, що у справі, яка переглядається, суд першої інстанції, з висновками якого погодилися й суди апеляційної та касаційної інстанцій, залишив поза увагою той факт, що договір іпотеки укладено без згоди позивача, якому належали майнові права на нежитлові приміщення, які були предметом довгострокового інвестиційного договору НОМЕР_1.

¹⁶² Постанова Верховного Суду України від 02.12.2015 у справі № 6–1502цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54163701>

За таких обставин висновок судів про те, що оспорюваний договір іпотеки було укладено відповідно до вимог чинного на час його укладення законодавства та що ним не порушено права позивача, є помилковим»¹⁶³.

Аналогічний висновок зроблено, наприклад, у **постанові ВСУ від 30.01.2013 у справі № 6–168цс12**, де зазначено, що «договір іпотеки майнових прав на квартиру у незавершеному будівництвом житловому будинку, вартість якої повністю була сплачена інвестором за інвестиційною угодою, який укладено без згоди інвестора, є недійсним у силу ст.ст. 203, 215 ЦК України, як такий, що укладений з порушенням вимог ч. 2 ст. 583 ЦК України та ст. 5 Закону України «Про іпотеку» у редакції, яка була чинною на час укладення договору іпотеки»¹⁶⁴.

Наслідки недійсності договору іпотеки

Згідно з ч. 5 ст. 1057–1 ЦК України визнаючи недійсним договір застави, який забезпечував виконання зобов'язання позичальника за кредитним договором, суд за заявою кредитодавця накладає арешт на майно, яке було предметом застави. Такий арешт підлягає зняттю після виконання зобов'язання повернути кредитодавцю кошти за кредитним договором, а у разі визнання кредитного договору недійсним – після виконання зобов'язання повернути кредитодавцю кошти в розмірі, визначеному судом відповідно до частини першої цієї статті.

Трапляються випадки, коли договір іпотеки визнається недійсним судовим рішенням, яке у подальшому скасовується судом вищої інстанції. У такому випадку іпотека залишається чинною весь час з момент її реєстрації, а відтак залишаються чинними і обмеження на реалізацію майна, яке становить предмет іпотеки.

У **постанові від 02.09.2015 у справі № 6–639цс15 ВСУ** з цього приводу зазначив наступне:

«...У разі скасування незаконного судового рішення про визнання іпотеки недійсною, на підставі якого з Державного реєстру іпотек виключено запис про обтяження, дія іпотеки підлягає відновленню

¹⁶³ Постанова Верховного Суду України від 30.03.2016 у справі № 6–3129цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56973846>

¹⁶⁴ Постанова Верховного Суду України від 30.01.2013 у справі № 6–168цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29620576>

з моменту вчинення первинного запису, який виключено на підставі незаконного рішення суду, оскільки відпала підстава виключення цього запису.

Це означає, що іпотека є дійсною з моменту внесення про неї первинного запису в Державний реєстр іпотек.

Зазначений висновок узгоджується і з положенням статті 204 ЦК України, яка закріплює презумпцію правомірності правочину. Ця презумпція означає, що вчинений правочин вважається правомірним, тобто таким, що породжує, змінює або припиняє цивільні права й обов'язки, доки ця презумпція не буде спростована, зокрема, на підставі рішення суду, яке набрало законної сили.

Таким чином, у разі неспростування презумпції правомірності договору (у справі, що переглядається, у зв'язку зі скасуванням судового рішення) всі права, набуті сторонами правочину за цим договором, повинні здійснюватися, а створені обов'язки підлягають виконанню.

Тому ухвалення судом рішення про недійсність договору іпотеки, яке згодом було скасоване, не спростовує презумпції правомірності правочину, а договір іпотеки (права й обов'язки сторін) залишається чинним з моменту його первинної реєстрації в Державному реєстрі іпотек.

Отже, суд дійшов правильного висновку про збереження обтяження майна іпотекою внаслідок скасування рішення суду щодо виключення з Державного реєстру іпотек запису про обтяження цього майна іпотекою та про поширення на особу відповідно до статті 23 Закону України «Про іпотеку» статусу іпотекодавця за іпотечним договором, враховуючи те, що до неї перейшло право власності на квартиру, яка є складовою частиною будинку – предмета іпотеки...»¹⁶⁵.

Судова практика у справах про визнання договорів поруки недійсними

Відповідно до п. 19 Постанови Пленуму ВСУ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» законодавство України не передбачає обов'язку банку чи іншої фінансової установи (кредитора) інформувати поручителя перед укладенням договору поруки про фінансовий та/або інший стан позичальника. Оскільки

¹⁶⁵ Постанова Верховного Суду України від 02.09.2015 у справі № 6-639цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49955128>

особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд (частина перша статті 12 ЦК), а порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково або в повному обсязі (право вибору), то незадовільний майновий стан позичальника не є підставою для визнання договору поруки недійсним.

Крім того, не є обов'язковою умовою для укладення договору поруки також і існування згоди боржника на укладення такого договору.

У постанові від 14.08.2012 у справі № 3–35гс12 ВСУ зазначив:

«...21 березня 2011 року між ПАТ «ПриватБанк» та ПАТ «Акцент-Банк» укладено договір поруки, за умовами якого ПАТ «Акцент-Банк» виступив поручителем за виконання позивачем усіх своїх зобов'язань за кредитним договором від 15 червня 2007 року № VLV845.

Звертаючись до суду з указаним позовом, ТОВ «ВД «КуПол» посилалося на невідповідність договору поруки від 21 березня 2011 року вимогам частин третьої, п'ятої статті 203 ЦК України, вважаючи, що оспорюваний договір укладено без згоди боржника і договір не спрямований на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним...

Отже, чинним законодавством України та умовами як кредитного договору, так і оспорюваного договору поруки не встановлено обов'язок кредитора та поручителя попереджати боржника про укладення договору поруки з метою забезпечення виконання його зобов'язань перед кредитором, а волевиявлення боржника під час укладення договору поруки не є істотною умовою договору поруки.

Виходячи із положень статей 553, 554, 626 ЦК України, договір поруки є двостороннім правочином, що укладається з метою врегулювання відносин між кредитором і поручителем, порука створює права для кредитора та обов'язки для поручителя, безпосередньо на права та обов'язки боржника цей вид забезпечення виконання зобов'язання не впливає, оскільки зобов'язання боржника в цьому випадку не встановлюються, не припиняються, не змінюються.

Крім того, наслідком виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, відповідно до частини другої статті 556, пункту 3 частини першої статті 512 ЦК України може бути заміна кредитора у зобов'язанні, що згідно з частиною першою статті 516 ЦК України здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом.

Судом при вирішенні справи встановлено, що умовами кредитного договору не встановлено заборону на заміну кредитора у зобов'язанні за відсутності згоди позичальника. Натомість пунктом 7.6 кредитного договору сторони погодили, що обов'язки позичальника за згодою банку можуть бути виконані іншою особою.

Також судом не встановлено фактичних обставин стосовно того, що оспорюваний договір не спрямований на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним...»¹⁶⁶.

На відміну від іпотеки порука не є способом розпорядження майном подружжя, а відтак відсутність згоди на укладення відповідного договору іншого з подружжя не впливає на його дійсність.

У постанові ВСУ від 12.09.2012 у справі № 6–88цс12 зазначається, що «...на підставі ч. 4 ст. 65 СК України укладений одним із подружжя договір створює обов'язки для другого з подружжя лише в тому разі, якщо договір укладено в інтересах сім'ї, а майно, одержане за цим договором, використане для задоволення потреб сім'ї.

Згідно з ч. 1 ст. 553 ЦК України поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

Судом встановлено, що 30 липня 2007 року ОСОБА_10 в період зареєстрованого шлюбу з ОСОБА_11 уклав з відкритим акціонерним товариством «Райффайзен Банк Аваль», перетвореним в подальшому в ПАТ «Райффайзен Банк Аваль», договір поруки, за яким взяв на себе зобов'язання відповідати перед банком за виконання ОСОБА_13 свого обов'язку за укладеним з банком кредитним договором. За змістом цього договору його укладено ОСОБА_10 не в інтересах своєї сім'ї, а в інтересах сторонньої особи – ОСОБА_13

Згідно зі ст. 73 СК України за зобов'язаннями одного з подружжя стягнення може бути накладено лише на його особисте майно і на частку у праві спільної сумісної власності подружжя, яка виділена йому в натурі. Стягнення може бути накладено на майно, яке є спільною сумісною власністю подружжя, якщо судом встановлено, що договір був укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї і те, що було одержане за договором, використано на її потреби.

Таким чинном, оскільки договір поруки укладено ОСОБА_10 не в інтересах сім'ї, він не породжує для його дружини ОСОБА_11 ніяких обов'язків і за зобов'язаннями ОСОБА_10 за цим договором

¹⁶⁶ Постанова Верховного Суду України від 14.08.2012 у справі № 3–35rc12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25906538>

стягнення не може бути накладено на майно, яке є спільною сумісною власністю подружжя ОСОБА_10, а за його зобов'язаннями за цим договором стягнення може бути накладено лише на особисте майно ОСОБА_10 і на частку у праві спільної сумісної власності ОСОБА_10 і ОСОБА_11, яка виділена йому в натурі.

За таких обставин суд дійшов обґрунтованого висновку про відсутність передбачених законом підстав для визнання договору поруки недійсним у зв'язку з відсутністю згоди на його укладення дружини ОСОБА_10 ОСОБА_11...»¹⁶⁷.

Слід також розрізняти підстави недійсності договору поруки, визначені ст. 215 ЦК України, від підстав для припинення поруки (тобто припинення зобов'язань) відповідно до ст. 559 ЦК України.

Визнання недійсними договорів про передачу прав вимоги, що виникли на підставі кредитних договорів

На практиці досить часто трапляються спори про визнання недійсними договорів про передачу прав вимоги, що виникли на підставі кредитних договорів. Якщо відповідні права вимоги були відступлені шляхом укладення договору цесії у якості однієї із підстав недійсності такого договору вказується на відсутність ліцензії на надання фінансових послуг у покупця права вимоги. Необхідність існування ліцензії мотивується тим, що договір цесії за своїм змістом є договором факторингу, який, у свою чергу, є фінансовою послугою.

Розмежування договорів цесії та факторингу як у теорії так і на практиці є вкрай непростим питанням.

Відповідь на нього спробувала дати **ВП ВС у Постанові від 11.09.2018 у справі № 909/968/16**, зазначивши наступне:

«56. Щодо розмежування за предметом договору, то під час цесії може бути відступлене право як грошової, так і не грошової (роботи, товари, послуги) вимоги. Цивільний кодекс України передбачає лише перелік зобов'язань, у яких заміна кредитора не допускається (статті 515 Цивільного кодексу України). Предметом договору факторингу може бути лише право грошової вимоги (як такої, строк платежу

¹⁶⁷ Постанова Верховного Суду України від 12.09.2012 у справі № 6-88цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26199012>

за якою настав, так і майбутньої грошової вимоги (стаття 1078 Цивільного кодексу України).

57. Згідно з пунктом 5 частини першої статті 1 Закону фінансова послуга – це операції з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, – і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів.

58. За змістом пункту 11 частини першої статті 4 Закону факторинг є фінансовою послугою.

59. Метою укладення договору відступлення права вимоги є безпосередньо передання такого права. Метою договору факторингу є отримання клієнтом фінансування (коштів) за рахунок відступлення права вимоги до боржника.

60. При цесії право вимоги може бути передано як за плату, так і безоплатно. За договором факторингу відступлення права вимоги може відбуватися виключно за плату.

61. Ціна договору факторингу визначається розміром винагороди фактора за надання клієнтові відповідної послуги. Розмір винагороди фактора може встановлюватись по-різному, наприклад, у твердій сумі; у формі відсотків від вартості вимоги, що відступається; у вигляді різниці між номінальною вартістю вимоги, зазначеної у договорі, та її ринковою (дійсною) вартістю.

62. Якщо право вимоги відступається «за номінальною вартістю» без стягнення фактором додаткової плати, то в цьому випадку відносини факторингу відсутні, а відносини сторін регулюються загальними положеннями про купівлю-продаж з урахуванням норм стосовно заміни кредитора у зобов'язанні (частина третя статті 656 Цивільного кодексу України).

63. Договір факторингу спрямований на фінансування однією стороною другої сторони шляхом надання в її розпорядження певної суми грошових коштів. Вказана послуга за договором факторингу надається фактором клієнту за плату, розмір якої визначається договором. При цьому, сама грошова вимога, передана клієнтом фактору, не може розглядатись як плата за надану останнім фінансову послугу.

64. Плата за договором факторингу може бути у формі різниці між реальною ціною вимоги і ціною, передбаченої в договорі, право вимоги за яким передається.

65. Згідно з частиною першою статті 1084 Цивільного кодексу України якщо відповідно до умов договору факторингу фінансування клієнта здійснюється шляхом купівлі у нього фактором права грошової вимоги, фактор набуває права на всі суми, які він одержить від боржника на виконання вимоги, а клієнт не відповідає перед фактором, якщо одержані ним суми є меншими від суми, сплаченої фактором клієнтові.

66. Також розмежування розглядуваних договорів здійснюється за їх формою: правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні вчиняється у такій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредитору (стаття 513 Цивільного кодексу України). Оскільки факторинг визначено пунктом 3 частини першої статті 49 Закону України «Про банки і банківську діяльність» кредитною операцією, вимоги до такого договору визначені у статті 6 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг».

67. У даній справі суди попередніх інстанцій установили, що первісно між ПАТ «Мегабанк» та ВАТ «Івано-Франківський птахокомбінат» укладено генеральний договір на здійснення кредитних операцій та кредитний договір від 29 березня 2012 року № 08–02/2012/ГД–08–02/2012, згідно з умовами якого Банк передав Позичальнику кредит у розмірі 1 500 000 грн на поповнення обігових коштів, які Позичальник зобов'язувався повернути та сплатити 21% річних.

68. За умовами договору про відступлення права вимоги від 13 березня 2015 року ТОВ «НІКІ» зобов'язалося сплатити ПАТ «Мегабанк» грошові кошти у сумі 1 693 908,74 грн. Натомість, відповідно до пункту 2.1 цього договору ПАТ «Мегабанк» передало ТОВ «НІКІ»: право грошової вимоги до боржника (ВАТ «Івано-Франківський птахокомбінат») за генеральним договором на здійснення кредитних операцій та кредитним договором № 08–02/2012/ГД–08–02/2012 від 29 березня 2012 року, у тому числі право на стягнення (отримання) заборгованості боржника перед первісним кредитором, яка виникла станом на 13 березня 2015 року в сумі 1 693 908,74 грн, яка складається з: 1 450 000,00 грн – суми заборгованості за кредитом, 231 451,14 грн – суми заборгованості за простроченими процентами, 10 150,00 грн – суми заборгованості за нарахованими процентами, судові витрати у розмірі 2 307,60 грн; право вимоги на стягнення (отримання) від боржника будь-яких грошових нарахувань та вимог,

у тому числі передбачених кредитним договором заходів відповідальності, які виникли у первісного кредитора до боржника до моменту укладення цього договору; права вимоги, які випливають з факту неналежного виконання боржником умов кредитного договору, в тому числі право на дострокове стягнення суми кредиту, процентів та інших пов'язаних з цим сум; будь-які інші вимоги згідно з генеральним та кредитним договорами.

69. Згідно з пунктом 2.5 договору про відступлення права вимоги за кредитним договором у разі отримання після укладання цього договору від боржника коштів на виконання кредитного договору, зокрема коштів у рахунок повернення кредиту, сплати процентів за користування кредитом, які нараховані після відступлення права вимоги, та за умови виконання новим кредитором зобов'язань, визначених підпунктом 2.6.1 цього договору, не пізніше дня, наступного за днем отримання коштів, перерахувати ці кошти новому кредитору як стороні у кредитному договорі й належному отримувачу коштів на виконання кредитного договору.

70. Також у пункті 5.2 договору про відступлення права вимоги за кредитним договором сторони підтвердили, що укладення цього договору засвідчує те, що до нового кредитора перейшли усі права, пов'язані зі здійсненням первісним кредитором повідомлення боржника про порушення боржником основного зобов'язання за кредитним договором та/або договором іпотеки (повідомлення від 29 травня 2014 року № 92–220).

71. За таких обставин ПАТ «Мегабанк» (первісний кредитор) уступив грошову вимогу до ВАТ «Івано-Франківський птахоконбінат» (боржника) в обмін на грошові кошти в сумі 1 693 908,74 грн, які ТОВ «НІКІ» (новий кредитор) зобов'язався сплатити первісному кредитору, тобто фактично відбулося фінансування однієї особи іншою за рахунок передачі останній грошової вимоги до третьої особи (боржника), що є основною ознакою договору факторингу.

72. Уклавши договір відступлення права вимоги за кредитним договором банк отримав фінансування у розмірі 1 693 908,74 грн, а ТОВ «НІКІ», в свою чергу, укладаючи вказаний договір набуло право одержання прибутку у формі різниці між реальною вартістю права вимоги, що відступається, і ціною вимоги, що передбачена договором про відступлення права вимоги. Така різниця виразилася в отриманні ТОВ «НІКІ» від первісного кредитора таких прав щодо боржника: а)

права вимоги на стягнення (отримання) від боржника будь-яких грошових нарахувань та вимог, у тому числі передбачених кредитним договором заходів відповідальності, які виникли у первісного кредитора до боржника до моменту укладення цього договору; б) права вимоги, які випливають з факту неналежного виконання боржником умов кредитного договору, в тому числі право на дострокове стягнення суми кредиту, процентів та інших пов'язаних з цим сум; в) права будь-яких інших вимог згідно генерального договору та кредитного договору. Підтверджено, що саме ТОВ «НІКІ» отримало прибуток від обміну своїх грошових коштів на дебіторську заборгованість ВАТ «Івано-Франківський птахокомбінат» перед ПАТ «Мегабанк».

73. Наведене свідчить про те, що укладений між ПАТ «Мегабанк» та ТОВ «НІКІ» оспорюваний договір за своєю юридичною природою (незважаючи на його назву як договір про відступлення права вимоги) є договором факторингу. Цесія (уступка права вимоги) є одним з обов'язкових елементів відносин факторингу. Проте сама по собі назва оспорюваного у даній справі договору не змінює його правової природи.

74. З укладенням договору про відступлення права вимоги у генеральному договорі на здійснення кредитних операцій та кредитному договорі № 08–02/2012/ГД–08–02/2012 від 29 березня 2012 року відбулася заміна кредитодавця-банку, який є фінансовою установою, що має право на здійснення операцій з надання фінансових послуг, на іншу юридичну особу, – ТОВ «НІКІ», яке не відноситься до фінансових установ у розумінні Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», яка може надавати фінансові послуги, у тому числі і у формі факторингу.

75. За таких обставин та з огляду на те, що за змістом частини першої статті 203 Цивільного кодексу України зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а оспорюваний правочин суперечить наведеним вище приписам цивільного законодавства України щодо суб'єктного складу договору факторингу, то він підлягає визнанню недійсним відповідно до частини першої статті 215 Цивільного кодексу України»¹⁶⁸.

Як бачимо, однією із основних відмінностей між факторингом та цесією, яка за висновком ВП ВС має значення для вирішення справ

¹⁶⁸ Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76860058>

про визнання таких договорів недійсними, є ціна відчужуваної вимоги: якщо вимога відчужується за номінальною вартістю – це цесія, якщо за нижчою від номінальної (тобто «дійсною», «реальною», «ринковою» у термінології цієї Постанови) – це факторинг. У даному випадку різниця між реальною вартістю права вимоги, що відступається, та ціною вимоги, передбаченої договором про відступлення права вимоги, виразилася в отриманні ТОВ «НІКІ» таких прав щодо боржника: право вимоги на стягнення (отримання) від боржника будь-яких нарахунків та вимог, у тому числі передбачених договором заходів відповідальності, які виникли у первісного кредитора до боржника до моменту укладення цього договору, права вимоги, які випливають з факту неналежного виконання боржником умов кредитного договору, у тому числі право на дострокове стягнення суми кредиту, процентів та інших пов'язаних із цим сум, право вимоги будь-яких інших вимог згідно з генеральним та кредитним договорами.

Разом з цим слід зазначити, що чинне законодавство не забороняє відчуження права вимоги за його ринковою вартістю, яка враховує, зокрема, і вірогідність виконання такої вимоги боржником у майбутньому.

Відтак заслуговують на увагу і дві окремі думки суддів ВС, висловлених щодо вказаної Постанови ВП ВС від 11.09.2018 у справі № 909/968/16.

Суддя ВС В.І. Данішевська вважає, що «у постанові не враховано, що відповідно до абзацу першого частини 1 статті 1077 ЦК договір факторингу передбачає, що, по-перше, фактор передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження клієнта за плату, по-друге, що клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові свою грошову вимогу до третьої особи (боржника). Перша з цих умов означає, що за договором факторингу має надаватися позика або кредит. Друга з цих умов містить лише вказівку на відступлення вимоги, не зазначаючи можливих правових підстав відступлення грошової вимоги. Такі підстави зазначені у ст. 1084 ЦК – грошова вимога може відступатися у зв'язку з її продажем клієнтом фактору або з метою забезпечення виконання зобов'язання клієнта перед фактором. За змістом частини 2 ст. 1084 ЦК фактор має право у разі невиконання клієнтом зобов'язання одержати задоволення за рахунок грошової вимоги до боржника. Отже, договір факторингу в частині забезпечення вимог фактора відповідно до ст. 572 ЦК передбачає заставу грошової вимоги до боржника.

Таким чином, за змістом чинного законодавства договір факторингу є складним договором, який обов'язково поєднує у собі, по-перше, елементи договору позики або кредитного договору, по-друге – елементи договору купівлі-продажу грошової вимоги або договору застави грошової вимоги.

Договір, який не поєднує елементів договорів, зазначених вище, зокрема якщо відсутні елементи договору позики або кредитного договору (як у цій справі), не є договором факторингу у розумінні чинного законодавства»¹⁶⁹.

Суддя ВС Л.І. Рогач зазначає, що основні права та обов'язки сторін за договором факторингу «полягають у здійсненні фінансування з метою отримання прибутку шляхом передачі грошових коштів іншій стороні за плату, обумовлену договором, а відступлення права вимоги є складовою частиною господарської операції, що полягає в забезпеченні виконання зобов'язання під фінансування.

Водночас за приписами частини першої статті 1084 ЦК України якщо відповідно до умов договору факторингу фінансування клієнта здійснюється шляхом купівлі у нього фактором права грошової вимоги, фактор набуває права на всі суми, які він одержить від боржника на виконання вимоги, а клієнт не відповідає перед фактором, якщо одержані ним суми є меншими від суми, сплаченої фактором клієнтові.

У такому випадку перехід до фактора прав на всі одержані від боржника суми відбувається в силу вказівки закону, є умовою та ознакою здійснення відповідної господарської операції у вигляді фінансової послуги, а не платою за цю послугу обумовленою договором.

Адже законодавець розмежовує договори факторингу на безоборотний, за яким відбувається придбання права грошової вимоги та набуття одержаних за цією вимогою сум у цілому, а клієнт не відповідає перед фактором за недоотримання грошової суми від боржника, та забезпечувальний, що регулюється частиною другою статті 1084 ЦК України.

Основним відмінністю договору факторингу від інших договорів є його оплатний характер, тобто те, що він має на меті фінансування однієї сторони договору іншою стороною шляхом надання їй визначеної суми грошових коштів за відповідну плату, розмір якої визначається договором. При цьому право грошової вимоги, передане фактору, не є платою за надану останнім фінансову послугу.

¹⁶⁹ Окрема думка судді Данішевської В.І. щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77508745>

Крім того, факторинг становить регулярно здійснювану операцію, за якою на фактора покладаються певні додаткові обов'язки та який діє і після того, як фактор виплатив клієнту кошти, а клієнт передав фактору право грошової вимоги до третіх осіб, до моменту, коли боржник виплатить факторові кошти за первісним договором.

Виходячи з установлених судами обставин справи, на момент укладення спірного договору ПАТ «Мегабанк» відступило, а ТОВ «НІКІ» набуло право грошової вимоги того ж номінального розміру, що й розмір належної до сплати ТОВ «НІКІ» на користь ПАТ «Мегабанк» суми (11 693 908,74 грн за станом на 13 березня 2015 року), на момент укладення спірного договору співвідношення коштів, набутих ПАТ «Мегабанк» було еквівалентним вартості вимоги, переданої ТОВ «НІКІ». Будь-яких доводів та доказів того, що отримані ПАТ «Мегабанк» на виконання договору грошові кошти є значно меншими, ніж кошти, які банк міг би одержати внаслідок виконання переданої грошової вимоги боржником, а також даних про реальну (ринкову) вартість права вимоги, що відступається, матеріали справи не містять.

Водночас статтею 512 ЦК України визначено, що кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок, зокрема, передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги).

При цьому відступлення права вимоги є правочином (договором), на підставі якого старий кредитор передає свої права в обсязі і на умовах, що існували на момент переходу цих прав новому кредитору, а новий кредитор приймає ці права і зобов'язується або не зобов'язується їх оплатити. Відступлення права за своєю суттю означає договірну передачу зобов'язальних вимог первісного кредитора новому кредитору. Цей договір може бути оплатним, якщо в ньому передбачений обов'язок нового кредитора надати старому кредитору якість майнове надання замість отриманого права вимоги. У такому випадку на відносини цієї поширюється положення про договір купівлі-продажу, оскільки статтею 656 ЦК України передбачено, що предметом договору купівлі-продажу може бути право вимоги, якщо вимога немає особистого характеру. До договору купівлі-продажу права вимоги застосовуються положення про відступлення права вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом.

При відступленні права вимоги до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі і на умовах, що

існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено законом або договором (стаття 514 ЦК України).

Таким чином набуття ТОВ «НІКІ» інших передбачених спірним договором прав щодо боржника (права вимоги на стягнення (отримання) від боржника будь-яких нарахувань та вимог, у тому числі передбачених договором заходів відповідальності, які виникли у первісного кредитора до боржника до моменту укладення цього договору, права вимоги, які випливають з факту неналежного виконання боржником умов кредитного договору, у тому числі право на дострокове стягнення суми кредиту, процентів та інших пов'язаних із цим сум, право вимоги будь-яких інших вимог згідно з генеральним та кредитним договорами) не суперечать ознакам та змісту договору цесії»¹⁷⁰.

На нашу думку, відсутність єдиного підходу з боку суддів ВП ВС до розмежування цесії та факторингу свідчить про недосконалість законодавчих конструкцій вказаних договорів, а відтак і про необхідність їх удосконалення. Водночас, до таких змін у практичній діяльності слід враховувати висновки, викладені у Постанові ВП ВС від 11.09.2018 у справі № 909/968/16.

¹⁷⁰ Окрема думка судді Рогач Л.І. щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77361956>

СИСТЕМАТИЗОВАНИЙ ПОКАЗЧИК судових рішень судів касаційної інстанції, використаних у посібнику

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
1.	ст. 29 ЦК України	Постанова ВСУ від 27.01.2016 у справі № 6–1055цс15	158	
2.	ст. 92, 203, 215 ЦК України	Постанова ВСУ від 21.09.2016 у справі № 902/841/15, 3–728гс16	172	
3.	ст. 92, 232, 237 ЦК України	Постанова ВП ВС від 22.10.2019 у справі № 911/2129/17	130	
4.	ст. 203, 215 ЦК України	Ухвала ВССУ від 27.04.2016 у справі № 308/14875/13ц	27, 174	
5.	ст. 204 ЦК України	Постанова ВСУ від 02.09.2015 у справі № 6–639цс15	195	
6.	ст. 204 ЦК України	Постанова ВСУ від 03.02.2016 у справі № 6–2026цс15	9	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
7.	ст. 207 ГК України	Постанова ВСУ від 01.07.2015 у справі № 3–195гс15	50	
8.	ст. 207 ГК України	Постанова ВСУ від 23.12.2015 у справі № 3–1143гс15	50	
9.	ст. 210 та 638–640 ЦК України	Постанова ВСУ від 23.09.2015 у справі № 3–502гс15	25, 171	
10.	ст. 215 ЦК України	Постанова ВСУ від 12.10.2016 у справі № 748/1529/13-ц, № 6–464цс16	29	
11.	ст. 215 ЦК України, ст. 651 ЦК України	Постанова ВСУ від 04.02.2015 у справі № 6–222цс14	29	
12.	ст. 215 ЦПК України	Постанова ВСУ від 25.05.2016 у справі № 6–605цс16	81	
13.	ст. 215 ЦК України	Постанова ВП ВС від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17	34	
14.	ст. 216 ЦК України	Постанова ВСУ від 19.11.2014 у справі № 6–170цс14	40	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
15.	ст. 216 ЦК України	Постанова ВСУ від 02.11.2016 у справі № 201/3716/13-ц, 6-1693цс16	20	
16.	ст. 216 ЦК України, ст. 208 ГК України	Постанова ВСУ від 19.10.2016 у справі № 3-826гс16 (18/122-12/2)	50	
17.	ст. 220 ЦК України	Постанова ВСУ від 06.09.2017 у справі № 754/2339/16-ц, 6-1288цс17	64, 66	
18.	ст. 220, 657 ЦК України	Постанова ВСУ від 19.06.2013 у справі № 6-49цс13	63	
19.	ст. 222 ЦК України	Постанова ВС від 12.04.2018 у справі № 289/1996/16-ц	148	
20.	ст. 224 ЦК України	Ухвала ВССУ від 11.03.2015 у справі № 6-2412св15	156	
21.	ст. 224 ЦК України	Постанова ВСУ від 10.02.2016 у справі № 6-1793цс15	159	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
22.	ст. 225 ЦК України	Постанова ВСУ від 29.02.2012 у справі № 6–9цс12	153	
23.	ст. 225 ЦК України	Постанова ВСУ від 17.09.2014 у справі № 6–131цс14	154	
24.	ст. 227, 1078 ЦК України	Постанова ВП ВС від 11.09.2018 у справі № 909/968/16	163, 199	
25.	ст. 228 ЦК України	Постанова ВСУ від 18.11.2014 у справі № 21–422а14	56	
26.	ст. 228, 236 ЦК України	Постанова ВСУ від 13.04.2016 у справі № 6–1528цс15	57	
27.	ст. 229 ЦК України	Постанова ВСУ від 16.03.2016 у справі № 6–93цс16	119	
28.	ст. 229 ЦК України	Постанова ВСУ від 13.04.2016 у справі № 6–2953цс15	115	
29.	ст. 229 ЦК України	Постанова ВСУ від 27.04.2016 у справі № 6–372цс16	118	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
30.	ст. 230 ЦК України	Постанова ВСУ від 29.04.2014 у справі № 3–11гс14	121	
31.	ст. 230 ЦК України	Ухвала ВССУ від 23.09.2015 у справі № 6–10901св15	121, 182	
32.	ст. 231 ЦК України	Ухвала ВСУ від 10.12.2008 у справі № 6–15140св08	124	
33.	ст. 232, 237, 238 ЦК України	Постанова ВСУ від 14.03.2012 у справі № 6–5цс12	131	
34.	ст. 233 ЦК України	Постанова ВСУ від 06.04.2016 у справі № 6–551цс16	129	
35.	ст. 234 ЦК України	Постанова ВСУ від 21.01.2015 у справі № 6–197цс14	135	
36.	ст. 234 ЦК України	Постанова ВСУ від 19.10.2016 у справі № 2/202/7607/14-ц, 6–1873цс16	134	
37.	ст. 234 ЦК України	Постанова ВС від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17	135	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
38.	ст. 234, 235 ЦК України	Постанова ВСУ від 24.09.2014 у справі № 6–116цс14	138	
39.	ст. 234, 235 ЦК України	Постанова ВСУ від 07.09.2016 у справі № 6–1026цс16	139	
40.	ст. 235, 244, 392 ЦК України	Постанова ВСУ від 16.12.2015 у справі № 6–688цс15	140	
41.	ст. 236, 599 ЦК України	Постанова ВП ВС від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17	28, 51	
42.	ст. 238 ЦК України	Постанова ВСУ від 23.09.2014 у справі № 3–110гс14	173	
43.	ст. 241 ЦК України	Постанова ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6–1171цс15	166	
44.	ст. 241 ЦК України	Постанова ВСУ від 25.05.2016 у справі № 6–2612цс15	168	
45.	ст. 241 ЦК України	Постанова ВСУ від 09.11.2016 у справі № 521/22624/14-ц, 6–2063ц16	169	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
46.	ст. 244, 248 ЦК України	Постанова ВСУ від 23.09.2015 у справі № 3-379Гс15	167	
47.	ст. 256, 261 ЦК України, ст. 214 ЦПК України	Постанова ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6-2407цс15	86, 88	
48.	ст. 257, 261 ЦК України	Постанова ВП ВС від 22.05.2018 у справі № 469/1203/15-ц	87	
49.	ст. 257, 261 ЦК України	Постанова ВП ВС від 05.12.2018 у справі № 522/2202/15-ц	88	
50.	ст. 261 ЦК України	Постанова ВСУ від 03.02.2016 у справі № 6-75цс15	85	
51.	ст. 261 ЦК України	Постанова ВСУ від 22.02.2017 у справі № 6-17цс17	86	
52.	ст. 331, 392 ЦК України	Постанова ВСУ від 02.12.2015 у справі № 6-1502цс15	193	
53.	ст. 387, 388, 392 ЦК України	Постанова ВСУ від 25.06.2014 у справі № 6-67цс14	89, 106	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
54.	ст. 388 ЦК України	Постанова ВСУ від 04.12.2012 у справі № 3-55гс12	102	
55.	ст. 388 ЦК України	Постанова ВСУ від 23.11.2016 у справі № 3-1058гс16	48	
56.	ст. 388 ЦК України	Постанова ВСУ від 18.01.2017 у справі № 640/10207/15-ц, 6-2723цс16	97, 100	
57.	ст. 388 ЦК України	Постанова ВСУ від 18.01.2017 у справі № 6-2776цс16	103, 105	
58.	ст. 392 ЦК України	Постанова ВСУ від 07.10.2015 у справі № 6-1622цс15	68, 69	
59.	ст. 548 ЦК України	Постанова ВП ВС від 29.05.2018р. у справі № 305/1180/15-ц	38	
60.	ст. 553, 554, 626 ЦК України	Постанова ВСУ від 14.08.2012 у справі № 3-35гс12	197	
61.	ст. 578 ЦК України, ст. 6 Закону України «Про іпотеку»	Постанова ВСУ від 30.03.2016 у справі № 6-533цс16	191	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
62.	ст. 578 ЦК України, ст. 6 Закону України «Про іпотеку»	Постанова ВП ВС від 21.11.2018 у справі № 372/504/17	192	
63.	ст. 578 ЦК України, ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку»	Постанова ВСУ від 23.05.2012 у справі № 6-37цс12	191	
64.	ст. 583 ЦК України	Постанова ВСУ від 30.01.2013 у справі № 6-168цс12	195	
65.	ст. 599 ЦК України	Постанова ВСУ від 31.10.2012 у справі № 6-55ц12	128	
66.	ст. 626 ЦК України	Постанова ВП ВС від 14.11.2018 у справі № 161/3245/15-ц	10	
67.	ст. 628 ЦК України	Постанова ВСУ від 16.12.2015 у справі № 6-2766цс15	16	
68.	ст. 635 ЦК України	Постанова ВП ВС від 22.08.2018 у справі № 401/3856/16-ц	15	
69.	ст. 1212 ЦК України	Постанова ВСУ від 02.03.2016 у справі № 6-3090цс15	42, 44, 45, 47	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
70.	ст. 186 ЦПК України	Постанова ВСУ від 22.04.2015 у справі № 6-79цс15	78	
71.	ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Постанова ВСУ від 12.09.2012 у справі № 6-80цс12	185	
72.	ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Ухвала ВССУ від 22.10.2014 у справі № 6-26251св14	184	
73.	ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Постанова ВСУ від 02.12.2015 у справі № 6-1341цс15	177	
74.	ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Ухвала ВССУ від 25.05.2016 у справі № 667/3659/15-ц	183	
75.	ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Постанова ВСУ від 16.11.2016 у справі № 234/169/15-ц, 6-1746цс16	176, 187	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
76.	ст. 11, 18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Постанова ВС від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц	178, 187, 188	
77.	ст.18 Закону України «Про захист прав споживачів»	Постанова ВСУ від 11.05.2016 у справі № 6–3020цс15	185	
78.	ст. 12 Закону України «Про іпотеку», ст. 215 ЦК України	Постанова ВСУ від 02.03.2016 у справі № 6–308цс16	30, 33	
79.	ст. 5 Закону України «Про іпотеку»	Постанова ВСУ від 30.03.2016 у справі № 6–3129цс15	159	
80.	ст. 177 СК України, ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» та ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»	Постанова ВСУ від 11.05.2016 у справі № 6–806цс16	159	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
81.	ст. 9 Закону України «Про іпотеку», ст. 177 СК України, ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства», ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»	Постанова ВСУ від 09.11.2016 у справі № 668/13508/14-ц	159	
82.	ст. 203, 215 ЦК України, ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»	Постанова ВСУ від 06.04.2016 у справі № 6-589цс16	157	
83.	ст. 12 Закону України «Про оренду землі»	Постанова ВСУ від 06.07.2015 у справі № 3-399Гс15	23	
84.	ст. 15 Закону України «Про оренду землі»	Постанова ВСУ від 25.12.2013 у справі № 6-94цс13	83	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
85.	ст. 20 Закону України «Про оренду землі», ст. 210, ст. 640 ЦК України, ст. 125 ЗК України	Постанова ВСУ від 18.09.2013 у справі № 6-99ц13	25	
86.	ст. 21 Закону України «Про оренду землі»	Рішення ВССУ від 29.05.2013 у справі № 6-17052св13	52	
87.	ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»	Постанова ВСУ від 22.11.2017 у справі № 405/2286/15-ц	162	
88.	ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»	Постанова ВСУ від 17.02.2016 у справі № 6-1601ц15	188	
89.	ст. 65, 73 СК України, ст. 553 ЦК України	Постанова ВСУ від 12.09.2012 у справі № 6-88ц12	198	

№	Норма права, яка застосована у судовому рішенні	Реквізити судового рішення, посилання на яке наведено у посібнику (з гіперпосиланням)	№ сторінки посібника з посиланням на судове рішення	Гіперпосилання на судове рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень (через QR-код)»
90.	ст. 2, 5, 12 Закону України «Про третейські суди»	Постанова ВСУ від 30.05.2011 у справі № 6-13цс11	166	
91.	ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»	Постанова ВП ВС від 04.09.2018 у справі № 915/127/18	112	
92.	ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»	Постанова ВП ВС від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16	107	
93.	ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»	Постанова ВП ВС від 29.05.2019 у справі № 367/2022/15	111	

Перелік використаних нормативних актів, судової практики та літератури (відповідно до виносок)

1. Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnymy/#more-963>
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
4. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» від 11.02.2010 № 1878-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1878-17>
5. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/ed20040701>
6. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>
7. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>
8. Закон України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15>
9. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>
10. Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 № 161-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
11. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04. 2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

12. Закон України «Про споживче кредитування» від 15.11.2016 № 1734-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19>
13. Закон України «Про судову експертизу» від 05.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
14. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02.06.2005 № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>
15. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>
16. Інструкція про ведення Державного реєстру правочинів, затверджена наказом Міністерства юстиції України № 86/5 від 18.08.2004 та зареєстрована в Міністерстві юстиції України 18.08.2004 за № 1022/9621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1022-04>
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
18. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / науч. ред. В. С. Ем; отв. ред. А. Д. Рудоквас. М.: Статут, 2003. 685 с.
19. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Х.: Фактор, 2010. 800 с.
20. Нижний А. В. Віз попереду коня: про неможливість визнання недійсним розірваного договору. URL <https://sud.ua/ru/news/blog/123516-viz-poperedu-konya-pro-nemozhlyvist-viznannya-nediyssnim-rozirvanogo-dogovoru>
21. Нижний А. В. Форма цивільно-правового договору та наслідки її недотримання: дис. ... канд. юрид. наук; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2011. 229 с.
22. Окрема думка судді Данішевської В. І. щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77508745>
23. Окрема думка судді Рогач Л. І. щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77361956>
24. Порядок ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 № 1141 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 № 484). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1141-2011-%D0%BF>

25. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за № 282/20595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>
26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016>
27. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 915/127/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76649464>
28. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.12.2018 у справі № 522/2202/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79298391>
29. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76860058>
30. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 161/3245/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78192852>
31. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015>
32. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2018 у справі № 372/504/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215412>
33. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.05.2018 у справі № 469/1203/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75004159>
34. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 у справі № 401/3856/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77197575>
35. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.10.2019 у справі № 911/2129/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85743713>
36. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78376886>

37. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2018 у справі № 305/1180/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74506125>
38. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 у справі № 367/2022/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83846677>
39. Постанова Верховного Суду від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78484783>
40. Постанова Верховного Суду від 12.04.2018 у справі № 289/1996/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73598519>
41. Постанова Верховного Суду від 12.12.2018 у справі № 444/484/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78628101>
42. Постанова Верховного Суду України від 01.07.2015 у справі № 3–195гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46803652>
43. Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 у справі № 6–308цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56309775>
44. Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 у справі № 6–3090цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56280404>
45. Постанова Верховного Суду України від 02.09.2015 у справі № 6–639цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49955128>
46. Постанова Верховного Суду України від 02.11.2016 у справі № 201/3716/13-ц, 6–1693цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63016008>
47. Постанова Верховного Суду України від 02.12.2015 у справі № 6–1341цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54163805>
48. Постанова Верховного Суду України від 02.12.2015 у справі № 6–1502цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54163701>
49. Постанова Верховного Суду України від 03.02.2016 у справі № 6–2026цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55570837>

50. Постанова Верховного Суду України від 03.02.2016 у справі № 6–75цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55609690>
51. Постанова Верховного Суду України від 04.02.2015 у справі № 6–222цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42665514>
52. Постанова Верховного Суду України від 04.12.2012 у справі № 3–55гс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28107486>
53. Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 у справі № 6–551цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57102501>
54. Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 у справі № 6–589цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57369791>
55. Постанова Верховного Суду України від 06.07.2015 у справі № 3–399гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46570843>
56. Постанова Верховного Суду України від 06.09.2017 у справі № 754/2339/16-ц, 6–1288цс17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68911607>
57. Постанова Верховного Суду України від 07.09.2016 у справі № 6–1026цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61718485>
58. Постанова Верховного Суду України від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52154069>
59. Постанова Верховного Суду України від 09.11.2016 № 668/13508/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63392986>
60. Постанова Верховного Суду України від 09.11.2016 у справі № 521/22624/14-ц, 6–2063ц16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62950317>
61. Постанова Верховного Суду України від 10.02.2016 у справі № 6–1793цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56221323>
62. Постанова Верховного Суду України від 11.05.2016 у справі № 6–3020цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57787451>

63. Постанова Верховного Суду України від 11.05.2016 у справі № 6–806цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57677850>
64. Постанова Верховного Суду України від 12.09.2012 у справі № 6–80цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26199014>
65. Постанова Верховного Суду України від 12.09.2012 у справі № 6–88цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26199012>
66. Постанова Верховного Суду України від 12.10.2016 у справі № 748/1529/13-ц, 6–464цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62258116>
67. Постанова Верховного Суду України від 13.04.2016 у справі № 6–1528цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57731753>
68. Постанова Верховного Суду України від 13.04.2016 у справі № 6–2953цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57586171>
69. Постанова Верховного Суду України від 14.03.2012 у справі № 6–5цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22207324>
70. Постанова Верховного Суду України від 14.08.2012 у справі № 3–35гс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25906538>
71. Постанова Верховного Суду України від 16.03.2016 у справі № 6–93цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56815956>
72. Постанова Верховного Суду України від 16.11.2016 у справі № 234/169/15-ц, 6–1746цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62880984>
73. Постанова Верховного Суду України від 16.12.2015 у справі № 6–2766цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54513238>
74. Постанова Верховного Суду України від 16.12.2015 у справі № 6–688цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54688985>
75. Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–1171цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56031195>

76. Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–1601цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56160777>
77. Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6–2407цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57102489>
78. Постанова Верховного Суду України від 17.09.2014 у справі № 6–131цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40731228>
79. Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 6–2776цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64344975>
80. Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 640/10207/15-ц, 6–2723цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64712119>
81. Постанова Верховного Суду України від 18.09.2013 № 6–99ц13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33890135>
82. Постанова Верховного Суду України від 18.11.2014 у справі № 21–422а14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41735920>
83. Постанова Верховного Суду України від 19.06.2013 у справі № 6–49цс13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32056462>
84. Постанова Верховного Суду України від 19.10.2016 у справі № 3–826гс16 (18/122–12/2). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62226453>
85. Постанова Верховного Суду України від 19.10.2016 у справі № 2/202/7607/14-ц, 6–1873цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62323979>
86. Постанова Верховного Суду України від 19.11.2014 у справі № 6–170цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41735968>
87. Постанова Верховного Суду України від 21.01.2015 у справі № 6–197цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42496157>
88. Постанова Верховного Суду України від 21.09.2016 у справі № 902/841/15, 3–728гс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61849501>

89. Постанова Верховного Суду України від 21.10.2015 у справі № 6–106цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53498283>
90. Постанова Верховного Суду України від 22.02.2017 у справі за № 6–17цс17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65074110>
91. Постанова Верховного Суду України від 22.04.2015 у справі № 6–79цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43775493>
92. Постанова Верховного Суду України від 22.11.2017 у справі № 405/2286/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71042710>
93. Постанова Верховного Суду України від 23.05.2012 у справі № 6–37цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24704789>
94. Постанова Верховного Суду України від 23.09.2014 у справі № 3–110гс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40821958>
95. Постанова Верховного Суду України від 23.09.2015 у справі № 3–379гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51998157>
96. Постанова Верховного Суду України від 23.09.2015 у справі № 3–502гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51998169>
97. Постанова Верховного Суду України від 23.11.2016 у справі № 3–1058гс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63324198>
98. Постанова Верховного Суду України від 23.12.2015 у справі № 3–1143гс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54630884>
99. Постанова Верховного Суду України від 24.09.2014 у справі № 6–116цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40731222>
100. Постанова Верховного Суду України від 25.05.2016 у справі № 6–2612цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58636060>
101. Постанова Верховного Суду України від 25.05.2016 у справі № 6–605цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57933051>

102. Постанова Верховного Суду України від 25.06.2014 у справі № 6–67цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39589417>
103. Постанова Верховного Суду України від 25.12.2013 у справі № 6–94цс13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36475635>
104. Постанова Верховного Суду України від 27.01.2016 у справі № 6–1055цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55343341>
105. Постанова Верховного Суду України від 27.04.2016 у справі № 6–372цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57463802>
106. Постанова Верховного Суду України від 29.02.2012 у справі № 6–9цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21840087>
107. Постанова Верховного Суду України від 29.04.2014 у справі № 3–11гс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38825239>
108. Постанова Верховного Суду України від 30.01.2013 у справі № 6–168цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29620576>
109. Постанова Верховного Суду України від 30.03.2016 у справі № 6–3129цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56973846>
110. Постанова Верховного Суду України від 30.03.2016 у справі за № 6–533цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56885456>
111. Постанова Верховного Суду України від 30.05.2011 у справі № 6–13цс11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16062867>
112. Постанова Верховного Суду України від 31.10.2012 у справі № 6–55цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27362860>
113. Постанова Київського апеляційного суду від 05.02.2019 у справі № 359/8287/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79774674>
114. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про ви-

- знання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>
115. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>
116. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14>
117. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12>
118. Правила надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджені Постановою правління Національного банку України від 10.05.2007 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0541-07>
119. Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 02.04.2018 у справі № 359/8287/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73349314>
120. Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.05.2013 у справі № 6-17052св13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31727608>
121. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» (Заява № 30856/03) від 02.12.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_774
122. Рішення Конституційного Суду України у справі про захист прав споживачів кредитних послуг від 10.11.2011 № 15-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11>
123. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 19 квітня 2011 року «Щодо форми правочинів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0028323-11>
124. Тимчасовий порядок державної реєстрації правочинів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2004-%D0%BF>

125. Ухвала Верховного Суду України від 10.12.2008 у справі № 6–15140св08. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3056028>
126. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.04.2016 у справі № 308/14875/13ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57616531>
127. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.09.2015 у справі № 6–10901св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51750128>
128. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11.03.2015 у справі № 6–2412св15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43140356>
129. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25.05.2016 у справі № 667/3659/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57926384>
130. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 22.10.2014 у справі № 6–26251св14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41242672>
131. Цивільне право України.: навч. посіб. / Ю.В. Білоусов та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука. К.: Прецедент, 2005. 448 с. С. 211.
132. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
133. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>
134. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

Навчальне видання

ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ: основи теорії та судова практика

Посібник для суддів

Під редакцією А. В. Нижного

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку **.**.2019 р. Формат 60 x 84¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 13,6.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30; (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.